Психологія і суспільство®

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

2008 № 4 (34)

Заснований у 2000 році Виходить чотири рази на рік

- ψ Проблеми суспільствотворення
- ψ Фундатори психологічної науки
- ψ Фундаментальні дослідження
- ψ Методологія як сфера миследіяльності
- ψ Загальна психологія
- ψ Загальна соціологія
- ψ Історія психології
- ψ Теорія та історія соціології
- ψ Економічна теорія та соціологія
- ψ Теорія і технології соціальної роботи
- ψ Соціальна психологія
- ψ Вікова психологія
- ψ Освітня психологія
- ψ Міжнародні економічні відносини
- ψ Аксіопсихологія
- ψ Галузеві соціології
- ψ Економічна психологія
- ψ Спеціальні соціології
- ψ Психологія управління
- ψ Психодіагностика та експертиза
- ψ Експериментальна психологія
- ψ Математична психологія
- ψ Медична психологія
- ψ Психологія праці
- ψ Спеціальна психологія
- ψ Психологічна служба
- ψ Психологічна практика
- ψ Програмово-методичний інструментарій

ISSN 1810–2131

Передплатний індекс — 21985

Реєстраційне свідоцтво КВ №4715, видане 06.12.2000 р.

Журнал входить до переліку видань Вищої атестаційної комісії України у галузі психологічних і соціологічних наук
(Постанова ВАК України № 2-05/9 від 14 листопада 2001 року)

Засновник та видавець:
Тернопільський національний економічний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 3 від 21 листопада 2008 року)

Редакція:
Головний редактор — Анатолій Фурман
Заступники головного редактора —
Юрій Яковенко, Оксана Гуменюк, Юрій Москаль
Відповідальний секретар — Надія Колісник

Редакційна колегія:
Віль Бакіров, Георгій Балл, Леонід Бурлачук, Олена Донченко, В'ячеслав Казміренко, Зіновія Карпенко, Михайло Мельник, Віктор Москалець, Петро М'ясоїд, Елеонора Носенко, Марія Пірен, Валентина Подшивалкіна, Юрій Романенко, Мирослав Савчин, Олександр Самойлов, Олег Скідін, Віталій Татенко, Олександр Тімченко, Михайло Томчук, Анатолій Шинкарюк, Тамара Яценко

Редакційна рада:
Сергій Юрій (голова), Анатолій Вихрущ, Олександр Глузман, Микола Дробноход, Сергій Максименко, Алла Мельник (заступник голови), Володимир Мовчан, Мирослав Попович, Микола Слюсаревський, Максим Стріха, Олександр Устенко, Василь Шинкарук

Адреса редакції:
46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 1, к. 4; 7, телефон (097) 442-75-95
електронна поштова скринька: anatoliy_furman@yahoo.com
сторінка в Інтернеті: http://furman.ukrbiz.net

Здано до набору 27.10.08. Підписано до друку 2.12.08. Формат 84x108 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 21,5. Обл.-вид. арк. 21,7. Наклад 250 пр. Зам. № 968. Ціна за передплатою Укрпошти 24 грн 97 к.

Дополіграфічна підготовка здійснена НДІ методології та економіки вищої освіти

Віддруковано з готових діапозитивів ТОВ "Гал-Друк"
(46001, Україна, м. Тернопіль, вул. Бродівська, 44)

Copyright © Тернопільський національний економічний університет, 2008
Copyright © НДІ методології та економіки вищої освіти, 2008
Copyright © **"Психологія і суспільство", 2008**

ЗМІСТ

Фундатори українотворення

5 *Василь Кушерець*
Знання як святість. Наукове та духовне просвітництво професора Володимира Шинкарука

Методологія як сфера миследіяльності

13 *Ігор Фішман*
Основа Соціальної Алхімії

Історична психологія

33 *Андрій Гірняк*
Психоаналіз Зиґмунда Фройда як теорія, система і соціокультурне явище

З історії психології

45 *Зиґмунд Фройд*
Три нариси з теорії сексуальності

Політична психологія

92 *Оксана Гуменюк*
Рівні громадянської відповідальності та їх емпіричне вивчення у молоді

Галузеві та спеціальні соціології

99 *Юрій Івасюк, Оксана Когут*
Теоретичне обґрунтування типології сімейної структури

Педагогічна та вікова психологія

104 *Ольга Мартинюк*
Соціально-психологічні концепції сім'ї як теоретична основа її емпіричного вивчення

116 *Вікторія Фурман*
Проблематика особистісної рефлексії студента в аналітичному висвітленні

Психологія діяльності в особливих умовах

122 *Олександр Самойлов*
Психологічний зміст бойової підготовки у контексті діалогу двох логік

Кримінальна психологія

127 *Олег Синєокий*
Індивідуально-психологічні особливості типології ґвалтівників

Болонський процес

137 *Анатолій Фурман*
Порівняння принципів і параметрів наукового проектування традиційної та інноваційної систем освіти

164 ***Покажчик статей, надрукованих у журналі за 2008 рік***

CONTENTS

The founders of Ukraine creation	5	***Vasyl Kusherets*** **Knowledge as holiness. Scientific and spiritual elucidative of professor Volodymyr Shynkaruk**
Methodology how the sphere of activity of thought	13	***Ihor Fishman*** **Basis of Social Alchemy**
Historical psychology	33	***Andriy Hirniak*** **Psycho-analysis of Sigmund Freud how a theory, system and sociocultural phenomenon**
From history of psychology	45	***Sigmund Freud*** **Three essays from the theory of sex appeal**
Political psychology	92	***Oksana Humeniuk*** **Levels of civil responsibility but their empiric study in young people**
Sociology of a particular branch and special	99	***Yuriy Ivasiuk, Oksana Kohut*** **Theoretical ground the typology of domestic structure**
Pedagogical and age psychology	104	***Olha Martyniuk*** **Social-psychological conceptions of family how the theoretical basis of empiric study**
	116	***Viktoriya Furman*** **The problematic of personality reflection of student in analytical illumination**
Psychology of activity in the special terms	122	***Oleksandr Samoilov*** **Psychological maintenance of the combat training in the context of dialog of two logics**
Criminal psychology	127	***Oleh Syneokyi*** **Individual-psychological features typology rapists**
Bolognian process	137	***Anatoliy Furman*** **Comparison of principles and parameters of the scientific planning of traditional and innovative systems of education**
	164	***Pointer of the articles printed in a magazine for 2008***

Фундатори українотворення

ЗНАННЯ ЯК СВЯТІСТЬ. НАУКОВЕ ТА ДУХОВНЕ ПРОСВІТНИЦТВО ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА ШИНКАРУКА

Василь КУШЕРЕЦЬ

Copyright © 2008

Володимир Іларіонович Шинкарук (1928 –2001), тривалий час очолював всесвітньо відомий Інститут філософії НАН України, водночас керував Товариством "Знання" упродовж багатьох років. І сьогодні, коли його вже немає з нами, дедалі більше розуміємо, яку неоціненну філософську спадщину залишив він по собі і який внесок зробив у справу розвитку просвітництва в Україні.

Одним із фундаментальних питань, якому В.І. Шинкарук приділяв надзвичайно велику увагу, було питання наукового просвітництва та посилення ролі у житті суспільства справжніх носіїв знання, наукової, освітянської, інформаційно-культурної еліти країни. Зокрема, особливим предметом його аналізу було європейське просвітництво, яке бере початок у XVIII столітті, розгортається в XIX у закономірному поділі на англійське, французьке, німецьке, руське (російське та українське).

Ще у ранніх роботах В.І. Шинкарук визначає три основні джерела наукового просвітництва:

1) навколишнє середовище, яке нас оточує: людина – "чиста дошка" (tabula rasa), на якій природа робить свої записи;

2) те, що І. Кант називав "людським законом у мені": світло знань, яке виходить із нас самих;

3) світло знань, яке може виходити "знизу" (І. Гердер, М. Грундтвич), маючи на увазі національно-культурні можливості різних народів та їхню раціонально-емоційну енергію.

Розглядаючи зазначені традиції просвітництва, В.І. Шинкарук зазначав, що в кожній із них можна виділити як мінімум три рівні – вихідні теоретичні положення, наявний інституційний базис та склад професійного співтовариства, включаючи методи, засоби і технології, якими вони користуються. Цей підхід дав змогу науково передбачати перехід від історії конкретної ідеї до історії соціальних інститутів і, нарешті, до історії суб'єктів, котрі є рушійними силами розвитку суспільства і визначають актуальний вектор сьогодення.

Розум і краса – найважливіші складові змісту просвітництва – нині набули ще більшої актуальності у контексті нагальної потреби їх проникнення в діяльність кожної людини. Аксіоматично, що лише завдяки їм вдасться перетворити світ, зробити його справедливішим та людиноцентричним. Для цього й потрібне масове наукове просвітництво як широке долучення усіх верств населення до цінностей культури, з тим, щоб нести світ наукових знань у кожен дім і в кожну родину.

Окремо В.І. Шинкарук розглядав і значення та можливості, технологію інтегрування політичного просвітництва, яке із самого початку переслідувало мету перебудови суспільства, охоплюючи перехід до нової форми його політичного управління і до утвердження свободи слова. Саме під час його практичного розвитку поступово завойовувалося право вільно обговорювати те, якою мають бути держава, окрема людина в суспільстві та як будувати освіту, науку, культуру, просвітництво.

Значущість політичного просвітництва В.І. Шинкарук пов'язував з невідокремленістю людини від політики. Він часто повторював, що можна бути непричетним до політичної діяльності, але завжди від неї залежати, адже саме вона переважно визначає життя громадянина. При цьому видатний філософ розглядав політичне просвітництво у двох іпостасях: а) як потужний засіб швидких соціальних змін, а відтак як засіб передавання революційного полум'я молодому поколінню, і б) як засіб стабілізації суспільства, коли просвітництво використовується задля підвищення політичної свідомості, долучення людини – безпосереднє і латентне – до політичного життя. Він, зокрема, наводив приклади з політичних життя буднів різних країн. Скажімо, у Фінляндії та в

інших скандинавських країнах просвітництво використовується для кращого освоєння всіма громадянами Конституції, державного устрою, у США – з метою підвищення політичної свідомості громадян, задіяння їх до голосування, до участі у політичному повсякденні. Вочевидь таке просвітництво, базуючись на вирішенні функціональних завдань, стабілізує, консолідує націю, показує перспективи і роль громадянина в реальних суспільних процесах.

Чому саме сьогодні зростає потреба у політичному просвітництві? Відповідь на це запитання й дає академік В.І. Шинкарук: тому що демократичні перетворення, які у нас відбулися, не лише принесли із собою загальну рівність, політичну й соціальну свободу, але й породили тенденцію до патерналізму, утриманства, неробства, адже кожен може заявити про своє право на те, щоб нічого не робити, проте вимагати для себе додаткових прав і соціальних благ. Саме тому й повинно функціонувати практичне політичне просвітництво, щоб кожен освоїв права, приймаючи при цьому свої обов'язки перед суспільством, і розумів, що, лише виконуючи їх та дотримуючись вимог Конституції, можна чогось досягти в суспільстві і стати щасливим. Треба усвідомити, що суспільство – це є продовження і фізичного, й духовного тіла особи-громадянина, а загальний його стан безпосереднім чином впливає на її-його власне становище. Не даючи нічого соціуму, не можна щось одержати для себе. Лише через проникнення цієї ідеї у свідомість кожного українця й відбудеться бажана консолідація суспільства.

Так само важливим для формування політичної нації є утвердження української мови як державної. Слід нагадати, що В.І. Шинкарук – один із провідних розробників нині чинного Закону про мови, що належить до пакету найдосконаліших законів України, незважаючи на численні спекуляції навколо мовного питання. До вивчення проблеми мови талановитий учений підходив, як завжди, всебічно й глибоко. Мова, звісно, – це не певний набір слів чи понять, передусім мова – спосіб порозуміння, котре формується на основі спільних почуттів, поглядів, думок, домагань, вартостей, а також спільної знакової системи, яку й називають мовою. Отож у мові зосереджені інтереси нації, етносів, родин, українства загалом. У такому витлумаченні очевидно, що політичне просвітництво повинно поширюватись і на мовне питання. Водночас його основним змістом має бути трактування політики не як реалізації брудних технологій задля здобуття влади, а як засобу забезпечення суспільного блага для громадян. Саме задля цього й існує політичне просвітництво як окрема сподвижницька діяльність.

На переконання академіка В. Шинкарука просвітництво потрібне ще й тому, що повсюдно застосовується практика ендокринації, тобто навіювання завідомо викривлених, а то й облудних політичних штампів. Практика вживання ендокринації у нас розширюється і, замість підвищення політичної активності громадян, зумовлює їхню апатію і пасивність. Виходить, що у соціальному аспекті розвитку в українському суспільстві чітко окреслилася тенденція до деградації як соціальних структур, так і особистостей.

Надаючи великого значення науковому просвітництву і поширенню знання в Україні, В.І. Шинкарук нагадував, що продуктивними важелями кожного суспільного організму є суспільно-виробничі сили людини, а також освоєний нею й поставлений на службу суспільному виробництву різноманітний потенціал природи. Саме тому надзвичайно важливою продуктивною силою сучасної людини є з н а н н я, завдяки яким формується певний тип практичного освоєння як природи, так і самих соціальних організованостей і навіть людини.

Європейська цивілізація, неодноразово зауважував В.І. Шинкарук, набувала сучасного вигляду під відомим гаслом Ф. Бекона "Знання – сила". Кілька років тому ЮНЕСКО, висвітлюючи параметри "освіти для майбутнього", дав дуже доречну конкретизацію згаданого гасла. Звучить вона так: "Вчитися знати, вчитися робити, вчитися бути, вчитися співіснувати!".

Повертаючись до значення знання у життєдіяльності людини і суспільства, В.І. Шинкарук постійно наголошував, що людина настільки є людиною, наскільки вона обняла своєю свідомістю набутих людством знань. Фізіологічно людина є істотою тваринного світу, а духовно – підсумком освоєного знання. І саме це знання вона використовує задля самореалізації. "Яка ж головна мета повинна домінувати в людині?", – запитує В.І. Шинкарук, і дає відповідь: "Бути самою собою". А це зі староєврейської мови буквально означає "Я є". І це можна сказати, лише завдячуючи своїм знанням. Інакше кажучи, Я є те, що я знаю, я є те, що завдяки набутим знанням можу перевершити самого себе. Та й соціаль-

но людина орієнтується завдяки знанню. Без знань вона не може бути вільною, незалежною, а навпаки, вона стає закріпаченою. Загалом орієнтація людини у цьому мінливому житті вимагає повноти корисної інформації, завдяки якій вона може не помилятися ні на один її біт. Але насправді її оточує великий масив хибної інформації, і тому сучасній людині так потрібно вміти розпізнавати її своєчасно й виділяти саме ту, яка допоможе їй не тільки реалізувати себе, а й забезпечити комфортну продуктивність свого буття. Отож лише ґрунтовні знання допомагають не припускатися фатальних помилок у буденній поведінці і професійних учинках.

У цьому смисловому наповненні поняття "знання" В.І. Шинкарук доводить до поняття *"святенність"*. Ще з давніх давен відомо, що до священних речей (таких, які уможливлюють зв'язок видимого з невидимим) мудреці відносили три найголовніші – terra, causa, cor. Terra – це земля, наша найбільша святиня, за яку повинні цілувати ноги тому, хто подарував нам її, адже ми на ній живемо (Г. Сковорода). Земля визначає нашу природу, наш дух, нашу поведінку. І природно, що ми такі, які народилися на цій землі. Цікаво й те, що кожна жменька землі охоплює таку ж структуру мікроелементів, як і народжена на ній людина. Causa – причина, або світ знання. Це розуміння причинно-наслідкових зв'язків усього, що нас оточує, усвідомлення того, що не нас робить довкілля чи система, а ми самі її творимо. Вона, врешті-решт, залежить від тих синхронних хвиль добра та сердечності (cor), які продукуються нами й виходять із нас у земний світ.

Знання, звісно, мають бути сучасними, гуманістичними, духовно насиченими, пов'язаними з новими нано-, й пікотехнологіями, які не завдають шкоди екології, і водночас повинні характеризуватися раціональним використанням людських ресурсів, які не лише знімають антропогенне навантаження, а й здатні усунути екологічне забруднення, здійснене споживацькою цивілізацією.

Важливе місце у творчості В.І. Шинкарука в контексті філософського розвою ідеї просвітництва посідає питання інтелектуальної оснащеності українського народу. "Відомо, – писав він, – що саме термін "інтелект" являє собою латинський переклад старогрецького поняття "нус" – *розум*. Сенека твердив, що розум – не що інше, як утілений у людей божественний дух. Позаяк Гердер називав наш край "степовою Елладою", можемо втішатися, що він мав на увазі також і народ чималої інтелектуальної та душевної потуги".

І в творчості, й у своїй практичній діяльності на посадах керівника Товариства "Знання" України та директора Інституту філософії НАН України академік В.І. Шинкарук значної ваги надавав конкретним носіям знання, колективному інтелекту нації та його осердю – інтелектуальній еліті. Українське суспільство в усі часи, зазначав він, виділяло зі свого простору людей, котрі відзначалися розумом, розсудливістю, працьовитістю, мудрістю. Досить лише зазначити, що в українській міфології ніколи не було героя "дурника" чи "юродивого". Це постійно підкреслював В.І. Шинкарук, вказуючи, зокрема, що одним із значень латинського терміна "інтелігент" (спільнокореневого з "інтелектуал") є вдале й містке українське слово "тямущий". Кожен із нас, згадуючи дитячі роки, може підтвердити, що "тямущість" – то найбільш поціновувана народом людська риса. Так, на рівні буденного етосу (звичаю) від покоління до покоління виявляло себе непереборне тяжіння українства до ґрунтовних знань, фундаментальної освіти, вишуканої культури. Досить сказати, що за перших більш-менш сприятливих обставин у нашому європейському краї стрімко зростала кількість шкіл та інших освітніх закладів (унаслідок чого, скажімо, за часів козаччини, більша частина людності була письменною).

Державник-філософ також звернув увагу на те, що у рідній мові маємо ще одне яскраве слово, дотичне до означення інтелектуала. Шанованого письменника, мислителя, вченого українці завжди іменували словом *"достойник"*. Під багаторічним польським впливом інтелігентну людину називали також "шляхетною". Але в українському вживанні воно зазнало істотної трансформації, тому що у нас шляхетність вимірювалася не у її становому, а в суто культурному розумінні й стала синонімом напруженого життя людини, котра постійно прагне перевершити себе.

Однак духовно-інтелектуальний потенціал нації не зводиться лише до її найбільш освіченої частки. Це ще й одвічна мудрість народу, тямущість, своєрідний етос громадського співжиття. На жаль, історичні обставини нечасто сприяли реалізації згаданих особливостей українства. Нині маємо надолужити і втрачене, і не зреалізоване. Сукупний інтелект нації – могутня сила, здатна творити нове мисленнєве, а також ціннісне нормативне поле суспільної ритміки життя і творчості.

Адже найважливішим призначенням інтелектуальної культури є продукування таких смислів, буденне утілення яких призводить до самоактуалізації як кожної окремої особистості, так і суспільства, всіх його інституцій. Без такої позитивної самоактуалізації не можуть бути вироблені й утверджені нові парадигми національної самоорганізації, державо- і суспільствотворення.

Важливо зазначити чітку позицію академіка В.І. Шинкарука щодо змісту сучасних знань, а також вимог до їх трансформації в контексті цивілізаційних впливів на зміни у суспільстві. Донині людство відтворює парадоксальну ситуацію: основну масу знань виробляють ті, хто працює... на знищення людей. Адже 80% зайнятих у такому виробництві працюють у військово-промисловому комплексі. Також у всій системі існуючих знань лише мізерний відсоток можна віднести до знань власне про людину, про соціальну гігієну, суспільне життя, тобто про все те, що стосується її духовного, внутрішнього світу. Знання про це розробляють менше одного відсотка вчених.

У зв'язку із вищезазначеним В.І. Шинкарук (передусім використовуючи твори відомого вченого з діаспори Олександра Кульчицького) підмітив синтетичне у суті тяжіння української людини до єднання її із західною духовністю, якою є раціонально-активна світонастанова, готовність до дії, керованої й контрольованої розумом, причому все це у форматі "кордоцентричної" самозаглибленості особистості. Такому синтетичному тяжінню не судилося гармонійно вивершитись у минулому через несприятливі зовнішні, переважно політичні, обставини, зумовлені периферійним розташуванням України. "То, може, нинішнім поколінням українців, котрі входять у третє тисячоліття – вже за сприятливих політичних обставин, – належить, нарешті, втілити той ідеал єдності високорозвинутого інтелекту та глибоко розвинутої душевності?", – ставив запитання В.І. Шинкарук. І далі сам аргументував відповідь. Саме через свою душевність людина, розвинута інтелектуально, сягає висот духовності. Остання означає спосіб самопобудови особистості, завдячуючи передовсім невпинній турботі-праці про свій внутрішній світ і довкіллєннєвий Всесвіт. Дух спонукає людину постійно "вдивлятися" у себе та у довкілля, дбати про своє удосконалення. Ось чому лише інтелектуально й душевно багата особистість здатна гідно репрезентувати свій час, свій народ, національну культуру, державу. Тільки вона, вирішуючи нагальні завдання українотворення, здатна протидіяти екологічній кризі, як і іншим кризовим явищам.

Дедалі частіше В.І. Шинкарук стверджує про виняткову важливість не лише інтелектуальної насиченості суспільної життєдіяльності, а й її належного духовного оснащення. Безумовно, інтелектуальна насиченість, яка насамперед здійснюється через поширення знань, – це найнадійніший обмежувач нерозумного чи й абсурдного. А саме з цими реаліями досить часто доводиться стикатися у критичні періоди розвитку суспільства. Передові країни світу мають чималий досвід подолання подібних ситуацій. Відомо, що у Сполучених Штатах Америки принцип "Геть безглуздості!" було проголошено й реалізовано ще у 20-ті роки XX століття. Саме тоді там розпочалася радикальна всебічна раціоналізація життя, що конкретизувалася в науковій організації праці, а найголовніше – ліквідуванню підпав так званий театр соціальних абсурдів. (Хоча історія засвідчує, що така раціоналізація й донині стикається із серйозними труднощами.)

Сучасна цивілізація – наслідок багатовікового розвитку, вдосконалення людської діяльності. Ті кризові стани, які виникають у руслі цієї цивілізації, засвідчують, що рівень досконалості способів людських діянь недостатній. Парадокс полягає у тому, що те, що здається взірцем досконалості, часто виявляється шкідливим, або й згубним для людини. (Сумний приклад цього – Чорнобиль.) Проте важко знайти вихід з окресленої контроверзи за межами власної діяльності: лише змінюючи форми цієї діяльності щодо освоєння природи, зокрема, наслідуючи принципи синергетики, можна забезпечити якісно новий рівень використання енергії й інформації, а відтак й утвердити нове, по-справжньому дбайливе, турботливе ставлення до природи, людини, суспільства у цілому.

Просвітництво всіма своїми формами та засобами, наголошував В.І. Шинкарук, покликане безпосередньо впливати на морально-психологічний стан народу. Крім того, відомо, що жодна країна в жодну епоху не виходила з кризи зусиллями виключно економічними. Адже в основі економічної діяльності перебуває певна психокультура, усвідомлення якої як чинника діяльності й окреслює антикризовий вектор духовності,

вказує на орієнтири до Берега спасіння (С. Кримський).

Цікаво, що А. Сміта знають лише як економіста, представника класичної буржуазної політичної економії. Проте його перша відома праця була не економічна, а філософська: "Теорія моральних почуттів", що стала гідним викликом на соціальний запит щодо пробудження суспільної енергії, суттєвого зростання соціального капіталу, пояснення зв'язку моральних досягнень з господарською діяльністю підприємця.

Вимір економіки "духом", неодноразово підкреслював Володимир Іларіонович, зумовлений її сутністю. Вона виявляється в надскладному соціальному процесі, котрий, як багатоканальний життєпотік, реалізується через систему ідеалів і цінностей. Це не означає, що природні ресурси чи ядерна зброя не матимуть жодної ваги. Але їх використання й володіння ними визначається ще й духовним фактором, зумовленим тим чи іншим типом культури. Ніхто не стане заперечувати взаємозв'язок духовного й економічного. Можна згадати німецького економіста XIX століття Ф. Ліста, який вбачав перспективу об'єднання тогочасної роздрібненої Німеччини через розвиток національного духу. На його думку, індустріальна економіка Німеччини була неможлива без прогресу науки, інституційних чинників людського капіталу, знань, ідей, винаходів, відкриттів тощо, які й становлять дух економічних звершень. І вже в другій половині XIX століття здивований світ опинився перед несподіваним фактором – об'єднаною, сильною, самостійною Німеччиною, котра реально претендувала на світове лідерство.

Справді, завжди, й особливо сьогодні, було модно і престижно міркувати про дух, духовність, душевність, духовну кризу, одухотворення нації. Досить часто ці сентенції втрачають своє значення, оскільки за ними немає ніякого змісту. Дух економіки є складовою загальноцивілізаційного інтелектуального розвитку. Вищість, значущість, смислова наповненість економіки зумовлена духовними пошуками смислів господарського буття. У цьому значенні, вочевидь, дух є атрибутом всього економічного. Згадаймо хоча б еллінську цивілізацію: високий злет духу давніх греків, який знайшов відображення у мистецтві, філософії, архітектурі, політиці, не заперечує високих економічних здобутків. Зокрема, комерційного таланту, завдяки якому відбулося окультурення Середземномор'я і Причорномор'я, було створено підвалини соціально-економічного законодавства, податкової системи, а економічна теорія виокремилася в науку тощо. Зрештою, у просторі давньогрецької культури з'являються і гроші – один з найдавніших винаходів людства. Дух і економіка, таким чином, – взаємопов'язані поняття. Більше духу, інтелектуального напруження – більше продуктивної економіки, результативного господарювання.

Тому В.І. Шинкарук активно стверджував, як у теорії, так і своєю творчістю, що, разом з матеріально-практичним освоєнням природи, надзвичайно важливе значення у людській діяльності має духовно-практична складова, а відтак релігія, мистецтво, мова та всі інші форми духовної культури. Саме таке духовно-практичне освоєння природи забезпечує "живу радість і радісну живність" цього буття (Г.Сковорода).

Ось звідки випливає розуміння шинкаруківської тези, що достеменно справжнім є лише духовне життя. Тоді життя як задоволення тілесних, матеріальних потреб – це тільки засіб до цього істинного життєзреалізування. "Живу не для того, щоб їсти і пити, а п'ю та їм для того, щоб жити", – улюблений вислів філософа-науковця. І далі логічно запитати: "У чому полягає духовне життя і в чому його вищість за тілесне матеріальне?" Найавторитетнішу і найпоширенішу відповідь на нього у Стародавній Греції і Римі дали стоїки – філософи, які висунули і обстоювали думку, що людина за своєю суттю *свобідна* (улюблений вираз В.І. Шинкарука. – *В.К.*) істота, і вона свобідна саме як духовна й водночас розумна. Велiннями розуму, а не чуттєвими жаданнями має вона керуватися. Головним з цих велінь розуму є доброчинність, служіння добру. Нагородою за доброчинність є сама доброчинність. Отже, смисл людського життя, його призначення – у служінні добру, в доброчинності. Пізніше, вже в нові часи, ці погляди розвинув видатний німецький філософ І. Кант. Згідно з його вченням, найвище призначення людини – чинити добро. Згодом, щоправда, враховуючи те, що у понятті "добро" переважає іноді матеріальна складова (добро як багатство), В.І. Шинкарук змінює цю формулу: *служити не добру, а доброті.*

На жаль, зазначав В.І. Шинкарук, у самому людському бутті вкорінено зло, й світ лежить у злі. Зло здатне накопичуватись, консолідуватись у такі темні сили, які викликають цивілізаційні катастрофи. У люди-

ні є гріховна, егоїстична, своєкорислива іпостась. За певних умов вона бере гору й спонукає людину діяти всупереч її людському призначенню, чинити не добро, а зло, керуватися не любов'ю, а ненавистю. Зрештою, в життєдіяльності кожної людини чиниться боротьба егоїстичних і альтруїстичних мотивів. Людина вільна в обранні будь-яких мотивувань, тому вона й відповідальна за свої вчинки. Щоб бути сердечною, доброю, справедливою, чесною, вона має здолати у собі гріховні, своєкорисливі, злостиві спокуси. Як каже наша давня мудрість: "Зумій себе здолать, щоб стать собою". Бути добрим, оберненим до добра важче, ніж злим, оберненим до зла. Ось чому в миттєвих колізіях нашого часу так важливо замість простого протистояння добра і зла зовнішнім опонентам розв'язувати цю суперечність також і через моральне очищення самого себе (С. Кримський).

І тут кантівську формулу категоричного імперативу: чини так, щоб в іншій людині й в усьому людстві вбачав не засіб, а мету, – слід доповнити формулою здатності усвідомлювати у собі частинки того зла, проти якого ти борешся, а в суперникові – припущення частки добра, яке ти обстоюєш (А. Гусейнов).

У цій оберненості людини до добра чи зла винятково важливу роль відіграють умови суспільного життя, обсяг і глибина – зла чи добра, що існують в суспільстві, конкретна вагомість гуманності, справедливості, правопорядку, соціальної захищеності добра чи його протилежностей. Від цього залежать суспільні пріоритети в оцінці життєдіяльності людини: чи її праця і працелюбство, отож її здібності і таланти, є доброчесні; причому доброчесність повинна джерелити й з боку влади. А це означає, що демократична, справді правова держава має захищати і множити добро, а не зло, максимально сприяти законом і владою утвердженню в суспільстві вищих духовних цінностей людського буття, у яких і полягає його істинний сенс. Єдиний шлях до цього – це забезпечення добробуту і всебічного розвитку культури в суспільстві, заснованому на різноманітному достеменному знанні.

Що ж стосується самого змісту поширюваного знання, його насиченості, поляризації, особливо того, яке безпосередньо пов'язане з існуванням людини і людського племені на землі, то його зміст, як говорив В.І. Шинкарук, повинен насититися вірою, надією і любов'ю. Володимир Іларіонович пов'язував ці категорії з предковічною духовністю українського народу, котра народилася в надрах греко-слов'янської цивілізації України-Русі, тієї духовності, яка зробила Україну впливовим суб'єктом світової історії.

Під покровом християнського вчення, особливо у греко-слов'янському просторі, як відомо, поняття любові набуло в європейській культурі й філософії справді смисложиттєвого значення. Ним долався раціоналізм, просвітительська абсолютизація розуму та знання й приверталася увага до більш глибинних чинників людського повсякдення. Любов є особливе, але не лише сердечне почуття, одержимість яким часто-густо набуває сили пристрасті і задоволення якої дає найвищу радість. Тут мовиться не лише про кохання, а й про любов до Вітчизни, материнську й батьківську любов, моральні та естетичні почуття. Любов може поставати і як одержимість працею, покликання до "сродної" праці (Г. Сковорода).

На основі аналізу творчості Григорія Сковороди В.І. Шинкарук довів, що кожна людина має свою, так би мовити, "іскру божу", й потрібно лише пізнати її, відкрити у собі з тим, щоб загорітися спорідненою улюбленою працею. Тоді смисложиттєвого значення набувають предмети і всіх інших наших сердечних почуттів, нашої любові. Їх особливістю є те, що в них поєднуються ознаки реального та ідеального. Для патріота, тобто для того, хто любить свою Батьківщину, вона є і реальністю, рідним краєм, й ідеалом, образом Матері-Вітчизни. Для закоханого кохана – реальність, але реальність ідеальна. Він схиляється перед нею, ладен за неї і без неї померти. Те саме стосується й наших моральних почуттів. Для того, хто має почуття обов'язку, а не просто знає про потребу служіння йому, виконання свого обов'язку (особливо коли це вимагає напруження сил, боротьби із собою) приносить найвище задоволення, радість, а порушення обов'язку – розлад із собою, муки совісті, душевні болі. Звичайно, це відбувається тоді, коли є людські почуття – обов'язку, справедливості, доброчинності, сумління.

Предметом наших сердечних почуттів, нашої любові, підкреслював В.І. Шинкарук, є смисложиттєві предмети, такі, заради яких варто жити і вмерти. Це – наші кохані, наші діти і батьки, наша Батьківщина, країна, нація, держава, улюблена справа, наші святині, ідеали добра, істини і краси. Справж-

ність духовного життя, на переконання українського правдолюба, безпосередньо пов'язана із задоволенням таких почуттів, які входять до обсягу поняття "любов" і які можна назвати власне духовними. Вони надзвичайно емоціогенні, незрівнянно більші, ніж прості вітальні потреби – голод, спрага тощо. На кожного з нас нападає страх від однієї думки втратити того, кого любимо. Така втрата – горе, ситуативна наявність – радість. Емоції надають змісту духовним почуттям, навіть їхнім ідеалізованим та символізованим образам, означують ті надцінні предмети, від яких залежать наші радість і горе, щастя чи нещастя. Та й саме щастя є не що інше, як радість буття, котре сповнює нас у разі здійснення наших бажань, очікувань і надій щодо предметів нашої любові, тобто повно смисложиттєвих речей, насамперед ідеалів.

Таким чином, любов є глибинна основа духовності, а, поза тим, і всього духовного життя людини. Це те, що гідно підносить нашу людськість, над усіма марнотами сьогодення, головно завдяки долучення до вищих духовних поривань, які поєднують розум із її серцевим ритмом. Загалом сила любові така, що коли б нею сповнювалися серця всіх людей світу, коли б вони скрізь і завжди спонукалися у своїх діях лише любов'ю, служінням істині, добру і красі, то Царство Боже зійшло б на Землю.

Надзвичайно важливе значення почуттів любові полягає у їх здатності перетворювати знання, ідеї, образи певних цінностей в ідеали. На підтвердження цих слів В.І. Шинкарук посилався на Перше посилання св. ап. Павла до коринф'ян, яке він знав напам'ять. Суть біблійного тексту полягає в тому, що для піднесення людських почуттів, осяяння і прозрівання вічності любов має животворитися вірою. У твердженнях євангеліста, що любов вища за віру й надію, зауважував В.І. Шинкарук, є глибокий сенс. Віра й надія – справді дієві мислеформи для здійснення, реалізації любові. Щоб вірити у щось, треба щоб це щось стало для нас смисложиттєвим предметом, об'єктом любові. Без любові також немає й реального предмета для надії, тієї надії, на якій тримається наше буття і яка "вмирає останньою". Своєю чергою, й любов безсила і приречена на згасання без одухотвореного впливу віри й надії.

До філософського осмислення категорії віри В.І. Шинкарук повертався на різних етапах своєї творчості. Але він завжди підтверджував, що віра – це форма сприйняття очікуваного і жаданого майбутнього, як прийдешнього, як справдження наших надій, як "обітованого" буття в любові. Майбутнє невидиме, адже його ще немає, воно ще не прийшло. У ньому приховані різні можливості – випадків щасливих і нещасливих, радісних і сумних, здійснення і нездійснення жадань, поєднання чи розлучення з любов'ю. Світоглядне бачення майбутнього, навіть коли воно спирається на наукові прогнози, не може обійтися без віри, тому що вірогідні наукові знання тут вкрай обмежені, особливо щодо індивідуального буття. Ми завжди віримо в нашу долю і сподіваємося на краще.

Найглибше генетичне коріння віри полягає у спрямованості, звертанні ("інтенції") людської свідомості до майбутнього. Це пояснюється тим, що людина екзистенціально відрізняє свою сутність від реального буття, така сутність – це її свобода. Але у вимірах часу – минулого, теперішнього й майбутнього – єдиний вимір свободи – майбутнє! Минуле ми не владні змінити і стати над ним як володарі власної долі. Навпаки, воно володарює над нами. І не лише тому, що воно – наше минуле, а й тому, що воно спричиняє наше теперішнє. Щоб замінити щось в останньому, потрібен "прорив" у майбутнє, у свою свободу, в незалежність від наявних (невідповідних нашій сутності) обставин. Тому щоразу під час екзистенціального зіставлення буття й сутності у вимірах нашого теперішнього відбувається "проекція буття в майбутнє". І це природно, бо лише майбутнє – єдина сфера, де ще не здійснилося те, що мало здійснитися, де все ще є можливим, де можна робити вибір, бути *свобідним* від минулих ситуацій вимушення і брати на себе відповідальність за власні рішення. Адже це і є відчувати себе свобідним (і від чого, і за що!).

Отже, саме практична життєдіяльність людини, наголошував В.І. Шинкарук, потребувала вироблення здатності сприймати й переживати припущення, ймовірно істинні знання як достовірні, безсумнівні. У цьому аспекті віра є історично вироблена соціально-культурна установка на сприйняття ймовірно істинного – як вірогідного, достовірного.

Важливе значення у зверненні людської свідомості в майбутнє, поряд з вірою, має й надія. В.І. Шинкарук один із перших філософів, хто наповнив конструктивним змістом це поняття. Надія – одна із мислеформ сприйняття майбутнього, де бажане й життєво важливе у прийдешньому бачиться й очікується як реальність, що має напевно

здійснитися. На відмінну від мрії, надія сприймає майбутнє не лише як можливе і, тим паче, не як вигадку, а й як те, що здатне сповнитися, що охоплює у собі сприятливість для настання. Тому кожен з нас невтомно сподівається. І в цьому – апогей сенсу життя, коли надія синтезує знання і віру, мрію й реальність. Вона – мрія, в реалізацію якої повірили (яка стала об'єктом віри), прийняли і пішли за нею дорогами життя.

Вочевидь без надії неможливе світоглядне вживання і переживання майбутнього, не може бути віри в буття у трансцендентному світі, у реалізацію ідеалів, адже тоді немає прагнення віддати себе служінню майбутньому, реалізувати себе у цьому служінні. Без надії людський дух безсилий. "Та чи взагалі він тоді можливий?", – так ставив питання В.І. Шинкарук.

У своїх доказах він підтверджує святість слів євангеліста, що першою у трійці "віра, надія і любов" є саме любов. Вона уможливлює віру і надію людськими найглибшими підвалинами духовності. Так, без любові віра стає фанатизмом, правда без любові – лукавством, справедливість без любові призводить до жорстокості, привітність – до лицемірства, влада – до насильництва, компетентність – до непоступливості, відповідальність – до безцеремонності, честь – до зарозумілості, а розум – до хитрощів.

Із вищезазначеного очевидно, що важливою проблемою, яка всебічно розроблялася В.І. Шинкаруком, була проблема віри та її ролі в пізнанні, у соціальному і духовному вимірах життя. Академік рішуче виступив за перегляд традиційного для атеїстичної літератури визначення віри як "сліпої", котра протистоїть науковим знанням як їх антипод. Освоюючи тему духовного просвітництва, він пише, що віра є вірою, незалежно від того, релігійна вона чи позарелігійна, аби вона животворилася любов'ю. Так само як людина є людиною, незалежно від її соціального статусу, віку й статті, аби домінувало в ній людське й людськість: "Софія" та "її діти" – "Віра, Надія й Любов", тобто розум, найглибшими підвалинами якого є духовність. Твердження, що "релігійна віра є сліпа", видається неприйнятним для філософії хоча б тому, що історія філософії сповнена видатними постатями, які поставили релігійну віру на "лезо розуму", давали їй теологічне чи філософське обґрунтування. Одні з них обстоювали перевагу віри над розумом, інші – розуму над вірою, треті говорили про "подвійну істину", але водночас були релігійними людьми.

Нині, за умов розбудови незалежної української державності, в Україні гостро постає проблема відродження духовних основ української національної культури. Дехто вважає, що розв'язання цієї проблеми забезпечується повсюдним відновленням релігійності, створенням національної церкви, духовного Собору для соборної України. Безперечно, Церква відігравала й відіграє важливу роль у культивуванні духовності, в обстоюванні релігійних і навіть позарелігійних цінностей. Але церква, як, зрештою, і держава, є не "вершителем", а слугою громадянського суспільства. Засадничий принцип останнього – свобода совісті, якщо, звісно, вона наявна.

Тому актуальними і нині залишаються слова В.І. Шинкарука про свободу совісті та заходи щодо її забезпечення. Для підтвердження своєї думки він цитує І.О. Ільїна: "...вірити можна лише щиро й свобідно, а свобода вимагає віротерпимості: не можна примусити людину до тієї чи іншої віри і ніхто не зобов'язаний розповідати іншим людям вголос, у що саме і як вони вірять". Не можна без наруги над людьми виганяти їх із духовного Собору і тим самим руйнувати цей Собор. Але не меншим блюзнірством є насильно заганяти людей до "Собору" чужої для них віри.

Нині в Україні є віруючі різних конфесій, є й чимало тих, хто вірить у позарелігійні духовні цінності, в ідеали й образи прийдешнього, засновані на науково-прогностичному баченні подальшої долі людської цивілізації і в ній – України. Засобом формування й розвитку духовності в інтересах соборної української державності постає вся культура в усіх її формах і вимірах: і мистецтво, і наука, і філософія, і релігія, і моральна та правова свідомості, і свята та обряди, і загальнолюдське в них, і національне, й етнічне, себто все, що формує мудрість, любов, віру, надію, справді людське в людині.

Надійшла до редакції 23.09.2008.

Методологія як сфера миследіяльності

ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ АЛХІМІЇ

Ігор ФІШМАН

Copyright © 2008

ВСТУП*

Дорогий читачу! Перед тобою зовсім не короткий компендіум Соціальної Алхімії, а реальна можливість її основи як нового феномена: й у зовнішньому світі, й у своєму власному житті. Тому слово "основа" у заголовку треба розуміти не як теоретичне ознайомлення із витоками якоїсь пропонованої науки, а як *практичне миследіяння* самого читача.

Для цього разом пройдемо непростий багатоступеневий шлях, у якому перші ступені виконують, швидше, **негативну роботу,** – розчищають розумовий простір від звичок і забобонів та дають розгін для думки нової якості, і лише потім відбувається власне реальне зародження Соціальної Алхімії.

Призначення цього нарису не дозволяє глибоко і досконально обгрунтовувати кожен крок. Швидше в ньому потрібно бачити лише контурну позначку маршруту. Пройти ж цей маршрут читач зможе тільки своїм, властивим йому, унікальним способом, що адекватний його індивідуальності. Це означає і роботу з багатьма іншими текстами, які б розкривали те, про що лише натякає цей текст, і власну життєву практику, в якій би провірялося все пізнане. У цьому розумінні, щоб іти запропонованим тут шляхом, йому неминуче доведеться стати спів-автором і навіть спів-діяльником.

* * *

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ОСНОВА

Спочатку виправдаємо термін **Алхімія**, що може сам собою викликати негативне ставлення як до чогось несерйозного чи навіть шкідливого. Принципова можливість Алхімії буде обґрунтована нижче. Тут лише карбуватимемо це поняття, відокремивши його від антипода, що позначається нами як **Магія**.

Обидва терміни можуть розумітися як у позитивному, так і в негативному витлумаченні. Освічений читач, напевно, начуваний, що є чорна і біла магії. Також і Алхімія може розумітися як неправомірна спроба поправити свій добробут шляхом злодійського вивідування глибинних таємниць Природи (Богині Натури) для отримання Філософського Каменя, Золота, Еліксиру Безсмертя і т. ін. Але той, хто більш глибоко цікавився цим питанням, не може бачити в дійсній Алхімії нічого іншого, окрім як наповненого самовідданістю дослідження глибинних законів природи з метою удосконалення себе і світу [**1; 2; 3**].

* * *

Щоб ще глибше проникнути у сенс Алхімії в її новому, сучасному розумінні, підкреслимо, що це діяльність **виключно** Я людини, самої Божої іскри; тому Алхімік – це не якийсь закутаний у чорний одяг таємничий відлюдник, котрий зосереджено копошиться серед кубів і реторт, а *саме пробуджене вище Я,* тобто пробуджений у людині від віковічного сну Творець, щоб уже в новій ролі творити Новий Космос.

У цьому витлумаченні до Магії можна віднести будь-які дії, які йдуть в обхід свідомості, вільної волі людини, а відтак сутнісно є **маніпулятивними**. При цьому зовсім необов'язково маніпулювати іншими людьми; можна мати і самі **благі наміри**. Проте якщо людина не віддає собі повного звіту про свої глибинні мотиви, або про те, як і чому в неї що-небудь **виходить**, то вона може бути упевнена, що сама стала іграшкою в руках невідомих сил, у наміри яких закладений Творцем напрям людській еволюції зовсім не входить.

* У тексті ключові терміни виділяються підкресленням, а смислові наголоси – **жирним** шрифтом. Цифрами відмічені посилання на літературу, яку було б важливо опрацювати у зв'язку з актуалізованим у даному місці змістом.

До того ж благодатні сили в нашу епоху ніколи не діють поза свідомістю людини і ні для яких найсвітліших цілей не стануть нею маніпулювати, оскільки їх найголовніша мета – привести людину до справжньої **свободи** [4] і пробудити в ній Творця [5].

* * *

Іншим важливим уточненням поняття буде більш чітка відмінність між **Алхімією** і **Містикою**. Шлях Містика – це пізнання мікрокосмосу свого внутрішнього світу і завдяки цьому вихід у макрокосмос; Шлях Алхіміка протилежний – до себе через пізнання і перетворення світу [6].

Соціальна Алхімія народжується на тому етапі еволюції людської свідомості, коли протилежності між внутрішнім і зовнішнім світами починають стиратися. Тому її можна позначити як пізнання і розширення меж свого Вищого Я через самопізнання, з одного боку, і перетворення субстанції світу гомогенної субстанції Я – з іншого.

* * *

Тому алхімічна робота починається не з яких-небудь зовнішніх експериментів, а з переходу на новий ступінь свідомості [7], на якому Вище Я стає актуальним переживанням. Це фактично означає проходження людиною **Порогу духовного світу** [8], закони якого нерідко протилежні законам матеріального світу.

Однією з таких істотних особливостей духовного світу є те, що там **частина більше цілого**. У зв'язку з цим, оскільки алхімічна діяльність здійснюється за Порогом духовного світу, то термін **Соціальна Алхімія** не є звуженням, на перший погляд, більш загального терміна **Алхімія**. Оскільки сьогоднішній соціум – це **Новий Адам,** який перебуває у зародковому стані, й охоплює у собі решту універсуму, то Соціальна Алхімія виявляється граничною рамкою, а інші види Алхімії (як і сама Алхімія у класичному розумінні) – її окремими випадками.

* * *

Мабуть, уперше термін **Соціальна Алхімія**, щоправда, з дещо іронічним відтінком, зустрічається в Дюринга, котрий називав великих утопістів "соціальними алхіміками" [9]. Але, звичайно ж, справжня Алхімія не має нічого спільного з утопічним мисленням [10], оскільки вона здійснюється Вищим Я людини не з благодатних намірів і не із загальних міркувань, а із **сутнісного** пізнання.

РЕЛІГІЙНА ОСНОВА

Будь-яка ортодоксальна релігія, охоча утримати паству в своїх обіймах, навіює, що людині не личить входити у сферу духовних питань інакше, ніж із позиції віри. Пізнавальна ж діяльність людини не має права туди проникати і може бути спрямована тільки на матеріальний світ, на те, що можна охопити "мірою, числом, вагою". А заглядання в Божі таємниці – це гріх, який неминуче веде до гордині й морального падіння. І ніби так воно і є; проте при глибшому розгляді з'ясовується, що це лише напівправда.

По-перше, і матеріальне пізнання приводить до абсолютно неприборканої гордині (пригадаймо, наприклад, відомий заклик "не чекати милостині від природи", бажання "повернути річки назад" і взагалі популярний образ людини як царя природи, у якій немає Бога, а значить, нікого, хто б був вищий за людину і міг би служити мірилом для її цілей). Наслідком цього стає те, що всі досягнення матеріального пізнання захоплюються нижчими інстинктами і зрештою **обертаються на зло** самій людині.

По-друге, саме в духовному пізнанні з'являється можливість дійсно приборкати зло, оскільки тільки тут може бути поставлене зі всією гостротою питання про моральну сторону пізнання, про те, що важливі не тільки його якість, корисність, а й спонуки, з яких воно джерелить. Перед входом у хімічну лабораторію вивчають правила техніки безпеки, що стосуються роботи лише з реактивами. Але не менш важливі *правила "духової безпеки"*. Тому нехай **не увійде** до алхімічної лабораторії ніхто, хто не сприйме до глибини душі золоте правило всілякого дійсного окультизму: перш ніж **зробити один крок у напрямку пізнання, потрібно зробити три кроки в морально-етичному** [11].

* * *

Таким чином, вірне в минулі епохи положення про те, що духовна реальність повинна бути прихована від усіх, окрім посвячених, на сьогодні втратило свою силу. Це постає з усього характеру еволюції людської свідомості, яка пройшла вже свою нисхідну гілку, потрібну емансипацію від Божого Джерела для розвитку свободи, і тепер вступила на шлях повернення, хоча із збереженням і подальшим розвитком завойованої індивідуалізації. Тому Алхімія є втілення

євангельського заклику: "Істинно говорю вам: ви – Боги!"

НАУКОВА ОСНОВА

Якщо відкинемо основний науковий постулат про те, що людська свідомість – продукт діяльності високоорганізованої матерії як безпідставний (до чого сьогодні вже поступово схиляється і передова наукова думка), а також якщо не спокусимося ще менш обґрунтованими навколонауковими теоріями (наприклад, про позаземні цивілізації чи про абстрактний Світовий Розум, який не підлягає пізнанню), що остаточно приводить до *агностицизму, то неминуче доходимо до можливості Божого* походження людської свідомості. Те, що вважалося самим антинауковим, якраз і є єдино можливе подолання агностицизму, оскільки цілком логічно, що Божа іскра у змозі пізнавати і себе, і своє Джерело, адже абсолютно однорідна (єдинородна!) з ним. У цьому висвітленні очевидно, наскільки абсурдна і тупікова теорія про матерію, що пізнає саму себе!

Звичайно, спочатку, в умовах пануючих матеріалістичних стереотипів, переважання мислячої свідомості над матерією можна прийняти спершу як **гіпотезу**. Але, коли розкриються маловловимі раніше увагою глибинні взаємозв'язки, то можна буде розгорнути струнку несуперечливу **теорію**. І, нарешті, якщо наукова думка витратить на доказ, розробку і практичну реалізацію цієї теорії хоч би малу дещицю часу і сил від усього того, що було витрачене на доказ протилежної теорії матеріальності свідомості, то це відкрило б унікальні можливості **основи нової науки і заснованій на ній соціальної практики, яка вкорінена в людській свідомості** (а не трансцендентною їй, як це стверджує конвенціональна наука). Оскільки при цьому всі вимоги наукової чіткості, довідності висновків і перевіреності результатів залишаються в дії, то з цього виникне не туманна містика, а цілком пронизані світлом мислення теорія і практика. Ясно, що останні будуть якісно іншими стосовно тих, що є: вони вже не породжуватимуть чужу людській свідомості цивілізацію, у якій її творець – людина (незалежно від її соціального рангу), – стає її додатком. Більше того, якщо не тільки наукове мислення не втратить своєї точки опори у свідомості людини, а й діяльність, котра виникає з нього, також не зазнає (кажучи мовою математичного аналізу) **розриву** з мисленням ні в одній своїй точці, то у результаті цього й виникне цивілізація, в якій людська свідомість не нівелюватиметься, не знеособлюватиметься, а виявить усю свою дійсну гідність і велич, тобто те, що й закладене в людину Богом.

* * *

Оскільки соціальна реальність (яка, очевидно, не виникає без участі людини) займає проміжне положення між внутрішнім світом людини і так званою матеріальною реальністю (Природа, Космос, що у своєму зовнішньому вияві існують без її участі), то вона і є те, що першочергово повинно стати предметом для цієї діяльності, котра творить і перетворює. Така соціальна практика, яка витримує вищий принцип науковості, – **єдність предмета і методу**, – за своєю суттю і є Соціальною Алхімією.

ФІЛОСОФСЬКА ОСНОВА

Найістотнішою ознакою сучасної наукової парадигми є її вимога **об'єктивності**. Це означає, що для пізнання потрібне чітке розмежування суб'єкта і об'єкта, для того щоб від суб'єкта нічого не могло проникнути у чистий досвід. А головна риса Алхімії – можливість для дослідника **занурити свою свідомість у реторту, співпереживати процеси, котрі там відбуваються, і навіть брати участь у них**. Тому не дивно, що протягом кількох останніх століть Алхімія неминуче повинна була бути віднесена до так званих "лженаук".

Це було історично виправдано і навіть потрібно, але не стільки заради виникнення сучасної академічної науки у тому вигляді, до якого ми звикли, скільки задля розвитку самої людської свідомості. Тільки завдяки цьому воно могло повністю емансипуватися від навколишнього світу, а через це і від Духовного світу, й самоідентифікуватися, і тим самим знайти можливість подальшого розвитку до свободи, що, очевидно, є один з найважливіших сенсів людського буття. Відсутність же такого прагнення позбавляє смислу і потім обертає на зло решту всіх досягнень цивілізації, якими б зовні прекрасними вони не були.

Отже, **розмежування суб'єкта й об'єкта**, – начебто всеосяжна основа всякого наукового підходу, – це лише тимчасовий етап у розвитку людської свідомості, а значить, і в розвитку наукового пізнання. Він був завойований дорогою ціною (з дитинства знайомі приклади Н. Коперника, Дж. Бруно, Г. Галі-

лея і багато ін.). Однак чи не доведеться платити ще більшу ціну за завоювання наступного етапу, де це, потрібне до цих пір відчуження, здавалося б, абсолютно чужих протилежностей (суб'єкт і об'єкт, Я і Світ, свідомість і матерія, мислення і буття, а, отже, **теорія і практика**) має бути подолане? Інквізиція мімікрувала і продовжує свою невидиму роботу...

Проте "наука вимагає жертв", – тому не побоїмося вступити на цей шлях. Це, звісно, не вийде в кабінетній тиші, де можна відчужено та "об'єктивно" розробляти, наприклад, теорію атомного ядра, а потім посилати петиції в ООН із сміхотворними вимогами заборонити атомну зброю. Навпаки, вступити на цей шлях можна, тільки знаходячись у самій гущавині подій, переживаючи глибокий біль за долю світу. Тільки така свідомість має моральне право знову з'єднатися з об'єктом і пізнавати його у тотожності, а не в трансцендентності. Таке **пізнання за своєю суттю і є алхімічним**.

* * *

Водночас, перш ніж думати про удосконалення природи, чи не логічніше насамперед виправити те, що наробило саме "об'єктивне" пізнання у своїй божевільній самовпевненості: пізнавати потрібно тільки об'єктивно, а ось реалізовувати на практиці результати пізнання можна як завгодно суб'єктивно – із самих нижчих інстинктів – влади, самоствердження чи примітивного егоїстичного прагнення до комфорту?

Тому знову можна сказати, що соціальна реальність – пряме породження людської свідомості, яке ще не повністю втратило з ним зв'язок, – є **найближче поле для заснованої на алхімічному пізнанні діяльності.**

РОЗУМОВА ОСНОВА

Донині ми, можна сказати, здійснювали якусь негативну роботу, – для того щоб розчистити місце для нової морально-світоглядної позиції і пов'язати її із загальноприйнятою сучасною системою поглядів на науку і практику. Але безпосередня підстава Соціальної Алхімії може розпочатися тільки з реального розгортання такого розумового процесу, який у своїй субстанції вже був би алхімічним. Для цього треба здолати суто теоретичний стиль міркувань й увійти до фарватеру безпосереднього переживання рефлексії розумового акту.

Звісно, ця робота надзвичайно важка, і навряд чи можна розраховувати, що вона буде популярна навіть серед інтелектуалів. У цьому довкіллі нерідко панує звичка лише задовольнятися результатами вже виконаної кимось іншим розумової роботи, зберігати їх у своїй пам'яті й уміло комбінувати ними. Це інколи дуже ефектно. Але дійсна інтелектуальність має на увазі не тільки обширну ерудицію у сфері досягнень світової думки, а й наявність належної **мисленнєвої силинаснаги** повторити самому будь-яке із цих досягнень, а це означає ще й перевідкривати їх самому. Для постання Соціальної Алхімії це засаднича вимога. Інакше залишиться просто знання, теоретичне допущення, що Алхімія можлива, але самої Алхімії у розпорядженні такого інтелекту не буде.

Тому читачеві, жадаючому вступити в реальне володіння Алхімією, доведеться так же реально виконати своїм Я й увесь мисленнєвий шлях до неї. Втім, читач, котрий задовольниться лише знанням **про** Алхімію, може своїм Я залишитися на місці і звідти, здалеку, стежити за перебігом думки, – це теж може виявитися небезкорисною **підготовкою,** щоб реальне сходження здійснити в майбутньому.

* * *

Перш за все зробимо невелику, достатньо просту і навіть не позбавлену гумору, мисленнєву подорож із Себе у Світ, але, ще раз підкреслимо, не теоретично, а реально переживаючи (буквально, **пережовуючи**!) кожну думку.

Постав собі запитання, читачу, і сам уважно відповідай на нього: де ти зараз перебуваєш? Абсолютно просте нехитре питання пропонує лише пережити себе **тут** і **зараз** – наприклад, у конкретному приміщенні, кімнаті. Наступне запитання: а де знаходиться ця кімната? – В такому-то будинку. Далі: а де знаходиться будинок? – На такій-то вулиці. – А вулиця де? – В такому-то районі. – А де знаходиться цей район? – В такому-то місті. – А місто? – В такій-то країні. – А країна де? – На такому-то континенті. – А континент де? – На планеті Земля! (З цієї миті вже з'являється визначеність, загальна для всіх людей.) – А де Земля? – У Сонячній системі. – А де Сонячна система? – В нашій Галактиці. – А Галактика? – В наший Метагалактиці. – А Метагалактика? – У Всесвіту. – А де знаходиться Всесвіт?.. – Не суши голову, читач: він, цей безкрайній Всесвіт, **межовий об'єкт, який узагалі можна помис-**

лити, знаходиться всього-на-всього у твоїй голові! Тільки першого моменту це здається неймовірним, але при пильнішій увазі тут же стає ясно, що Всесвіт – це об'єкт, який принципово не може бути даний у сприйняттях; це чисто *мисленнєва* конструкція, введена в обіг, для того щоб знайти якусь абсолютну точку опори для матеріалістичного світогляду. Й оскільки це всього лише думка, то й існувати вона може не більш як у твоїй голові, дорогий читачу!

Проте далі – більше! Якщо Всесвіт – тільки думка, то і все, що вона містить чи обіймає, – теж не більше, ніж думки.

* * *

Подібний пасаж, звичайно, не претендує на наукове відкриття; це лише мисленнєва вправа, яка дає змогу захистити свою свідомість від приголомшливої гіпнотичної потужності матеріального світу і пережити силу мислення як фундаментальний конституюючий чинник світу, разом із зовнішніми сприйняттями його нашою свідомістю. Але в даній точці прохідного шляху для нас важливе безпосереднє переживання самого мислення як **самодостатньої** творильної сили. Як тільки це досягнуто, то всі вимоги наукової однозначності стають безправними.

ГНОСЕОЛОГІЧНА ОСНОВА

Безпередумовна гносеологія

Маючи **таке** переживання рефлексії мислення як **реального процесу** (а не просто як філософської категорії), розгорнемо на цих засадах нову теорію пізнання. Її особливістю буде те, що у її підґрунті лежатимуть не якінебудь теоретичні передумови, а живе сприйняття мисленнєвого процесу, яке укорінює нас у реальності, а не відчужує від неї. І потім ми й надалі працюватимемо не з нововведеними термінами, логічними посилками-висновками, а з реальними об'єктами і процесами в нашому мисленні. Інакше кажучи, в будь-якій точці такого пізнання ми не спираємося на якісь передумови, які можуть виявитися помилковими, а суто на реальність, бездоганну в своїй достовірності. Тому таке наукознавство – а фактично, мисле-діяльність – може бути назване **безпередумовною [12]** теорією пізнання (гносеологією).

Очевидно, що унікальність такої теорії пізнання полягає в тому, що вона дає змогу не споруджувати трансцендентальне провалля між об'єктом і суб'єктом, між людиною і світом. Відтак справді виникає жадана можливість абсолютно нового співвідношення між теорією і практикою, а саме: **практика може математично безперервно виникати з теорії**, не втрачаючи у дорозі такого переходу всієї духовної і моральної підоснови самої теорії. Практика тоді перестане бути лише "критерієм істиності", а спиратиметься на бездоганно достовірне пізнання, котре черпає свою достовірність уже не із практики (що зрештою і приводить до маніпуляцій), а із самого себе.

* * *

Одне з головних питань теорії пізнання таке: **які критерії його достовірності?** Легко зрозуміти, що, не відповівши на це питання (або відповівши на нього "недостовірно"), ми позбавляємо **саму** теорію пізнання чіткості, а через це і все наукове пізнання – надійного фундаменту. І, якнайкращий, найміцніший та найоблаштованіший будинок, забезпечений усім, окрім хорошого фундаменту, чекає сумна доля, – така ж доля чекає і позбавлене гносеологічного підґрунтя наукове пізнання.

Не можна сказати, що гносеологія є слабко розробленою наукою; з часів І. Канта вона пройшла величезний шлях і створила оманливе враження, що під усім науковим світоглядом є надійний фундамент. Але це, насправді, не фундамент, а рихла строката піщана маса гносеологічних міркувань, які нерідко суперечать одне одному. І тепер, коли наукова будівля перетворилася на хмарочос, фундамент не виніс навантаження і вже хоронить під собою всю засновану на науковому знанні цивілізацію. Тільки дійсні "вічні" цінності, які вкорінені в людській совісті, поки що з великими труднощами можуть встояти. Але важко сподіватися, що і вони ще довго протримаються, оскільки поставлена на тому ж помилковому фундаменті педагогіка й заснована на ній система освіти швидко та ефективно викорчовують ці цінності із людської свідомості з найбільш раннього дитинства.

Але у чому найглибша причина того, що всі теорії пізнання дали тріщини? Якраз тому, що вони започатковані на певних **передумовах**, тобто, на якихось теоретичних положеннях (які їх авторам здавалися гранично простими і переконливими), а потім з них логічно виводилася решта всіх **категорій** і, зокрема, **категорія мислення. Але при цьому фатально випускався з уваги той факт, що все це вже робилося якраз за допомогою того ж мислення.**

У всіх інших випадках наукового пізнання, перед тим, як користуватися яким-небудь інструментом, обов'язковою вимогою є його детальний опис. Але для теорії пізнання таким інструментом якраз є мислення. І вона була вимушена застосовувати непізнаний інструмент, а відтак будь-які результати такого застосування були приречені на невірогідність.

Гносеологи всіх напрямів, мабуть прощали собі цей "маленький" недолік свого підходу (якщо взагалі його помічали!). Задовольнялися тим, що мисленнєвий процес уже начебто достатньо детально описаний: починаючи з аристотелівської логіки, потім у метафізиці і філософії, й, нарешті, в новітніх відкриттях психології, епістемології, лінгвістики – аж до нейрофізіології. Виникла ілюзія, що загалом і в цілому феномен мислення зрозумілий; що цілком доведено те, як воно виникає із наявних у його основі психологічних механізмів, або з діяльності головного мозку. Проте саме тут й знаходиться головна гносеологічна каверза. Науки, які взялися пізнавати й описувати мислення, самі позбавлені теоретико-пізнавального фундаменту (тобто при їх розробці раніше не було дано принципової відповіді на питання про сутність пізнання), а значить вони позбавлені бажаної наукової достовірності. І тепер результати цих, очевидно, недостовірних наук видаються за щось бездоганне і кладуться (яке безглуздя!) у підґрунтя теорії пізнання як обґрунтування суті мислення. Виникає своєрідне зачароване коло! Але воно ігнорується, і на відміну від Мюнхгаузена, котрий витягує себе з болота за власний парик, науку тут чекає жахливий конфуз.

Утім, до певного моменту в науки не було іншого виходу, оскільки **здатність рефлексувати реальний мисленнєвий процес** розвинулася у процесі природної еволюції свідомості тільки відносно недавно (в кінці XIX століття). Отже, у Канта (адже, якщо відвернутися від частковостей, то саме кантіанство до цього дня перебуває в основі сучасної наукової парадигми), не дивлячись на всю потужність цього розуму, ще не було такої можливості. І, крім того, до середини XIX століття науковий каркас ще не був таким високим (він, мов Вавілонська Башта, тоді ще не діставав небес), так що наявних досягнень теорії пізнання поки вистачало. Але коли у другій половині цього століття почалося різке зростання наукових досягнень, а в XX воно стало просто лавиноподібним, то це вимагало еквівалентного гносеологічного прориву. Проте його не відбулося, і нині вже не буде великою умовністю сказати, що людство розплатилося за це двома світовими війнами – потоками крові, яких воно не бачило за всю свою багатотисячолітню войовничу і кровожерну історію.

* * *

Тільки з такою загостреною соціальною чутливістю ми сміємо у той момент, коли вся цивілізація вже впритул підійшла до своєї загибелі, наважитися задати, здавалося б, саме відсторонене і не практичне запитання: якщо відставити всі неповноцінні досягнення наукового пізнання і з свідомістю "табула раса" сприймати зовнішній світ, то **що можна визнати абсолютно достовірним?**

Переживаючи це запитання і відповідь на нього екзистенціально, я не можу визнати абсолютно достовірним те, що переді мною розкинувся світ матеріальних предметів, хоч би на тій підставі, що у разі сновидінь чи гіпнозу людина буває абсолютно впевнена, що вона стикається з матеріальною реальністю, яка потім "благодатно" розсівається. Таким чином, матеріальний світ – це зовсім не реальність, а **спосіб нашого світосприймання,** умовно прийнятий нами для впорядковування сприймань. Однак сам **факт** потоку зорових, слухових, тактильних та інших сприймань (без того, щоб вдаватися до їх природи) є **абсолютно достовірним.**

Важливо позначити, що це якась **даність**, що встає переді мною без моєї діяльності. У перший момент я не знаю її природи: це – реальний світ, сновидіння чи галюцинація, ще не зрозуміло, але факт, що я отримую сприйняття, бездоганний.

Вихідна точка всякого пізнання

Тепер з'ясовується сама суть невірогідності. Я вступаю в невірогідність тоді, коли "розсипаю" вихідну точку всякого пізнання, що не може бути ніякою іншою, як **сприйняття** явища (феномена). Тут перед нами постає даний образ світу [4], тобто такий, який ще не підданий обробці з боку пізнання. Яка-небудь його інтерпретація, очевидно, вже не є даністю. Тому важливе завдання безпередумовної гносеології – уникнути будь-якої інтерпретації і "підстерегти" той момент, коли у цій даності з'явиться мислення, передусім як **елемент даності**.

Далі, стикаємося не просто з безособовими сприйняттями, котрі зливаються в одноманітний хаос. Вірніше, так воно б і було,

якби я не був у змозі **виділяти** окремі елементи цих сприйнять (речі) і **визначати** їх (підбирати відповідні для них поняття). Причому останнє відбувається несвідомо. І як тільки відбулося таке виділення і визначення, у мене виникає **ілюзія** наочно-матеріального світу, що існує навколо мене. Але це має місце тільки тому, що я "просипаю" цей процес, і не помічаю тієї прихованої від звичайної свідомості диференціюючої і визначаючої ролі діяльності, яка і є **мислення**. Більше того, до здійснення цієї діяльності загалом не можна говорити не тільки про який-небудь об'єкт зовнішнього світу, але і про суб'єкт, оскільки тільки завдяки ній я серед інших сприймань виділяю самосприйняття та ідентифікую Себе з ним.

* * *

Отже, нами знайдена **точка** відліку в принципі несуперечливого, абсолютно достовірного пізнання: коли комплексу сприймань протистоїть комплекс понять. Поки мислення не приступило до їх взаємної адаптації, тут ще немає ні важливого, ані другорядного, ні суб'єкта, ані об'єкта, ні Я, ані Світу. Це все – результати пізнання, інтерпретації, що можуть містити невірогідність. У нашій вихідній точці описуємо чистісінький феномен, безумовний факт, який сутнісно не може бути поставлений під сумнів або прокритикований.

Можна було б заперечити, що в тому, як відбувається понятійне визначення сприймань, немає абсолютної достовірності, – адже я можу помилитися і знайти неадекватне поняття. Проте подібні заперечення – це останні підступи вчорашнього світогляду, який вважає, що існує матеріально-предметний світ, причому, вже повністю закінчений у своїх процесах і субстанціях, і моя пізнавальна діяльність зводиться лише до того, щоб давати предметам **назви** (що принципово відрізняється від **понять**); тоді якщо виявляться нові уточнювальні сприймання, то мені доведеться уточнити чи навіть змінити назву. Але якщо знати, що це якраз і є самогіпноз, і стосовно основи гносеології у мене немає ніяких аргументів, щоб визнати таке світовідчування достовірним, то абсолютно достеменним я зможу визнати лише факт, що я маю, по-перше, ось таке **сприйняття**, а по-друге, що стосовно нього наявне саме таке **поняття**. Правильне воно чи неправильне?, – у цьому місці процесу визначення підґрунтя нашої нової гносеології абсолютно некоректне запитання. Це – просто феномен, факт, а щодо факту неможлива оцінка з погляду правильності, оскільки вона припускає якісь передумови, точніше критерії оцінки ще до початку пізнання. Цим тут же буде закладена міна сповільненої дії під нашу гносеологічну і всю подальшу алхімічну роботу.

* * *

У висхідній точці всякого пізнання маємо потік сприймань, який сам собою принципово неврегульований (хаотичний), і постаючий йому назустріч потік понять, завдяки якому й упорядковуються сприйняття в ту чи іншу струнку картину світу. Очевидно, що сам факт упорядкованості має іншу природу, ніж сприйняття: його природа не "сприймальна", а понятійна, мисленнєва. Тоді стає видимою і сама впорядковувальна діяльність – **мислення**. Завдяки поняттям, воно пов'язує між собою сприйняття, у тому числі й сприйняття Мене самого.

Подолання суб'єкт-об'єктного типу світосприймання

Тільки у цей момент – саме через це мисленнєве самовизначення і світовизначення – відокремлюю Себе від Світу і визначаю Себе як **суб'єкт**, а всі решту елементів довкілля – як **об'єкти**. Тепер зрозуміло, що не тільки матеріальний світ, а й сам суб'єкт-об'єктний тип світосприймання зовсім не є якась безумовна даність, а лише **пізнавальна парадигма**, важливий **інструмент** пізнання, а не самодостатня реальність. Але і Себе я не плутаю із суб'єктом, а сприймаю суб'єкт як своє пізнавальне одягання, елемент мого пізнавального інструментарію, але не більше. І все ж тоді я знаходжу не тільки надійний інструмент пізнання – **живе мислення**, а й справжнього Себе.

* * *

Отож завдання виконане – заснована теорія пізнання, яка базується не на тих чи інших теоретичних положеннях, які вже самі собою є результатами пізнання, тобто застосуваннями цієї теорії до практики – конкретного пізнавання – до того, як теорія пізнання була створена. Ми ж не висловили жодного положення до переживання мислення як заснованою на самій собі сутності, а лише зробили, – знову-таки, потрібну, – негативну роботу: розчистили у свідомості місце, щоб саме мислення змогло стати сприйманим, як наявний **тут і тепер** живий реальний процес.

Звичайно, це вже вищий стан свідомості, і в конвенціональній науці на нього натякають, коли говорять про **надсвідомість**. Проте для підстави Алхімії мало натяків, нам потрібна повна ясність. І вона може бути досягнута, якщо зіставимо між собою природу сну і неспання.

Коли ми прокидаємося і згадуємо свій сон, то яким би він не був яскравий, все ж завжди можемо відрізнити субстанцію сновидіння від так званої "матеріальної реальності". Для нас абсолютно достовірно, що порівняно з цією реальністю сновидіння є ілюзією. Але при переживанні живого мислення такою ж очевидною ілюзією вже постає сама непорушна матеріальна реальність, оскільки у цій вищій бадьорості ми вже не просипаємо того, як вона зав'язується в нашій свідомості. Це – справжня надсвідомість, порівняно з якою звичайна свідомість є сном, а горезвісна матеріальна реальність – сновидінням. Уже в XIX столітті вона стала прорізатися, мов "перші зуби Нового Адама", у деяких видатних особистостей, а у XX **повинна була** стати надбанням всього культурного людства. І справді для цього було зроблено немало.

Засновників – на сцену!

Цю, нескінченно важливу для майбутнього людства, роботу розпочали свого часу класики німецької філософії. Близько, але, зрештою, мимо ставив про це саме питання у своїй феноменології Гуссерль. Сьогодні вимога холістичного (єдиного) підходу в пізнанні все голосніше звучить у конвенціональній науці (прикладом тут є А. Маслов).

Але це завдання вже давно вирішене. Перш за все назвемо одне ім'я, дуже добре знайоме будь-якій культурній людині: Іоганн Вольфганг Гете – відомий усьому світу як видатний поет і громадський діяч Німеччини кінця XVIII – початку XIX століття. Проте не менший внесок у світову скарбницю думки він вніс як природодослідник і засновник *принципово іншого методу наукового пізнання* [13]. Однак наукова громадськість віддала перевагу не цьому живому пізнанню, а механістично-матеріалістичному підходу до природи.

Тому, коли робота з вироблення основи безпередумовної гносеології [14] була повністю завершена на кінець XIX століття Рудольфом Штайнером [15], культурне людство зовсім проспало цю епохальну подію. Адже цей мислитель вже у своїй докторській дисертації, яка потім вийшла окремим виданням під назвою "Істина і Наука" [12], проголосив перед світовою науковою спільнотою можливість пізнання духовної реальності і відповів на одвічне питання: "Що є Істина?", а також похідне: "Якою повинна бути заснована на ній Наука?".

* * *

На жаль, ця сама наукова громадськість залишилася глуха до рятівної для всієї цивілізації можливості зробити корінний перегляд основ науки, а услід за цим – і соціальної практики. І тоді Р. Штайнер був вимушений самостійно, вже без участі інтелектуальної еліти, побудувати *цілісний корпус духовної науки* [16; 17]. Завдяки цьому відтепер будь-яка людина (а не тільки філософ чи містик) має змогу не теоретично, а в реальному мисленнєдіяльнісному процесі, знайти Себе і своє місце в Універсумі, отримати відповіді на так звані "вічні питання" – таємниці Життя і Смерті, Добра і Зла, еволюції Всесвіту, походження і призначення Людини. Відтоді минуло століття, як існує Духовна наука з практичними починами в усіх сферах життя – від педагогіки до банківської справи, проте сон розуму поки сильніший і продовжує породжувати чудовиськ, а Антропософія, як і раніше, залишається **широко відомою,** на жаль, тільки у **вузьких колах** інтелектуалів.

* * *

У цьому короткому нарисі неможливо детально описати, як відбувається переосмислення всієї картини всесвіту на основі єдності матерії і свідомості. Кожен читач може сам звернутися до Духової науки за потреби і можливості. Тут важливо лише зосередити увагу на суті найновішого пізнавального підходу, отримати перший досвід його застосування.

Тепер, коли закладений бездоганний гносеологічний фундамент, можна приступити до **діяльності** – як власне **пізнавальної,** так і тієї, що виникає з її результатів – **творчої,** точніше **– творення.** Тому у цьому разі на передній план виходить питання про метод (що по-грецьки означає **Шлях**).

МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА

Очевидно, що багато в чому нове – це добре забуте старе. Безумовний підхід до буття і мислення почав розвивати ще Аристотель. Проте ця культурна традиція була перервана разом із заходом епохи схолас-

тики. Коли зліг цей останній бастіон Істини, вульгарний матеріалізм почав свій переможний похід.

Наближаючись до якого-небудь явища, ми отруєні наступним підходом: істотним вважаємо його **зміст**, а **форма** – це щось тимчасове, приватне, неістотне. Розглянемо це на найпростішому прикладі: якщо за явище візьмемо скляний стакан, то, безумовно, істотним матеріалістична свідомість вважатиме скло, яке в даному конкретному випадку прийняло форму стакана. І що, здавалося б, може бути переконливіше?

Проте Аристотель із самого початку пізнавального акту не впадав у матеріалістичний гіпноз. Для нього всіляке явище було **матерією** і **формою**, причому саме форма була сутнісною **[18; 19]**. У нашому випадку зі стаканом, насправді, принципово важливою є саме його форма (тому даний предмет і називається саме "стакан", а не "шкло"), а матеріал, з якого він виготовлений, для його основної функції є щось вторинне.

Очевидно, що аристотелівський підхід заснований на переживанні, що саме *мисленнєва форма* є сутнісною в об'єкті і володіє головним атрибутом буття. Таке мислення здатне **розчиняти у собі і форму [20]**, тобто робити її гомогенною своїй свідомості. Загальноприйнятий же підхід заснований на протилежному гіпнотизуючому впливі, котрий надходить ззовні і потрапляє в нашу свідомість й закарбовує в ній ілюзорний образ світу, нібито завершений в усіх своїх субстанціях і в якому людина не бачить ніякої творчої ролі. Природно, що у такому світі особа може тільки більш-менш уміло пристосовуватися, але навряд чи спроможна його істотно змінювати, й аж ніяк не може претендувати на творіння цього світу.

В конвенціональній науці у цих тенетах **форми** і **матерії** розбираються небагато філософів, спеціалістів з аристотелізму. Але це, на наше переконання, зовсім не тема сухих дисертацій, далеких від соціальної практики фахівців, а питання життя і смерті для сучасної людини. І те, що раніше було доступне лише генієві Аристотеля, сьогодні повинне було б стати новою здатністю будь-якої культурної людини. Цей підхід якраз і є те, з чого могло б розпочатися підвищення якості життя, принаймні замість безглуздої зовнішньої боротьби.

* * *

Результати застосування цього підходу до **пізнання** світу – це сутнісно і є корпус Духовної науки Р. Штайнера. А результати застосування цього підходу до **перетворення** світу (вірніше, до проектування людської діяльності із його перетворення) – це підсумки життя іншого видатного мислителя і громадського діяча (у найвищому сенсі цього слова) другої половини XX століття – Георгія Петровича Щедровицького **[21; 22]**, фундатора системно-мисленнєдіяльнісної (СМД-)методології **[23; 24]**. Це – вчення і водночас величезна соціальна практика (також як і ретельно замовчувана Антропософія) розгляду світу зовні суб'єкт-об'єктної схеми, і на підставі цього проектування його перетворення. СМД-методологія є сучасний аристотелізм на вищому ступені розвитку **[25]**, а її практика отримала назву – організаційно-діяльнісна гра **[26]**.

* * *

У цьому короткому нарисі немає змоги зупинитися ні на тому, ні на іншому Вченні. Єдине, потрібно сказати, що якби ця робота (життєвий подвиг!) не була виконана, основа Соціальної Алхімії була б неможлива. У цьому сенсі вона робить наступний крок у дерзанні, що вочевидь уже виводить за межі аристотелізму, який доводить до досконалості розчинення і трансформацію мисленнєвих форм, але при цьому осілу матерію залишає поза сферою своєї досяжності як "суто гносеологічну категорію" **[23]**. І справді, світове мислення, котре діє через людину, принципово не може "дотягнутися" до матерії, трансцендентної йому. Тільки коли воно стає індивідуальною здатністю пробудженого Я – Антропоса, зануреного в матерію, з'являється можливість наступного кроку – транссубстанції.

АНТРОПОЦЕНТРИЧНА ОСНОВА

Людина – мірило всіх речей. Відмовляючись від матерії як від початкової точки всякої думки про природу речей, уникаємо й іншої крайності та не поступаємося цим місцем нікому (Природі, Світовому розуму, Вищим цивілізаціям, які неначе, можливо, нас створили). Тому важливо провести **центрування** пізнавального і діяльнісного підходів на Людині **[27]**.

Світ, субстантність якого невід'ємна від людської свідомості, може розумітися як макрокосмічна людина – Адам, Антропос. Як підкреслювалося з різних поглядів, першочергово нас цікавить соціальний світ, який при такому підході може розглядатися як

соціально-антропоморфний організм. Тоді, в дусі західної традиції, тут, як істотне, можна виділити Плоть і Кров соціального організму. Під **Плоттю** потрібно розуміти (за аналогією з біологічним організмом людини) всі його явно виражені, оформлені органи: це різні взаємозв'язки і відносини між людьми, а також усі види організацій, які вирізняються стійкістю. **Кров'ю** ж соціального організму є його текуча складова, що забезпечує в нім обмін речовин, зростання і розвиток його органів. Очевидно, що це – фінанси в найширшому сенсі цього слова, тобто всі рухомі матеріальні і духовні цінності.

МЕТАФІЗИЧНА ОСНОВА

Тепер можемо побачити, як у соціальному організмі виявляються універсальні всеосяжні принципи. Ще у піфагорійській школі ці закони осягалися через розуміння покладеного в їх підґрунтя Числа. Проведемо далі нашу основу як виявлення сенсу ключових для Соціальної Алхімії Чисел, імовірно охоплюючи чотири плани буття – фізичний, ефірний, душевний і духовний (ментальний).

Завдяки вищеописаним гносеологічній і методологічній основам неважко зрозуміти, що те, що на фізичному плані виявляється як **речовинні** процеси (які фіксує анатомія), на ефірному становить **життєві** (які ледве уловлює фізіологія), на душевному – **психічні** (про які марно намагається міркувати "наука про душу без душі" – психологія); на духовному – **соціальні** процеси (які упускає інша безпредметна наука – соціологія). Зазначені процеси, по-різному виявляючись на різних планах, все ж є ущільненням (або розрідженням) однієї і тієї ж сутності, й називаються субстанціями.

* * *

1 – (–) те, що, не дивлячись на все різноманіття соціальних процесів соціального світу, розглядаємо його як щось Єдине, як цілісний організм початкового Адама. Основне завдання Соціальної Алхімії в цьому контексті – це транссубстанція Старого Адама в Нового Адама. Це означає становлення людства, колись Богоствореного, такого, що з'єднався зі світом субстанцій у свідомій, наповненій любові, **єдиній** організованості вільних індивідуальностей, що повністю виявляє свою Божу природу і поєднується у гармонії зі своїм Божественим Джерелом.

* * *

2 – (–) те, що у всьому різноманітті соціальних процесів виділяємо дуальність Плоті і Крові соціального організму, що твориться відповідно до сил нерухомого (Зодіак) і рухомого (планетарного) космосу [28]. У результаті виникають, з одного боку, соціальні явища, які у здоровому стані повинні носити стійкий стабільний характер, інакше виникне хаос і дезорганізація, а з іншого – соціальні явища, які у здоровому стані повинні завжди залишатися текучими, інакше виникнуть тромби, закостеніння і смерть. Як уже зауважувалося при розгляді антропоцентричної основи, перше – це будь-які свідомо створені соціальні організованості (домовленості, оргуправлінські структури, етичні норми); друге – різноманітні поточні матеріальні і духовні цінності, передусім фінанси у їх сутнісному плані – як Крові соціального організму. Ці дві складові вимагають принципово різної алхімічної дії: перша – легкої, навіть можна сказати, витонченої участі, яку можна назвати **впливом;** друга – глибинного, (кровного!) **безпосереднього** співпереживання, вживання у субстанцію фінансів. Це потім буде покладено в основу подвійної побудови корпусу Соціальної Алхімії, розділи якого можна було б назвати відповідно, **Алхімією Впливу** та **Алхімією Фінансів *(табл. 1).*** Причому перша розгортає свою діяльність у соціальному просторі, а друга – у часі. А те, що у Священному Писанні символічно описано як Дерево Пізнання і Дерево Життя – це і є джерела сил, що творять, відповідно, для цих розділів Соціальної Алхімії.

* * *

3 – пов'язане із принципом Божої **Трійці** (Бог Отець, Бог Син і Бог Дух святий), котра знайшла відображення у людській троїчності (тіло – душа – дух) і наявна у світі як

Таблиця 1

Взаємодоповнення Алхімії Впливу та Алхімії Фінансів за параметрами "нерухоме – текуче "

Нерухоме	Текуче
Зодіак	Планети
Дерево Пізнання	Дерево Життя
Простір	Час
Плоть	Кров
Алхімія Впливу	Алхімія Фінансів

Таблиця 2

Обгрунтування трьох засадничих сфер Соціального Організма за параметрами Святої Трійці

Отець	Син	Святий Дух
♃(Сірка)	☿(Меркурій)	⊖(Сіль)
Свобода	Рівність	Братерство
Духовно-культурна сфера	Державно-правова сфера	Господарська сфера

три відомих у класичній алхімії процесів творення: Сірчаний (♃) – Меркуріальний (☿) – Сольовий (⊖). Ці три процеси в душевному житті людини виявляються як її прагнення відповідно до **Свободи, Рівності** і **Братства *(табл. 2).*** Вони також диференціюють соціальний організм на **господарчу** сферу (де людина контактує з природою і переробляє її, долучаючи її до соціального організму), **державно-правову** (де люди взаємодіють між собою) і **духовно-культурну** (де найважливішими є людські здібності) сфери [**29**]. Хоча теоретично можна придумати багато різних моделей розмежування соціального організму (наприклад, славнозвісні "базис і надбудова"). Все ж зазначений розподіл є сутнісним, оскільки ґрунтується на диференціації самих засадниче-самотворчих сил.

* * *

4 – усе багатоманіття матеріальних виявів, знову ж таки, згідно з генієм Аристотеля, – це взаємодія чотирьох стихій – земної ▽̶, водної▽, повітряної ▲̶ і вогняної△. Їх можна співвіднести із чотирма вищеназваними планами: ▽̶ – фізичний, ▽ – ефірний, ▲̶ – душевний, △ – духовний.

▽̶ на фізичному плані – три добре відомих агрегатних стани речовини (твердий, рідинний і газоподібний) плюс суто тепловий стан, котрий у фізиці названий плазмою;

▽на сферному плані – чотири стихії; причому для Алхімії тепло не є всього тільки "міра кінетичної енергії рухомих частин матерії", це – наступний за повітряною, більш високий ступінь тонкості речовинності (а насправді – не фізичний, а ефірний рівень субстанційності);

▲̶ в душевному житті чотири стихії визначають чотири основних типи людського темпераменту (холерик, сангвінік, флегматик, меланхолік);

△у соціальному житті ці стихії визначають характер перебігу соціальних процесів: у застигнувших процесах переживає земна стихія, у ритмічних – водяна, у поривоподібних, спонтанних – повітряна, у наповнених пристрастями, почуттями або любов'ю – вогняна.

5 – це п'ятий елемент – **квінтесенція**, який у соціальній дійсності означає зародження **події,** Спів-буття людини і Бога, котре не витікає стихійно із минулого (**тенденції**), а зіткане свідомою роботою людини з тим, що її приносить майбутнє (**інтенція**).

7 – це сім металів класичної Алхімії: Свинець – Мідь – Ртуть – Залізо, Срібло – Золото [**30**]:

▽̶ на фізичному плані – це всім добре відомі **речовини**;

▽на ефірному (в гомеопатії) – це певні **цілющі сили,** що вивільняються при потенціюванні цих металів;

▲̶на душевному – це сім характерних проявів типів особистості у груповій роботі [**31**];

△на духовному (як буде показано далі) – це стадії метаморфози субстанції грошей – Крові соціального організму.

* * *

12 – це дванадцять основних субстанцій [**32**], котрі виникають тоді, коли три процеси творення – Сірчаний, Меркуріальний і Соляний – виявляються через чотири стихії ***(табл. 3).*** Нижче буде показано, як у Тілі соціального організму ці 12 субстанцій утворюють 12 органів (сегментів або секторів).

Таблиця 3

Дванадцять основних субстанцій Тіла соціального організму

	▽̶ (Земля)	▽ (Вода)	▲̶ (Повітря)	△(Вогонь)
♃ (Сірка)	Ca (Кальцій)	Al (Алюміній)	Si (Кремній)	P (Фосфор)
☿ (Меркурій)	Na (Натрій) (Луги: K, Na, Li, Rb)	Mg (Магній)	Cl (Хлор) (Галогени: Cl, Br, I)	S (Сірка)
⊖ (Сіль)	C (Вуглець)	O (Кисень)	N (Азот)	H (Водень)

Таблиця 4

Тіло соціального організму, що виникає із Зодіакальних сил

	▼ (Земля)	▽ (Вода)	△(Повітря)	△ (Вогонь)
♃ (Сірка)	♎ **Ca** (Кальцій)	♑ **Al** (Алюміній)	♈ **Si** (Кремній)	♋ **P** (Фосфор)
☿ (Меркурій)	♍ **Na** (Натрій) (Луги: K, Na, Li, Rb)	♐ **Mg** (Магній)	♓ **Cl** (Хлор) (Галогени: Cl, Br, I)	♊ **S** (Сірка)
⊖ (Сіль)	♏ **C** (Вуглець)	♒ **O** (Кисень)	♉ **N** (Азот)	♌ **H** (Водень)

АСТРОСОФСЬКА ОСНОВА

Алхімічне світобачення досягає єдності свідомості не тільки із зовнішнім плотським світом і соціальним, а навіть із Космосом. Втім, при уважнішому розгляді, тут немає нічого дивного, оскільки Космос набагато більше є умоглядною конструкцією, ніж такий "реальний" і предметно-чуттєвий світ. Для стародавніх Космос був візуалізацією духовної реальності, дія якої відповідала саме геоцентричній системі Птолемея. Звичайно ж, для нас це – не "повернення в печери". Просто для стародавніх, як це вже підкреслювалося, зв'язок з духовною реальністю ще не був перерваний, як у сучасної свідомості, тому їм розкривалися безмежні криниці Космічної Мудрості, – того, яким чином відбувається творіння матеріального світу і доль земних людей із Космосу. Жалюгідні залишки цього, що дійшли до нас як астрологія, лише компрометують цю Мудрість перед досвідом наукового пізнання, а не вказують на неї.

Для Астрософії Космос не є потойбічним світом, про який можна лише побічно судити на підставі астрономічних спостережень і відповідних обчислень. Вона розглядає те, як наш земний світ виникає з Космосу і, зокрема, знаходить у нім джерела основних субстанцій як ущільнені Зодіакальні сили. Оскільки соціальна матерія являє собою ті самі 12 субстанцій, але на ментальному ступені ущільнення, то нижче буде показано, як будується Тіло соціального організму з духовних сил нерухомих зірок (Зодіакальних сил). Саме там слід шукати джерело 12 вищеописаних субстанцій **[32]** ***(див. табл. 4).***

* * *

Отже, кров соціального організму виникає з духовних сил рухомих зірок (сил Планетарного Космосу). Саме там доречно шукати джерело субстанцій семи Металів. І якщо дванадцятиричність – це закон побудови **простору**, то семиричність – закономірність перебігу **часу**, що визначає перебіг днів тижня ***(табл. 5).***

СОЦІОСОФСЬКА ОСНОВА

Тіло соціального організму

Довершене Тіло соціального організму означає наявність таких відносин між людьми, котрі засновані на принципах Свободи, Рівності і Братерства. Вперше це **лише як гасло** прозвучало під час Французької Рево-

Таблиця 5

Кров соціального організму, що виникає із сил Планетарного Космосу

Срібло	Залізо	Ртуть	Олово	Мідь	Свинець	Золото
☾ **Місяць**	♂ **Марс**	☿ **Меркурій**	♃ **Юпітер**	♀ **Венера**	♄ **Сатурн**	☉ **Сонце**
Понеділок	Вівторок	Середа	Четвер	П'ятниця	Субота	Неділя

люції. А це означає, що була порушена безперервність свідомості, і ці рятівні ідеї увійшли до життя хаотичним чином та перетворилися на свою протилежність. Благодатними вони будуть тільки тоді, коли увійдуть до кожної з відповідних сфер потрійного соціального організму: Братерство – в господарську, Рівність – у державно-правову, Свобода – в духовну.

У цьому аналітичному контексті очевидно, що унітарна держава вже давно є пережитком, і її функція має бути звужена до сфери права і безпеки. Соціальний організм повинен природно (відповідно до Божого архетипу) розчленовуватися принаймні на три незалежні сфери. Над ними немає ніякої верховної влади, і це зовсім не приведе до розпаду: просто, на відміну від платонівського типу держави, кожна людина бере продуктивну участь у всіх трьох сферах [**33**]. Вона організує своє душевне життя в усьому соціальному організмі, і це приводить до розв'язання найбільшої дилеми – урівноваження особи і соціуму.

Для практичної реалізації цього надзавдання методами соціальної Алхімії у Тілі соціального організму повинно бути побудовано те, що сутнісно буде його **нервовою системою.** Оскільки досліджуваний організм розчленовується на господарську, державно-правову і духовну сфери, і кожна з них, своєю чергою, диференціюється відповідно до чотирьох стихій на чотири сектори, тому всього виникає дванадцятикратне розмежування соціального організму. Використовуючи знання про властивості 12 субстанцій і 12 знаків Зодіаку, нескладно ідентифікувати й наявність 12 секторів.

* * *

У духовній сфері відомо три фундаментальні сегменти, які в деякому розумінні є її першоелементами і задають тон у будь-якій духовній діяльності; це – наука, мистецтво і релігія [**34**]. Але всі вони виникли із стародавніх центрів містерій, котрі для блага людської еволюції повинні були тимчасово піти з арени проявлених подій (стати **езотеричними**). Проте настав час, коли людству повністю передана відповідальність за його майбутнє, а це означає, що езотерика має знову стати явленою, тільки вже не за допомогою великих Учителів, а безпосередньо для кожної зрілої свідомості. Тому до трьох соціальних першоелементів духовної сфери – НАУКА – РЕЛІГІЯ – МИСТЕЦТВО, – які відповідають Землі – Воді – Повітрю, додається четвертий – ЕЗОТЕРИКА – воістину Вогненний елемент.

* * *

У господарській сфері також добре відомо три фундаментальні сегменти: КАПІТАЛ – ПРИРОДА – ПРАЦЯ [**35**]. І тут неважко встановити їх відповідність трьом першоелементам – Землі – Воді – Повітрю. До цього потрібно додати ще один унікальний всепроникаючий елемент, який, проте, є особливим органом подібно до того, як кровоносна система – специфічний орган у біологічному організмі. Зрозуміло, що мовиться про ФІНАНСИ, які і є вогненний елемент у форматі господарської сфери.

* * *

І нарешті, в державно-правовій сфері отримуємо свої чотири першоелементи: ПРАВО – БЮРОКРАТІЯ – ПОЛІТИКА – САМООРГАНІЗАЦІЯ, які відповідають чотирьом першоосновам Землі – Воді – Повітрю – Вогню ***(табл. 6).***

* * *

Уявимо собі, що створюється досить велика Спільність людей, у якій наявні всі 12 секторів. Для координації їх діяльності й ухвалення рішень, що стосуються життєтворення усієї Спільності, створюється Алхімічна Координаційна Рада (АКР) із представників усіх 12 секторів. За своєю суттю АКР – центр нервової системи, а відтак і **мозок** соціального організму.

Таблиця 6

Тіло соціального організму як взаємодоповнення його дванадцяти першоелементів

Стихії / Сфери	⊽ (Земля)	▽ (Вода)	△ (Повітря)	▲ (Вогонь)
Духовна	Наука	Релігія	Мистецтво	Езотерика
Державно-правова	Право	Бюрократія	Політика	Самоорганізація
Господарська	Капітал	Природа	Праця	Фінанси

Алхімічна Координаційна Рада

Практична робота АКР (розробка проектів, або ухвалення рішень) відбувається таким чином, що у гармонійному обговоренні (відповідно до правил **соціальної гігієни**) взаємодіють полярно протилежні погляди, погашаючи будь-які однобічності і приводячи один одного до повноти і гармонії. Усередині кожного з трьох процесів творення Вогонь протистоїть Воді, а Повітря – Землі.

Обговорення питання починається в **Господарській сфері АКР з погляду** КАПІТАЛУ. Наприклад, пропонується нова підприємницька ідея. Їй суперечить позиція ПРАЦІ: чи є кваліфіковані трудові ресурси для її втілення, чи не шкідлива буде праця, котра утілюватиме цю ідею? Коли досягнуто врівноваження, тоді розглядається проблематика ПРИРОДИ, щонайперше екологічні наслідки втілення ідеї: наскільки корисні для здоров'я людини результати зреалізування проекту; їй знову протистоїть позиція, але тепер ФІНАНСІВ: який прибуток, чи є інвестори, потенційні споживачі?

Далі обговорення переходить до **Державної сфери АКР**. Погляд ПРАВА: наскільки законне втілення проекту? Йому суперечить точка зору ПОЛІТИКИ: як це співвідноситься із поглядами найвпливових політичних фігурантів? Після урівноваження вступає в дію БЮРОКРАТІЯ: як отримати всі потрібні дозволи? На противагу їх позиціює себе САМООРГАНІЗАЦІЯ: якими оптимальні організаційні форми мають бути, щоб здібності і потреби учасників отримали найкращий вияв і задоволення?

Й насамкінець, робота **Духовної сфери АКР**. Позиція НАУКИ: яке наукове обґрунтування проекту? Погляд МИСТЕЦТВА: наскільки естетичний проект і його результати? Після їх урівноваження – точка зору РЕЛІГІЇ: як утілення проекту вплине на релігійне життя, мораль, чи не суперечить воно традиційним релігійним правилам, чи не образить відчуття віруючих? Урівноважують відповіді на ці запитання і завершують обговорення аргументації ЕЗОТЕРИКИ: яка духовна суть ідеї, а також яка субстанційність процесів зреалізування проекту?

Під час функціонування АКР його члени в кожному секторі фактично працюють з однією із дванадцяти відповідних субстанцій.

Кров соціального організму

Для розуміння Крові соціального організму важливо стосовно грошей провести чітке розмежування між явищем і сутністю, пам'ятаючи, що **явище** – це лише знак у вияві **суті**.

Звісно, для буденної свідомості купюри чи монети – єдина реальність. Але алхімічне споглядання дає змогу пережити той факт, що істотним тут є купівельна сила (спроможність), прихована за цим **грошовим знаком**. Тоді очевидно, що сам собою грошовий знак такою силою не володіє. Ця сила-спроможність з'являється у певний момент, а потім зменшується, поки грошовий знак не перетвориться просто на папірець, тобто перестане означати те, для чого був створений раніше. Для Алхімії Фінансів купівельна спроможність – зовсім не абстракція, що виникає у результаті домовленості людей, а саморушна субстанція. При цьому потрібно утриматися від спокуси, в яку впадали метафізики XVI–XVII століть, – розуміти її як якусь невидиму надтекучу рідину на зразок флогістону: чи то умовну абстракцію, чи то непізнавану **річ у собі.** Як і кров у людському організмі, субстанція грошей є духовно живою і постійно зазнає метаморфози **[36]**.

Таким чином, хоча гроші на вигляд завжди одні і ті ж, але субстанція, що стоїть за ними, в даному місці соціального організму завжди наділена конкретними властивостями. Будучи пронизана трьома світовими процесами, субстанція грошей може нести одну з трьох якостей: Сіра – купівельну, Меркурій – кредитову і Сіль – дарчу.

* * *

Крім того, субстанція грошей залежить від того, приймаються гроші чи виплачуються, а також від того, на що виплачуються. Усе це вносить до потрійного розчленовування грошей додаткову диференціацію. Щодо повного циклу метаморфози субстанції грошей, то є підстава виокремити сім основних стадій, які у соціально-духовному плані відповідають семи Металам. Розташуємо їх за днями робочого тижня:

☾ Понеділок: Одержую дохід – народження грошей у моєму бюджеті – Срібло;

♂ Вівторок: Купую – обмін грошей на товар – Залізо;

☿ Середа: Відкладаю гроші – даю їх у кредит – Ртуть;

♃ Четвер: Маю підприємницьку ідею – беру кредит – Олово;

♀ П'ятниця: Приймаю кредит назад – вирішую подарувати гроші – Мідь;

♄ Субота: Дарую – смерть грошей у моєму

бюджеті (субстанція грошей, немов екскарнує, поєднує із Сутністю проекту, під який одержана даровизна) – Свинець;
☉Неділя: Приймаю дар – воскресіння грошей – Золото.

* * *

Ця метаморфоза субстанції грошей зовсім не є відстороненою абстракцією, а має найважливіше значення для здоров'я соціального організму. Через те, що грошові знаки не змінюють свого вигляду і ніяк не відображають метаморфозу субстанції грошей, врешті-решт й відбуваються всі соціальні катаклізми – від економічних криз до світових війн.

Алхімічний Банк

Для побудови кровоносної системи соціального організму і ритмізації потоків крові, відповідно до Божественно-космічних законів, потрібне **серце** – в нашій Спільності його роль виконує Алхімічний Банк (АБ). Його щонайперше завдання – отримання досвіду алхімічного переживання метаморфози субстанції грошей. Для цього він повинен складатися із семи відділів, що відображають сім стадій метаморфози і що асимілює духовні сили планет. Субстанція грошей пов'язана з потоком часу, який задається послідовністю глобальних епох творіння світу (еонів): Стародавній Сатурн – Стародавнє Сонце – Стародавній Місяць – Марс – Меркурій – Майбутній Юпітер – Майбутня Венера – Вулкан **[36]**. Тому тиждень окультно розпочинається в суботу, що задає структуру відділів АБ.
♄ Субота: Алхімічна каса – Свинець;
☉Неділя: Колегія АБ – Золото;
☾Понеділок: Відділ алхімічної рефлексії (безпеки) – Срібло;
♂Вівторок: Відділ поточних рахунків – Залізо;
☿ Середа: Кредитний відділ – Ртуть;
♃Четвер: Аналітичний (інвестиційний) відділ – Олово;
♀П'ятниця: Відділ дарування – Мідь.

* * *

Поточна робота АБ полягає в тому, що будь-яка грошова сума поступає в касу, фіксується Колегією, її якість рефлектується, частина суми стає поточними грошима (самого АБ, або його клієнтів), інша частина – кредитними грошима, а далі розглядається можливість здійснення інвестицій і дарувань; цикл завершується роботою каси АБ на виході.

У процесі функціонування АБ його члени в кожному відділі мають змогу зосереджуватися на переживанні однієї із семи модифікацій субстанції грошей, що відповідна одному із семи металів. Це потім уможливлює здійснення транссубстанції.

СОЦІО-АЛХІМІЧНА ОСНОВА

Від процедури до церемонії

Коли **мозок** і **серце** (АКР і АБ) протягом деякого часу успішно здійснюють свою діяльність за своїм безпосереднім призначенням (відповідно, самоврядування у Спільності і фінансова діяльність), то люди, котрі працюють у відділі АКР чи АБ, отримують досвід свідомого переживання відповідної субстанції, на яких вони спеціалізувалися. Тоді АКР та АБ, крім своєї очевидної суто соціальної функції, знаходять нову – соціо-алхімічну.

Щоб наблизитися до її розуміння, розглянемо для прикладу роботу простого електромотора. На вході він отримує електричний струм, а на виході дає момент обертання. Але, якщо поміняти у нього вхід і вихід, тобто на вході уможливити обертання, то він на виході вироблятиме електричний струм і, тим самим, перетвориться з двигуна в **генератор**.

* * *

Такими ж генераторами можуть стати АКР та АБ, якщо **вміло** поміняти спрямування процесу. В будь-якому разі поточна робота АКР та АБ являє собою зіткнення з опозиційною до них ситуацією зовнішнього світу, стосовно якої вони повинні висунути своє, відповідно організаційне чи фінансове, рішення. Іншими словами, їх поточна робота – це здійснення процедури проектування, або ухвалення рішень щодо наявного перебігу подій. Тому у цій роботі домінантним є мислення (під час аналізу), котре підсилюється відчуттям (при проектуванні), так що робота не виходить за межі мисленнєвих форм. Це ще не Соціо-Алхімічна робота, але вже безпосередня методологічна прелюдія стосовно неї.

Алхімія починається там, де ставиться завдання створити новий хід-перебіг подій. Тоді переважатиме воля, яка безпосередньо проникає в матерію. На відміну від мисленнєвих і миследіяльнісних **процедур**, така робота називається **церемонією**. Істотна відмінність між першим і другим полягає в тому, що при здійсненні процедури потрібно якомога більше знати про **предмет** обговорення для вироблення найбільш адекватного рі-

шення. Водночас для церемонії треба знати про **об'єкт** якомога менше, оскільки **впливати** можна тільки на те, що невідоме.

Для того, щоб вивести **основні церемонії** Алхімії Впливу та Алхімії Фінансів, потрібно зіставити властивості субстанцій і відповідних їм Зодіакальних і планетарних сил з відповідними відділами АКР та АБ. Крім того, слушно врахувати, що створення нового перебігу подій зовсім не є свавілля, а робота із зустрічним (астральним) струмом часу. В такий спосіб задіюється послідовність вступу до роботи відділів АКР та АБ, що протилежна тій, яка мала місце на процедурному етапі.

* * *

Так, при процедурній роботі АКР починав свою роботу із відділу Капіталу, відповідного субстанції вуглецю і закінчував відділом ЕЗОТЕРИКИ й субстанції фосфору. При церемоніальній роботі, як уже наголошувалося, вхід і вихід міняються місцями: АКР на виході даватиме субстанцію вуглецю, що, у поняттях класичної Алхімії, і є Філософський Камінь, який перетворює будь-який метал на Золото. У Соціальній Алхімії ця властивість відповідає субстанції Капіталу.

Що стосується АБ, то в тому місці його схеми, яке відповідає його Колегії, генеруватиметься Золото, що означає приріст субстанції грошей. Це, фактично, відбуватиметься, звичайно ж, не як матеріалізація грошей "у тумбочці", а як зростання власного капіталу АБ, перш за все за рахунок пожертвувань на його благодійну діяльність.

Отже, Алхімія Фінансів не має нічого спільного з таємницями спекуляцій на фондових біржах **[39]**, але є свідомою роботою з кров'ю соціального організму, який перетворюється на Нового Адама. Це означає, що завдяки цьому те, що начебто є чимось вельми далеким від духовності, виявляється самим духовним; має пряме відношення до Христової Крові, містерій Святого Грааля, до оновлених містерій тамплієрів, котрі сповідували принцип **ґрунту і крові**.

Основна церемонія Алхімії Впливу

Який спадок приймає Алхімія від сил Зодіаку, щоб прийняти естафету творення? Щоб це зрозуміти, уявимо як знаки Зодіаку утворюють наступність імпульсів, котрі формують людську цивілізацію **[40]** від вихідного Божого стану (Овен) до сучасної епохи (Риби):

♈ Логос творення оглядається на створений світ (універсум);

♉ сприйняття рухливості універсума;

♊ знаходження самого себе вже всередині універсума;

♋ самозамикання від зовнішнього світу;

♌ заповнення автономним душевним змістом внутрішнього світу;

♍ дозрівання цього духовного змісту;

♎ знаходження рівноваги у собі самому, готовність до прививки;

♏ ядовите жало зовнішнього світу;

♐ мисливець, вихід у зовнішній світ;

♑ тваринник, приручення захвачених елементів зовнішнього світу;

♒ землероб, освоєння (інтеріоризація) приручених елементів зовнішнього світу, досягнення надлишку;

♓ торговець, трансфер, розповсюдження власного надлишку в зовнішньому світі.

* * *

Тепер сприймемо ці імпульси творення в оберненій наступності відділів АКР.

Роботу розпочинає *духовна сфера:*

♋ Відділ ЕЗОТЕРИКИ: виокремлення об'єкта впливу з Універсума та його замикання; об'єкт, що відокремлений від універсума, продовжує мигати своїм внутрішнім світлом. Звідси – одержання субстанції **Фосфору**.

♑ Відділ РЕЛІГІЇ: приручення об'єкта, надання йому м'якості глини. Одержання субстанції **Алюмінію**.

♈ Відділ МИСТЕЦТВА: поглядання на бувший об'єкт як на результат творіння. Власне висікання Божої іскри. Одержання субстанції **Кремнію**.

♎ Відділ НАУКИ: врівноважування сприйняття об'єкта як нового універсума у ролі Логосу творення і минулого переживання об'єкта у стародавньому універсумі. Одержання субстанції **Кальцію**.

Роботу продовжує *державно-правова сфера* АКР:

♊ Відділ САМООРГАНІЗАЦІЇ: виявлення в новому універсумі свого представника (двійника), котрий у маніхейській традиції сприймається хоч як диявольський (запах сірки), але все ж є близнюком (аналогічне поняття – Сторож Порогу). Одержання субстанції **Сірки**.

♐ Відділ БЮРОКРАТІЇ: пошук, переслідування і поразка (перенасичення) двійника. Одержання субстанції **Магнію**.

♓ Відділ ПОЛІТИКИ: трансфер свого внутрішнього досягнення в новий універсум. Одержання субстанції **Хлору**.

♍ Відділ ПРАВА: дозрівання запліднено

перенасичення Собою нового універсуму. Одержання субстанції **Натрію**.

Роботу завершує *господарська сфера* АКР:
♌ Відділ ФІНАНСІВ: заповнення пустого місця у стародавньому універсумі Новим універсумом. Одержання субстанції **Водню**.
♒ Відділ ПРИРОДИ: проростання Нового універсума у стародавньому універсумі. Одержання субстанції **Кисню**.
♉ Відділ ПРАЦІ: приведення у рух оновленого стародавнього універсуму. Одержання субстанції **Азоту**.
♏ Відділ КАПІТАЛу: відображення влади минулого господаря стародавнього універсуму. Одержання субстанції **Вуглецю** – Філософського Каменю.

Основна церемонія Алхімії Фінансів

Одержання Золота розпочинається у касі на виході АБ (що відповідає Майбутньому Вулкану), де отримують вихідну субстанцію Свинцю. Далі відбувається транссубстанція за наступним рядом:

Свинець – Мідь – Олово – Ртуть – Залізо – Срібло – Золото.

Зміст цієї церемонії одержимо тоді, коли знову зіставимо властивості субстанцій та імпульси творення планетарного космосу:
♄ Майбутній Вулкан містить у собі кінцеві цілі творіння, які доносяться до нас як **інтенції**, котрі линуть із Майбутнього;
♀ дає нам теплоту їх розуміння – **смисл**;
♃ перетворює ці смисли в наші ідеальні **цілі**;
☿ поряд з ідеальними цілями дає змогу правильно сприйняти меркантильні цілі-**мотиви**;
♂ вибудовує конструкт із **ресурсів** й указує на те, як це може бути досягнуте;
☾ рефлексує потік-перебіг **тенденцій** із Минулого;
☉ забезпечує зосередження для **прийняття рішення** (в Теперішньому).

* * *

Тепер можна уявити як відділи АБ здійснюють основну церемонію Алхімії Фінансів:
♃ Алхімічна каса: сприйняття інтенцій, пов'язаних з окремим фінансовим об'єктом. Одержання субстанції **Свинцю**.
♀ Відділ дарування: одержання субстанції **Міді**.
♃ Аналітичний відділ: одержання субстанції **Олова**.
☿ Кредитний відділ: одержання субстанції **Ртуті**.
♂ Відділ поточних рахунків: одержання субстанції **Заліза**.
☾ Відділ алхімічної рефлексії: одержання субстанції **Срібла**.
☉ Колегія АБ: одержання субстанції **Золота**.

ОСНОВА У РЕАЛЬНОСТІ

Перехід від мислення до діяння

Читач, котрий дочитав до цього місця і котрий активно переживає у чистому мисленні увесь цей не зовсім звичайний зміст, має право запитати: ну і що далі? Що можна зі всім цим робити в реальному житті?

Але це якраз те вузлове місце у проведеній донині суто мисленнєвій роботі, з якого мислення може **безперервно** (у вищеописаному математичному сенсі) втілюватися в діяльність. Це можливо, наприклад, у тому разі, якщо відбудеться нова зустріч із самим Собою. Якщо до цих пір відбувався рух читача до себе і він усвідомлював себе як мисляче Я, а відтак таке, котре перебуває поза суб'єктом й об'єктом, і своєю мисленнєвою діяльністю породжуюче і те, й інше, то тепер прийшла пора зробити наступний крок (але вже не **до себе**, а у Собі) і **здійснити Себе як діяльне Я.** Для зустрічі зі своїм мислячим Я треба було відрефлексувати процес живого **мислення**. Для наступного кроку – відрефлексувати також своє діяння, тобто виявити Себе діяльного **тут і тепер.**

Читачеві, який дійсно пройшов увесь шлях до теперішнього місця, не складе особливих труднощів **виявити Себе як того, хто читає цей текст**. Тут важливо звернути увагу, що справжній момент у тексті описує саме це, тому читач знаходить себе у тексті немов би відображеним у дзеркалі. Далі, він не тільки із здивуванням виявляє, що в цьому тексті тепер пишеться про нього Самого, а й рефлексує це виявлення, – якраз про це у попередній пропозиції й було сказано. Тоді виникає коридор із дзеркал. Це можна навіть візуалізувати для унаочнення: якщо я візьму в руки дзеркало і стану перед іншим – настінним, то в нім виникне віддзеркалення мене самого, як того, хто тримає дзеркало; водночас в останньому виникне зображення настінного дзеркала, що відображає мене, тримаючого інше дзеркало в руці, і так далі.

Таким чином, в обох дзеркалах виникне нескінченний ряд відображених, усе більш зменшених, дзеркал, себто такий собі коридор з одного задзеркалля в інше. Цей коридор у задзеркаллі вельми цікавить любителів Магії, але для нас це тільки візуалізація коридору між свідомістю читача і змістом тексту. Оскільки перше і друге є щось субстанціально однорідне, то можна припустити, що це не оманливий коридор, а реальний, і читач зможе пройти ним та заглянути у "текстове задзеркалля". Скажемо відразу: там – образ благодатного Майбутнього, яке може

наступити завдяки самому читачеві. Якщо буде досягнута безперервність у співвідношенні змісту свідомості і текстового змісту, то читач зможе реально пройти в **текстове Майбутнє**, а потім, якщо захоче, зуміє отримати це Майбутнє у **своїй свідомості (**а для буденної свідомості ще простіше: описане в тесті відбудеться у реальному житті).

Так ось, до нинішнього моменту читач виявив у тексті самого Себе читаючого, а потім читає у тексті про те, як він це виявлення Себе зробив, далі читає, що він відрефлексував те, що він себе виявив (себто виявив сам процес виявлення як свою власну діяльність). Згодом, якщо він не втратив нитки у цих хитросплетіннях змісту тексту і своєї свідомості, котрі взаємовідображувалися один в одному, то з'ясує, що текст дзеркалить його, а він дзеркалить текст, і це створює коридор, яким він тепер може активно пройти своєю свідомістю в духовний зміст, котрий розгортається в тексті (а не просто його дзеркалить).

Тепер текст (**тут і тепер**) пропонує читачеві ґрунтовно **зважити** себе: чи достатньо він досконалий, щоб іти далі? [**41**]. Якщо відповідь негативна, то він відкладає текст, або читає його з початку, оскільки попередній текст вже сам собою є хорошою школою зміцнення Я-свідомості; тоді він знову доходить до цієї точки (один чи кілька разів). Якщо ж він скаже "так" (неважливо, цієї миті чи абзацом раніше), то можна входити у текстовий простір Майбутнього і сміливо читати далі.

Так що ж далі? А далі читач зустрічає на форумі одного з антропософських або методологічних сайтів "братів по розуму" – інших читачів, котрі, як і він, ухвалили усвідомлене і вільне рішення самим будувати благодатне Майбутнє.

Вони знайомляться, створюється навчальна Соціо-Алхімічна Лабораторія, у якій досліджується новими методами [**42**] соціальна дійсність і те, як її можна одухотворити. Результати цього дослідження можуть бути приблизно наступні.

Перше відкриття: "погана новина"

Існуюча соціально-політична система (надалі Система), **на перший погляд**, така, що абсолютно не сприяє пробудженню Я-свідомості людини і заснованих на Я творчих сил, здатних перетворювати навколишню дійсність.

Більш того, Система всіляко перешкоджає пробудженню Я, бачить у нім свого головного ворога. Цього вона домагається наступними засобами:

– здійснюючи інспірацію приголомшливих, пригнічувальних, страхітливих, присипляючих або розбещувальних подій, і здійснюючи гіпнотичну трансляцію їх через "випуски новин" у ЗМІ;

– підтримуючи грабіжницьку податкову систему, що віднімає у кожного чесного громадянина можливість вільної соціальної творчості та істотно перешкоджає зародженню самоорганізації і самоврядування;

– вилучаючи шляхом узаконеного грабунку гроші, що прямують на роботу гігантського чиновницького апарату Системи, у якому, по-перше, відбувається остаточна духовна деградація самих чиновників – гвинтиків цього апарату, а по-друге, задушення цим апаратом будь-якої вільної ініціативи, всього, що свідомо й підсвідомо прокидається як Я;

– створюючи особливий простір для спонтанно пробудженого Я, спраглого до активності і самовираження, – простір політичної боротьби. На перший погляд, це просто джунглі, де розпалюються самі дикі первісні інстинкти і при цьому політики-зомбі піднімаються "вгору сходами, що ведуть униз" [**43**], займають "сяючі висоти" [**44**]. При глибшому розгляді стає зрозуміло, що це – своєрідна система темного посвячення, розвитку проти-Я, у якій "щасливчики", які, зійшовши трупами своїх суперників до пекельного Олімпу, зможуть увійти до окультно-політичної номенклатури й отримати всі мислимі та немислимі блага і всемогутність;

– підтримуючи квітуче життя **закулісного** політичного театру, на сцені котрого розгортаються примітивні спектаклі, – ілюзії демократії і вільного волевиявлення народу, тоді як підтасовування результатів голосувань стало нормальним явищем;

– надаючи окультно-політичній еліті безмежні права і мінімум обов'язків; про неї загалом відомо мало, оскільки вона відгороджена від погляду широкої громадськості повсюдно підтримуваною місцевою правлячою владою, міжнародним мафіозно-олігархічним закуліссям;

– обмежуючи можливості діяти тих, хто не засліплений владою остаточно, і хто чудово розуміє, що нитки безмежного владарювання тягнуться саме сюди (до політтеатру), що звідси відбуваються призначення всіх ключових політичних фігур. Але за його кулісами має місце зсув мотиву на мету: захоплення влади і грошей є лише засобом для цілей, що набагато далекоглядніші, – **цілей окультних**, пов'язаних з підготовкою й утвердженням Князя Темряви [**45**]. А тому методи досягнення останніх – також окультні [**46; 47**]: це викрадені від Дерева Пізнання і Дерева Життя духовні сили, які в їхніх руках стають, відповідно, Магією Влади і Магією Обману, що перебудовують відповідно Тіло і Кров соціального організму так, щоб вони відповідали суті не Нового Адама, а Князя Темряви;

– відібравши в обивателя владу і гроші, Система може безперешкодно відтворювати себе за допомогою фінансування, що знахо-

диться у неї під повним контролем у контексті чітко запрограмованого духовного життя суспільства, і, **перш за все**, системи освіти.

Друге відкриття: "хороша новина"

Але все вищеописане так жахливе і безвихідне тільки з першого погляду. Це, справді, достатньо об'єктивна картина, проте все таки не кінцева, а стартова, яку потрібно подолати, передусім у своїй свідомості, котра вивільняється від ілюзій (Основна соціальна вимога нашого часу). Тому ми робимо подальші кроки у розумінні того, що:

– у цій картині центр сприйняття небезпечно змістився у зовнішній світ; тому навмисне скидаємо страшну гостроту натуралістичності переживання сучасної ситуації у світі, усвідомлюючи, що вона знаходиться всього лише у нашій свідомості;

– Світопобудовні Божі Сили нікуди не зникли, а терпляче чекають, коли ж людина, нарешті, "дозволить" собі звернутися до них за співпрацею;

– нарешті, й сама Система не дуже-то задоволена наявною ситуацією, оскільки чудово знає сумний підсумок свого "беззаконня", описаний в Апокаліпсисі: і буде повержений у вогненне озеро Звір, що вийшов з безодні (число якого 666), а з ним і його посіпаки-лжепророки [29]

ВИСНОВКИ

1. Хоча в даний момент Звір насолоджується своєю необмеженою владою і стражданнями людей, але він бачить і свій неминучий жахливий кінець, так що він сам був би радий змінити перебіг подій. Що він тільки не витворяє, насправді ж лише волає до сплячого розуму з криком: прокинься, так далі жити не можна! Шкода, що всі хитрування Звіра (аж до геноциду цілих народів, масових звірств і газових камер) поки не привели до пробудження. Від цього Звір приходить у ще більшу лють і приголомшує спляче культурне людство все новими сплесками небаченого вандалізму.

2. Описана тут всеосяжна Система, – зі всією її владно-ідеологічною потужністю, фінансовою могутністю і всепроникливістю спецслужб, – в особі істиного Я чекає свого Рятівника. Весь вище висвітлений опір пробудженню Я має місце лише до певного моменту і треба домогтися його чистоти – достовірно енергійного, а не млявого і сонного народження самосвідомості. Тому вона і попущена для нашого блага Божими Силами. Справжній розвиток відбувається тільки при дотриманні двох умов: можливості **вільного вибору** між Добром і Злом та **здолання опору** на шляху до мети – повноти самовідчуття.

3. При такому пробудженому розумінні глибинної суті ситуації ніякої війни із Системою не знадобиться: тепер очевидно, що це було б так само нерозумно, як ламати хороший тренажер. Або інший образ: це вітряний млин, поставлений на порозі Духовного Світу, щоб ніхто не пройшов у нього сонний (лише у цьому разі вона може завдати, причому ненавмисно(!) якого-небудь фатального удару своїми крилами, що автоматично обертаються).

4. Тоді Система із Звіра перетворюється всього лише на **хворобу** – хворобу соціального організму, яку можна і потрібно зцілити (а зовсім не воювати з нею!). У цьому сенсі свідомість людини, яка здійснює Соціальну Алхімію, постає воротами для зціляючої дії Духовного Світу.

5. Тому настрій алхіміка не має нічого спільного з ненавистю, озлобленістю на Систему. Алхімік не поповнить гурт дисидентів та інтелектуальний андеграунд. Перш за все він відчуває себе цілителем.

6. Протилежний настрій завжди згубний. Коли брат "вождя світового пролетаріату" потрапив під удар цього вітряного млина, то майбутній вождь запропонував йти "іншим шляхом". Але весь цей "інший шлях" від початку до кінця інспірувала сама ж Система (втім, так само, як і перший шлях!). Тому це був зовсім не "інший шлях", а той же самий – до знищення і самознищення.

7. Істинний інший шлях – це передусім був би крок **усередину**, який потрібно було зробити з тією ж беззавітною потужністю, з якою був тоді зроблений крок назовні зі своїх кабінетів. Але цей крок вимагав виходу зі сну; а для того, щоб сидіти у своїх кабінетах, або навіть вийти з них **зовні**, пробудження не вимагається. Інтелігенція віддала перевагу ще глибшому сну, і тут же була перетворена на те, чим "вождь світового пролетаріату" її назвав з відомою часткою справедливості.

8. Оскільки, як зауважувалося, система відтворює себе через систему освіти, то починати лікування потрібно саме у цій висхідній точці. Тоді можна буде поступово зупинити відтворення всього негативного і налагоджувати продукування позитивних соціальних феноменів.

9. Якщо соціальна практика зможе стати космічним дієприкметником, то можна буде приступити до зцілення у сфері виховання і навчання, щоб здатність до творіння ставала нормальним елементом культури. От як це передбачав Р. Штайнер: "Те, що у стародавніх культах християнства здійснювалося символічно, тепер повинне охопити весь світ; а те, що мало місце лише на вівтарі, також повинне охопити увесь світ; людство покликане навчитися поводитися з природою, як Боги поводилися з нею: не

будувати машини байдуже, а при всіх діях освячувати їх, вносити сакраменталізм до всього.

10. Початок можна покласти у різному. Перш за все у двох пунктах можуть люди сьогодні розпочати розвивати сакраменталізм через організовані виховання і навчання. Якщо на кожну людину, котра вступає у світ через народження і несе із собою силу Христа, то у нас високо шануватиметься зростання людини і відповідно до цього ми влаштуємо все виховання і навчання, й перетворимо їх на богослужіння, тоді почнемо спіритуалізувати те, що в релігії називають хрещенням" [**49**].

Реформа освіти

– вбивають Я не тільки спеціально на це спрямовані навчальні програми, а й передусім атмосфера у школі: безглуздя всього, що відбувається, а від цього – вседозволеність для буйних учнів (лише б вони проковтнули цю пігулку), і придушення творчих сил усіх решти;

– неможливість створити здорову атмосферу в школі ґрунтується на розтлінні творчих сил учителів: як у системі їх підготовки, так і в перетворенні учительства на підневільну каторжну працю;

– рятівна реформа освіти може розпочатися тільки з вивільнення його з-під диктату держави; тому навчальні програми, стиль і методи їх викладання повинні відточуватися у вільній конкуренції шкіл, а за державою має залишитися лише правове регулювання цього процесу;

– для цього потрібна реформа фінансування національної освіти, оскільки поки гроші знаходяться в руках чиновників, вона виконуватиме замовлення Системи на придушення Я, а не замовлення батьків на розвиток Я їхніх дітей;

– спочатку можна обійтися і без податкової реформи (це стане реальним лише на наступному етапі); для фінансування освіти за галузевим міністерством потрібно залишити лише функцію каси: гроші розподіляються по школах відповідно до кількості поданих від батьків заявок. При цьому вивільнятиметься 99% чиновників, які сьогодні відволікають на своє утримання величезні засоби;

– ці суми будуть направлені на заохочення і реальне створення приватних шкіл, які, спершу, ставляться у рівне положення з державними, а потім – у привілейоване, оскільки саме поняття "Державна школа" для XXI століття – це нонсенс (хоча ще у XVIII це вже було важливо);

– поступово у системі освіти долається принцип: "хто нічого не вміє – той учить; а хто навіть учити не уміє – навчає, як треба учити!" Педагоги стають вільними, сильними, творчими особистостями, які, навпаки, все вміють і саме тому навчають професійно. Чиновникам буде надана можливість на рівних конкурувати з учителями за робочі місця і створювати приватні школи. І якщо вони виявляться нікчемними вчителями та організаторами за умов самоврядування, то вони перенавчатимуться новій професії;

– коли буде переможений найстрашніший (оскільки непомітний) *геноцид* у системі освіти, почнеться природне зцілення соціального організму силами його імунної системи. Тоді система національної освіти повністю оздоровиться за сім-десять років. Далі вона вже сама зробить вирішальний вплив на оздоровлення решти всіх процесів соціального організму.

Висновок

І знову, мабуть, читач запитає тут: ну так що ж тепер робити практично? – "Товариш не розуміє?!" Пробуджене Я не може запитувати в когось, що йому робити! Воно у свободі пізнає світ і, виходячи з цього, робить те, що вважає за потрібне.

З цієї миті читач вже більше не читач: він – письменник. Письменник свого Майбутнього!

1. *Канселье Э.* Алхимия.
2. *Фулканелли.* Философские обители.
3. *Пуассон А.* Великое делание.
4. *Штайнер Р.* Философия свободы.
5. *Штайнер Р.* Духовные иерархии и их отражение в физическом мире.
6. *Штайнер Р.* Комментарий к "Химической свадьбе Христиана Розенкрейца".
7. *Кюлевинд Г.* Ступени сознания.
8. *Штайнер Р.* Порог духовного мира.
9. *Рабинович В.* Алхимия как феномен средневековой культуры.
10. *Бондарев Г.* Антропософия на скрещении оккультно-политических течений современности.
11. *Штайнер Р.* Как достигнуть познания высших миров.
12. *Штайнер Р.* Истина и наука.
13. *Гете И.В.* Естественно-научные труды.
14. *Штайнер Р.* Очерк теории познания гетевского мировоззрения.
15. *Штайнер Р.* Мой жизненный путь.
16. *Штайнер Р.* Теософия.
17. *Штайнер Р.* Очерк тайноведения.
18. *Аристотель.* Физика.
19. *Аквинский Ф.* О сущем и сущности.
20. *Штайнер Р.* Философия и антропософия.
21. *Щедровицкий Г.П.* Я всегда был идеалистом (автобиографическое эссе).
22. *Пинский А.* Воспоминания о Щедровицком.
23. *Щедровицкий Г.П.* На досках.
24. *Щедровицкий Г.П.* Философия, методология, наука.
25. *Щедровицкий Г.П.* Методология науки, логика, теория мышления.
26. *Щедровицкий Г.П.* Организационно-деятельностная игра как новая форма организации и метод развития коллективной мыследеятельности.
27. *Штайнер Р.* У врат теософии.
28. *Штайнер Р.* Духовное причастие человечества.
29. *Штайнер Р.* Основные черты социального вопроса.
30. *Мейс Л.Ф.К.* Семь металлов.
31. *Ливехуд Б.* Человек в сообществе.
32. *Хаушка Р.* Учение о субстанции.
33. *Штайнер Р.* Социальное будущее.
34. *Шюре Э.* Великие посвященные.
35. *Штайнер Р.* Экономический курс.
36. *Штайнер Р.* Из летописи мира.
37. *Штайнер Р.* Наставления для эзотерического ученичества.
38. *Мейс Р.* Метаморфозы денег.
39. *Сорос Дж.* Алхимия финансов.
40. *Штайнер Р.* Формирование человека из Универсума.
41. *Андреа В.* Химическая свадьба Христиана Розенкрейца.
42. *Штайнер Р.* Историческая симптоматология.
43. *Кауфман Б.* Вверх по лестнице, ведущей вниз.
44. *Зиновьев А.* Зияющие высоты.
45. *Бондарев Г.* Антропософия на скрещении оккультно-политических течений современности.
46. *Штайнер Р.* Оккультные движения 19 столетия.
47. *Штайнер Р.* Основные социальные требования нашего времени.
48. Апокалипсис Иоанна.
49. *Штайнер Р.* Карма профессии человека в связи с жизнью Гете (в сб. "Три лекции о христианстве").

Переклад з російської професора Анатолія В. ФУРМАНА

Надійшла до редакції 25.04.2008.

Історична психологія

ПСИХОАНАЛІЗ ЗИҐМУНДА ФРОЙДА ЯК ТЕОРІЯ, СИСТЕМА І СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

Андрій ГІРНЯК

Copyright © 2008

Актуальність дослідження. Сучасний психоаналіз як основа психодинамічної теорії став одним із явищ світової культури. Гаслом ***„Назад до Фройда!"*** (Ж. Лакан) розпочиналися найрізноманітніші інновації в сучасній західній психоаналітиці – терапевтичній, психологічній, філологічній, філософській та ін. Психоаналіз заперечувався, блукав із практики в теорію і назад, помирав і знову відроджувався, та суперечки навколо нього ніколи не стихали. Він продовжує здійснювати збурювальний і провокуючий вплив на всі сфери культури. Унікальним чином З. Фройд започаткував традицію, що полягає у постійному перечитувані, і навіть „кривочитанні" (Х. Блюм), його робіт [**12; 11**].

Діяльнісний підхід, який домінував у радянській психології, зосереджуючи увагу на зв'язку психіки з практикою, дещо знецінював функції внутрішніх детермінант феномена психічного. Також неприйнятною була думка, що особистість часто не є господарем свого внутрішнього світу через існування несвідомих процесів, котрі не підлягають контролю з боку людського розуму. При цьому мало досліджувалося не лише несвідоме як внутрішній феномен, який не вписувався у зовнішньо детерміновану категорію психічного, а й такі поняття, як "немотивовані вчинки", "ірраціональні дії", "інфантильні" та "регресивні прояви поведінки" тощо [**22**]. Парадоксальність нашої вітчизняної ситуації полягає в тому, що стосовно психоаналізу для нас *"учорашній день ще не народився"* (О. Мандельштам), ми змушені *"згадувати"* те, чого ніколи не знали. Ми потрапляємо в дивне становище людей, котрі вступають у розмову про незрозумілий предмет, до того ж спілкуються незнайомою мовою [**11**].

Психоаналіз став культурним явищем першорядного значення, без знання якого неможливо зрозуміти культуру сучасного Заходу. Цей вплив поширився на всі її рівні і сфери – від масової свідомості до творчості видатних художників і від науки до політичної діяльності. Психоаналіз допомогає краще зрозуміти історичну динаміку політичних процесів, а також виявити латентні упередження і власні риси в образі ворога, що уможливлює позитивні суспільні перетворення у напрямку постання мультикультурального суспільства [**10**].

Набагато важливіше щодо "культурного" значення є його індивідуально-терапевтичний смисл. Стати культурною революцією психоаналіз зміг перш за все тому, що відначально був зорієнтований на *"мікрореволюцію"* індивідуальної самосвідомості, на глибинно-психологічний вимір культури. Філософську спрямованість до істини він поєднав із практикою самопізнання і самоперетворення, теорію наблизив до інтересу "турботи про себе" (М. Фуко). Саме тому сьогодні вивчення психоаналізу для нас – це крок назустріч самим собі, спроба зрозуміти себе як людей XXI століття.

Важко не погодитися з Ш. Ференці, котрий вважає процес пізнання несвідомої сфери шляхом до самореалізації та внутрішньої психічної свободи, а не до регресу й аморальних учинків. Стверджуючи, що суспільство невротизоване, він пише: *"Я щиро переконаний, що ця хвороба суспільства не підлягає іншому лікуванню, окрім відкритого прийняття істинної і неповторної природи людини"* [**15, с. 71; 22**].

Аналіз досліджень і публікацій з даної проблеми. Майже усі фундатори американського психоаналізу були біжинцями з Німеччини та Австрії. До них належать Анна Фройд, Ерік Еріксон, який вивчав роль вікових криз у становленні особистості, а також Ерік Фром, Карен Хорні, Вільгельм Райх та ін. Останні є представниками так званого "неофройдизму", котрий поєднав психоаналіз із різними соціологічними й етнологічними теоріями. Неофройдисти відкидали вчення свого основоположника про лібідо і намагалися виявити секрети душі на основі міжособистісних зв'язків у певному культурному і соціальному довкіллі. Нині розвиток психології і психіатрії фактично базується на реінтерпретації, або запереченні теорії Фройда, однак цінність його поглядів не ставить під сумнів ніхто [**7а, с. 31**].

В сучасній Україні найвідомішими фахівцями у царині глибинної психології є професори Т.С. Яценко та Н.Ф. Каліна, авторські школи котрих відомі далеко за межами вітчизняного наукового виднокола [**9а; 22; 23**]. Вони зуміли не лише своєрідно задіяти психоаналіз у сферу практичної психології, а й збагатили його теоретичні підвалини низкою оригінальних моделей і цікавих методологічних знахідок, що проливають світло на таємничі глибинні пласти "несвідомого" людини.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Тематиці, що стосується глибинної психології і, зокрема, психоаналізу З. Фройда присвячено безліч публікацій з філософії, теоретичної і практичної психологій, психіатрії, куль-

турології, соціології і педагогіки. Наше ж дослідження спрямоване на інтегрування зазначених концентрів піднятої проблематики задля оглядового, проте цілісного та поліаспектного, висвітлення засадничих положень психоаналізу З. Фройда як теорії, системи і соціокультурного явища.

Формулювання цілей статті. Висвітлити філософські та психологічні аспекти психоаналізу З. Фройда як психолого-культурологічної теорії і медико-психологічної практики; здійснити критичний аналіз етапів становлення психоаналітичної думки, а саме її теоретичних положень, прикладних розробок і частково клінічної практики, які стали одним із явищ світової культури; допомогти кожному переосмислити широкий психоаналітичний досвід і долучити його до загального контексту вітчизняної наукової та освітньої думки.

Ключові слова: *психоаналіз, психодинаміка, несвідоме, підсвідоме, свідоме, надсвідоме, "Ід", "Его", "Супер-Его", Танатос, Ерос, лібідо, Едипів комплекс, психосексуальний розвиток, сублімація, витіснення, проекція, заміщення, раціоналізація, протидія, регресія, заперечення, трансфер, процес символізації, агресивність, невроз, вільні асоціації, інтерпретація опору, тлумачення сновидінь, помилкові дії, обмовки, емоційне переучування, психоаналітична терапія, пси-культура.*

Розділ 1
ПСИХОАНАЛІЗ ЯК СИСТЕМА НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Психоаналіз як спеціальна наука і галузь психології. З моменту свого виникнення психоаналітичне *вчення* Фройда претендувало на створення особливої *психоаналітичної філософії.* Остання була зорієнтована передовсім на виявлення основ людського буття, структурних елементів психіки, принципів розгортання життєдіяльності індивіда та мотивів його поведінки.

Основним *об'єктом* дослідження психоаналізу стає несвідоме як специфічна форма реальності. Вивчається не просто внутрішній світ людини, а та сфера психічного, в рамках якої проходять найсуттєвіші та значущі процеси і зміни, котрі справляють вплив на організацію людського буття. Онтологічна проблематика вміщується у площину психіки. Реальністю проголошується психічне, котре має свою власну природу і підпорядковується особливим закономірностям розвитку, які не завжди мають аналог у світі фізичних явищ.

На початку XX століття фройдівська *теорія* розумілася як біологічна, в якій у погляді на людську істоту виявився важливим не "верх" (раціональне, духовне), а "низ" (сексуальний інстинкт, потяг). Вважалося, що таким чином долається положення, коли недооцінюється морфофізіологічний, генетичний бік природи людини. Адже свідома людина – це ще не вся людина [**4**].

Отож Фройд запропонував новий *підхід* до пізнання людини, її духовного світу, змалював внутрішньо взаємопов'язану картину психіки, а у підсумку переконливо довів, що людину та її поведінку не можна звести тільки до розумових розрахунків.

За психоаналітиком Хайнцом Гартманном (1972), психоаналіз можна класифікувати як *природничу науку*, якщо його дані, такі, наприклад, як "витіснення несвідомого змісту – причина неврозу", сприймати як *загальні закономірності*.

Філософ Адольф Грюнбаум (1984) робить висновок, що психоаналіз з таким же правом можна помістити в сузір'я *ідеографічних наук*, посилаючись на єдиний у своєму роді і неповторний результат кожного окремого аналізу, який не допускає узагальнення. Рухаючись у цьому напрямку, французький філософ Поль Рікйор (1969) у роботі "Тлумачення. Дослід над Фройдом" визначає психоаналіз як *герменевтичну науку* [**10**].

Спираючись на науково-теоретичні критерії, Міллер узагальнює, що, на відміну від теорії поведінки, психоаналіз неможливо піддати емпіричній перевірці. Отож, його слушно класифікувати скоріш як мистецтво тлумачення, або як *метод герменевтики.* Міллер ставить наступне запитання: „Як можна підтвердити тлумачення?" Для цього Йорг Зоммер запропонував наступні *критерії*: а) відповідності (зміст і вираження свідомості мають бути співвідповідними), б) пов'язаності (тлумачення повинні бути взаємозв'язаними) і в) практичності (тлумачення виявляється придатним у конкретиці життя). Крім монологічного підтвердження тлумачення за допомогою реакції пацієнта ("Тепер у мене немовби завіса з очей спала"), сюди додається діалогічне підтвердження, котре полягає у тому, що партнери обговорюють у діалозі запропоновані тлумачення і сходяться на одному з них (критерій згоди) [**10**].

Альфред Лоренцер (1974) вважав психоаналіз "критично-герменевтичною емпіричною наукою", розуміючи при цьому "емпіричний" не у природничо-науковому сенсі (як досвід, котрий піддається спостереженню), а як досвід, котрий походить з переживань, які розкриваються опосередковано. А. Лоренцер говорить про психоаналіз як про *"науку переживань"* (1984). В іншій роботі він ставить психоаналіз у центр трикутника між соціологією, психологією і біологією.

Інші автори – психоаналітики Піт К. Куппер і Юрген Кернер – вирішують проблему альтернативи ("природнича наука, або гуманітарна") на користь прийняття обох альтернатив: "і те, й інше". Це означає, що будь-яка однобічність тільки шкодить. Куппер підкреслює, що одностороння природничо-наукова орієнтація упускає з поля зору суб'єктивну складову "людського" і життя почуттів загалом. Тому його книга має назву "Змова проти почуттів" [**10**].

Психоаналіз розглядає людину не лише в теоретичних перспективах, а й на практиці коректує її ставлення до життєвої буденності. Це означає, що її не тільки досліджують зовнішніми методами, а й розкривають методи, які об'єктивуються зсередини і при застосуванні котрих людина сприймає себе як суб'єкта. Інакше кажучи, до об'єктивного дослідження феноменів, котрі піддаються описанню й поясненню, психоаналіз приєднує суб'єктивний аспект людського переживання як резуль-

тат інтроспективного методу. Якщо взяти до уваги ще й його свобододайний потенціал, то отримаємо дуже близьку до дійсності теоретичну модель.

Психоаналітичний підхід як синкретична єдність науки і вчення про людину. З. Фройд вважав психоаналіз *науковим світоглядом*, а „розум і свідомість – такими ж об'єктами наукового дослідження, як й інші речі, що існують поза людиною". Але не тільки він. Таких учених, як А. Ейнштейна, І.П. Павлова, П.Л. Капіцу, важко запідозрити в некомпетентності у виборі критеріїв науковості. Проте всі вони зійшлись на тому, що Фройд є основоположником нової науки про людську психіку [**11**].

Тільки від вибору критеріїв залежить, чи визнаватиметься психоаналіз наукою про людину або ж, услід за К. Попером, оголосимо його *новою міфологією*. Сьогодні існує традиція інтерпретації фройдівської спадщини, головно з погляду його гуманітарної зорієнтованості. Автора глибинної психології часто звинувачують у "сцієнтиському самонерозумінні" (Ю. Хабермас), підкреслюючи цим, що він фактично створив теорію, близьку "наукам про дух", хоч і мислив про неї у поняттях класичного природничництва. Безперечно, сам Фройд дає привід для подібних прочитань. Конструюючи новий предмет вивчення – *несвідому психічну реальність*, він був змушений відмовлятися від багатьох суто природничо-наукових мисленнєвих ходів (наприклад, від спроб віднайти органічний субстрат невротичних захворювань) і шукати оригінальний метод та самобутню логіку дослідження. У цьому пошуку, вочевидь, ураховував також потенціал і гуманітарної методології. Це демонструє праця "Тлумачення сновидінь", у якій Фройд послідовно розглядає підхід до сновидінь, редукційований до фізичних причин, і підхід, який приписує їм фіксовані значення, але при цьому протиставляючи свій метод їм обом [**11**].

Спробуємо точніше визначити місце концепції Фройда на карті філософії науки. Чи є психоаналіз наукою? Якщо "так", то яка це наука?

Для відповіді на це запитання відштовхнемося від відомого факту. У Фройда несвідоме вперше стало доступним експериментальному дослідженню: "Несвідоме – це істинно реальне психічне, настільки ж невідоме нам у своїй внутрішній сутності, як і реальність зовнішнього світу, й розкривається воно даними сновидіння такою ж незначною мірою, як і зовнішній світ – показами наших органів відчуття" [**11; 18**].

Будь-яка наука починається там, де робиться крок від видимої форми явищ, що піддається безпосередньому сприйняттю, у бік невидимої сутності речей. Психологія ж тривалий час замикалася в колі вивчення феноменів свідомості, тобто безпосередньо даних в інтроспекції психічних явищ. Саме про неї писав В. Джемс: "Гора сирого фактичного матеріалу, низка слабких спроб класифікацій та емпіричних узагальнень суто описового характеру, ... але ні одного закону, жодного положення, із котрого виведені наслідки дедуктивним шляхом". Саме таке бачення психології дало змогу Джемсу в 1909 році сказати Фройду: "За Вами майбутнє" [див. **18**]. Отож несвідоме стало тим предметом, який можливо було вивчати суто психологічними методами.

Фройдівське несвідоме як предмет психологічного пізнання (тобто істинно психічне) володіло всіма ознаками об'єктивованого наукового предмету. Воно розшаровувалося на доступне досвіду явище і певну *"річ у собі"*, тобто приховане буття. У цій іпостасі воно поставало як справжня природа психічного. Недоступне нашому вивченню несвідоме стало деякою онтологічною основою людського існування, з приводу якого можливі лише метафізичні (метапсихологічні) спекуляції, але не його досвідне пізнання. Подібно до Іммануїла Канта, З. Фройд руйнував метафізику лише для того, щоб створити нову. Він фактично відновив одну з кантівських антиномій. *"Ознакою наукового мислення якраз і є здатність задовольнятися лише наближенням до істини і продовжувати творчу роботу, незважаючи на відсутність остаточних підтверджень"* [**16**].

Несвідоме, – писав Фройд, – це удар по людському нарцисизму (самозакоханості). Першим ударом був космологічний, завданий Коперником, котрий показав, що Земля – не центр Всесвіту. Наступним був біологічний удар Дарвіна, який довів, що людина – не вінець творіння, а ланка в ланцюзі еволюції. І, нарешті, психоаналіз став третім – психологічним – ударом, проголосивши, що людське Я не є господарем у своїй власній домівці. І цей удар досягає останнього притулку – людської душі, де "принижена ззовні людина почуває себе самодержцем" [**11**].

Початок європейського нового часу знаменувало фундаментальне культурно-метафізичне відкриття, яке змінило взаємини світу і людини. Людина отримує можливість поглянути на себе очима необмеженої могутності природи. „Я не знаю, що таке світ і що таке я сам; я в жахливому повному невіданні; я не знаю, що таке моє тіло, мої почуття, що таке та частина мене, яка мислить те, що я говорю, яка роздумує про все і про саму себе та знає себе анітрохи не краще, ніж усе інше" (Б. Паскаль) [**1, с. 90**]. Чи не у цьому полягає весь пафос наукової творчості З. Фройда?

Метод Фройда був методом експериментальним за самими високими мірками. За одним із визначень, психоаналіз – "метод дослідження психічних процесів, недоступних виявленню будь-яким іншим способом". Всі психоаналітичні феномени проявляються тільки у *ситуації психоаналітичного сеансу*, де стає очевидним дія прихованих сил (лібідо, мортідо...) природи (несвідомого) [**11**].

Психоаналіз зміг стати культурною революцією тому, що відначально був спрямований на радикальну зміну індивідуальної свідомості. Аналітик завжди чув "так", коли йому говорили "ні", в усьому шукав зворотну сторону. Його логіка, зі слів С. Леклера, ставить підніжку "денній" свідомості. Та лише для того, щоб ця свідомість остаточно не заснула, щоб розум сновидінь розвіяв "сновидіння розуму". Здатність людини поглянути на власну "малість" очима безкінечної природи лише доводила її велич. Недарма великий революціонер, який став синонімом бунту для багатьох поколінь,

сьогодні розглядається як моральний мислитель, котрий "відроджує мораль людства, у якого явно нездорова совість" (Ф. Ріф); його терапія – це "мистецтво виносити життєві тягарі", яке подібне до релігії (П. Рікйор) [**14**].

"Несвідоме" Фройда – не безслівне буття. Воно говорить, і завдання аналітика – дослухатися до його мови, намагатися зрозуміти його коди. Він – перекладач і тлумач. Найрізноманітніші явища – симптоми хвороби, образи сновидінь, обмовки і помилки – він розглядає як символи і знаки незнайомої мови, й намагається виявити її прихований смисл. Навіть незрозуміле сновидіння є повнокровним і значущим психічним актом, який можна використати при аналізі як ще одне повідомлення пацієнта.

Відзначимо, що поле зв'язків "знак – значення" при аналізі ніколи не задане наперед, а тому "граматика" мови несвідомого дуже рухлива і глибоко індивідуалізована. Все це і дало змогу сприймати психоаналіз як *знакову концепцію психіки* (Р. Барт) і *логотерапію* (П. Рікйор). Самим же психоаналітикам це уможливило розвивати підхід до несвідомого як до "мови" і мовлення "іншого" та шукати "істину терапевтичної практики" через поняття смислу (Ж. Лакан) [**11**].

"Нова стара критика" психоаналізу. Критики дорікають психоаналіз за його недостатню наукову обґрунтованість і слабку ефективність методів лікування. Але спроби подати психоаналіз "глибокодумним шарлатанством", як це робить Дітер Е. Циммер (1986), довести, подібно Гансу Юргену Айзенку (1985), абсолютну неефективність його методів, або охарактеризувати його як антинаукову теорію – така наскрізна ідея книги Крістофа Т. Ешенредера "Тут Фройд помилявся" (1984), – необґрунтовані вже тому, що отримані психоаналітичними засобами результати перевіряються методами, котрі до несвідомих процесів не можуть застосовуватися. Вони не беруть до уваги якраз те, чим займається психоаналіз, а саме несвідомі процеси, і те, як вони протікають між спостережуваним ззовні стимулом, з одного боку, і їх зняттям-розрядкою – з іншого [**10**].

Фройд, безумовно, розділяв усі наукові ідеали й упередження свого часу. Згодом це дало змогу Ю. Хабермасу звинуватити його у "сцієнтистському самонерозумінні" власних відкриттів [див. **5**] (під якими філософ має на увазі передусім практику і метапсихологію психоаналізу). Однак не можна недооцінювати роль наукового світогляду у вченні Фройда. Навпаки, він виражений у нього з силою і пафосом, небаченими з часів епохи зародження європейської науки. І можливим це стало саме завдяки експансії наукового пізнання на нову для нього сферу психічного, яка, в той же час, вимагала трансформації і самих методів пізнання.

Сучасні дослідники підкреслюють таку властивість психіки, як залежність від мови її описання [**8**]. Зокрема, це дає змогу звинувачувати психоаналіз у тому, що він не досліджує, а створює певні психічні феномени. Однак, у форматі новітньої філософії науки, стає очевидним, що у цьому природа психічного не відрізняється, а швидше зближується із тією природою, яка вивчається природничими науками.

Якщо Іммануїл Кант вважав, що "психологія як наука або неможлива, або нецікава", то для Фройда психоаналіз став "неможливою професією". Питання про інтерес і нагальність цієї професії вже було на часі. Тоді на Заході декілька десятиліть існувала так звана *"психультура"*, складовою частиною якої й став психоаналіз. І фройдівську філософію слід розглядати у зв'язку з психотерапевтичною практикою, котра задає особливу "форму життя" і не зводиться ні до філософії, ні до експериментального наукового пізнання. Вона постає з досвіду трансформації установок, орієнтацій індивіда у процесі оволодіння власними душевними процесами за допомоги аналітика [**13, с. 172**]. Протиставляючи психоаналіз чистому пізнанню і споглядальній філософії, автор зближує його з етично орієнтованими практиками Сходу і Заходу – буддизмом і даосизмом, піфагорійством і францисканством. У такому ракурсі психоаналіз набуває вигляду сучасної міфології (відповідно психоаналітик – образ шамана), що пропонує індивіду індустріального суспільства прийнятні схеми "складання власної особистості", організації внутрішнього досвіду та інтерсуб'єктивних взаємин.

Трактування психоаналізу як "міфу" виникло майже одночасно із самим ученням. Міфом називав свою метапсихологію сам Фройд (відрізняючи її від клінічної практики та експериментального спостереження). Міфом вважали психоаналіз К. Поппер і Л. Вітгенштейн (протиставляючи його науковій раціональності). Нарешті, міфом називає його А.М. П'ятигорський (порівнюючи практичну орієнтацію психоаналізу з філософською незацікавленістю). Зазвичай, аргументація таких аналогій стосується двох головних ідей: а) положення та висновки психоаналізу не підлягають верифікації і перевірці ні за допомогою фактів, ані шляхом раціональних процедур доведення-спростування, а отже, вимагають безумовного прийняття на віру; б) основна спрямованість психоаналізу – практична і життєтворча, у цьому розумінні він є своєрідною ідеологією, або релігією за своїми соціальними функціями [**11**].

Та хіба не кожна наука приходить урешті-решт до такого роду міфології? Томас Кун сказав те ж саме про фізику, розглянувши історію науки як процес зміни парадигм, тобто певних "систем вірувань", "образів світу", що дають ученим змогу здійснювати постановку і розв'язування певних проблем. Чим би не визначалися, зрештою, ці парадигми – суто соціально-психологічними чинниками, як вважав Кун, культурологічними чи епістемологічними, – зрозуміло, що знання вченого про світ опосередковані, що він, зі слів І. Канта, не є учнем природи, а її суддею, який задає запитання. А тому звинувачення психоаналізу в "недостатній науковості" вочевидь не проходять [**11**].

З іншого боку, не менш поширені дорікання психоаналізу в "недо-міфологічності" ("недо-релігійності", "недо-традиційності"). Він, стверджується, занадто індивідуалістичний і недостатньо традиційний, занадто розділяючий і мало "синтезуючий", зводить усе до "нижчого" і не вказує жодних "вищих" орієнтирів (а якщо й

указує, то не там, і не ті). Зі слів Р. Генона, він носить "відверто "сатанинський" характер" [див. **2**]. Щоб зрозуміти ці звинувачення, звернімося до підходів, які зближують психоаналіз з міфологічним мисленням, але позбавлених апологетики останнього.

Структурна антропологія К. Леві-Строса – один з таких підходів. Учений розглянув риси, які ріднять психоаналітичну практику з архаїчним шаманізмом, та обґрунтував їх відмінності. В обох випадках маємо справу з лікуванням за допомогою "відреагування", тобто перенесення у свідомість несвідомих конфліктів та їх причин – реальних чи уявних. Це перенесення є суто символічною процедурою. Створюється (або відтворюється) своєрідний міф (індивідуальний чи колективний), який потім про- або переживається. Дійовою особою цього міфу стає і сам лікар – психоаналітик чи шаман [**11**].

З. Фройд достатньо песимістично оцінював терапевтичні успіхи психоаналізу і можливості розумного перетворення цивілізації. На це в нього були підстави: його книги нацисти спалювали на вогнищах, а після окупації Австрії був арештований і він сам. Сьогодні, не дивлячись на фройдівський песимізм, можна констатувати, що його вчення – в сукупності його терапевтичної і філософської сторін – стало однією з найпотужніших спроб подолання розірваності європейської свідомості. Воно стоїть біля витоків абсолютно особливого феномена XX століття, який названо *пси-культурою*.

Доречно підсумувати наш виклад роздумом шанувальника фройдизму С. Цвейга: "Причиною крайньої малочисельності істинних знавців людської душі є те, що можливості застосування психоаналізу обмежені і в майбутньому він може стати покликанням одиниць, а не пересічною професією і кар'єрою, що, на жаль, зустрічається в наші дні. Та в даному випадку Фройд ставиться дивно-поблажливо, і коли він заявляє, що успішна робота за допомогою його методу, хоч і вимагає такту та досвіду, але "легко піддається вивченню", то доречно поставити тут жирний і майже лютий знак запитання" [**20, с. 280**].

* * *

"Якщо психоаналіз покликаний стати наукою (бо поки що він нею не є) і якщо йому не судилося виродитися у просту сукупність прийомів (а, можливо, це вже відбулося), то ми повинні виявити суть нашого досвіду".
Ж. Лакан

РОЗДІЛ 2
ПСИХОАНАЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ

Психологічна структура особистості. "Ід", "Его", "Супер-Его" як психічні інстанції. Згідно з *психоаналітичною теорією* З. Фройда психіка особистості містить три генетично і функціонально різних компоненти – **"Воно",** або *"Ід"* (резервуар несвідомих потягів, які керуються "принципом задоволення"), **"Я"**, або *"Его"* (свідома основа, яка діє на засадах "принципу реальності" і виконує посередницькі функції між ірраціональними прагненнями "Воно", обставинами фізичного світу і вимогами соціуму), і **"Над-Я",** або *"Супер-Его"* (формується з "Его" і втілює у собі засвоєні моральні заборони і норми, себто перенесена всередину особистості моральна цензура) [**6, с. 10**].

"Супер-Его" поділяється на дві підсистеми – совість та "Его-ідеал". Перша набувається від досвіду батьківських покарань. Вона пов'язана із такими вчинками, які старші називають "неслухняною поведінкою" і за котрі дитина отримує догану. Людська совість містить здатність до критичної самооцінки, наявності моральних заборон і виникнення відчуття провини. "Его-ідеал" формується із того, що батьки схвалюють чи цінують; він спрямовує особу на встановлення для себе високих стандартів. І якщо мета досягнута, то виникає відчуття самоповаги і гордості. Тому "Супер-Его" вважається повністю сформованим, коли *контроль переростає* у *самоконтроль*, а "Я" віддає перевагу ідеалістичним цілям над реалістичними. Ці обидві інстанції символізують соціально-нормативні компоненти свідомості і самосвідомості. Звідси походить виняткова складність змістово-динамічного положення "Я", котре витримує натиск і середовища ("принцип реальності"), і несвідомих потягів "Воно" ("принцип задоволення"), і совісті, втіленої у "Супер-Его" ***(рис. 1)***. Постійна боротьба зазначених компонентів за умов тієї чи іншої їх невідповідності породжує численні внутрішньоособистісні конфлікти (розлади цілепокладання, неврози, почуття провини, сором, комплекс неповноцінності тощо) [**6, с. 16**].

Доречно пригадати наочний приклад з вершником і конем, що використовував Платон. Він достатньо виразно відтворює відношення "сила – слабкість". Можна уявити, що недосвідчена в мистецтві верхової їзди дитина підкорятиметься коневі, тоді як майстерний наїзник використовує силу коня у своїх інтересах. Приклад з вершником висуває дві альтернативи: якщо вершник

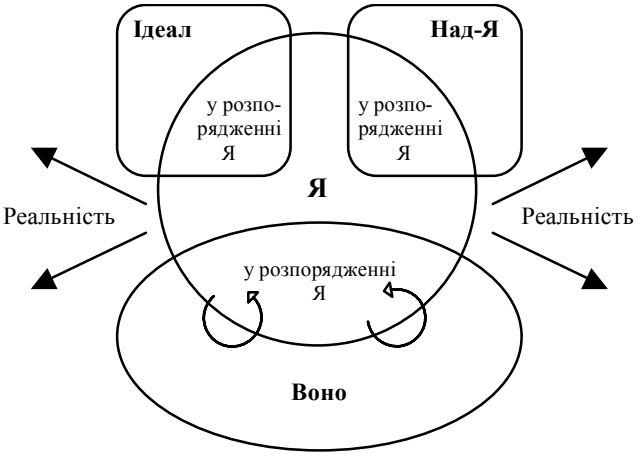

Рис. 1.
Взаємозв'язок психічних інстанцій [**див. 10**].

уміє управляти конем, тоді його сили ("Я") зростають від набуття сили коня; в іншому випадку вершник ("Я") зазнає поразку, відчуває себе безсилим, слабким і повністю відданим на свавілля самого коня ("Воно") [10].

Поняття несвідомого, підсвідомого, свідомого і надсвідомого. З. Фройд застосовував топографічну модель особистісної презентації. Згідно з нею, у психічному житті людини виділяють такі рівні – *свідомість, підсвідоме, несвідоме і надсвідоме. Свідоме* – це те, що слідує принципу реальності, підпорядковане причинно-наслідковим відносинам, легко виражається за допомогою мовлення, здебільшого логічно несуперечливе і глибоко соціально зумовлене [**12**]. Це означає, що лише незначна частина психічного життя (думки, сприймання, відчуття, пам'ять) належать до сфери свідомості.

Для співвіднесення потреби і реальності необхідна об'єднувальна інстанція – *підсвідоме*, яке резервує витіснені імпульси, а відтак й утримує знання можливостей презентації несвідомого у свідоме. Саме у підсвідомому несвідоме вербалізується, забезпечується його "ознайомлення" з нормативними цінностями, котрі є визначальними в контрольній функції "Над-Я" [**22**]. Рівень підсвідомого утримує весь досвід, котрий не усвідомлюється даного конкретного моменту (перебуває за порогом актуалізації), але здатний, раптово і спонтанно, мимовільно повернутися у свідомість.

Найглибшою частиною людського розуму є *несвідоме* (алогічне, безсловесне, у ньому немає причинно-наслідкових зв'язків, немає логіки, немає часу, немає забування й усе підпорядковане принципу насолоди), котре являє собою сховище примітивних спонук плюс емоції та пригадування, які настільки загрожували свідомості, що були пригнічені чи витіснені у несвідоме. Наприклад – це дитячі травми, ворожі відчуття до батьків і т.д. Такий неусвідомлений матеріал визначає наші повсякденні дії і знаходить вихід у прихованих формах через сни, фантазії, обмовки, забування тощо. *Несвідоме* "обізнане" з усім, що притаманне психіці суб'єкта, оскільки воно гомоморфно "бачить" зміст свідомого. Свідоме ж не може "бачити" змісту несвідомого, оскільки заважають захисти, з якими пов'язані механізми різних видів опору. За Фройдом, *несвідоме* постає могутньою ірраціональною силою та вирішальним чинником людської психіки з однієї простої причини – його зміст формувався мільярди років, у той час, як свідома частина психіки – лише кілька десятків років. Саме бажання сфери несвідомого, котрі прагнуть розрядки через дію, є джерелом психічної динаміки [**4; 22**].

Нарешті, четвертим рівнем функціонування свідомості є *"надсвідоме"*, або "Над-Я". Це та частина свідомості, яка уособлює соціум у структурі індивідуального духовного досвіду – соціокультурні установки, вимоги суспільної моралі, прийняті в суспільстві норми поведінки і реагування. Взаємозв'язок між структурами "Ід", "Его" і "Супер-Его" та рівнями свідомості наочно поданий О.Є. Гуменюк [6] на ***рис. 2.***

Отже, одним з найважливіших наукових досягнень Фройда був постулат про наявність строгої детермінованості протікання психічних процесів. Кожна подія розглядалася як результат і, водночас як причина інших подій. Тому в рамках психоаналізу поведінка індивіда пояснюється з погляду попередніх онтогенетичних стадій і способів адаптації. У зв'язку з цим повне уявлення про поведінку в теперішньому часі вимагає вивчення минулого, особливо психосексуальних аспектів раннього дитинства [**9, с. 184**].

Енергія Лібідо та амбівалентність Еросу і Танатосу. Будь-яка психічна активність людини (мислення, сприйняття, уява) спричинюється й зумовлюється двома протилежно спрямованими спонуканнями – *потягом до*

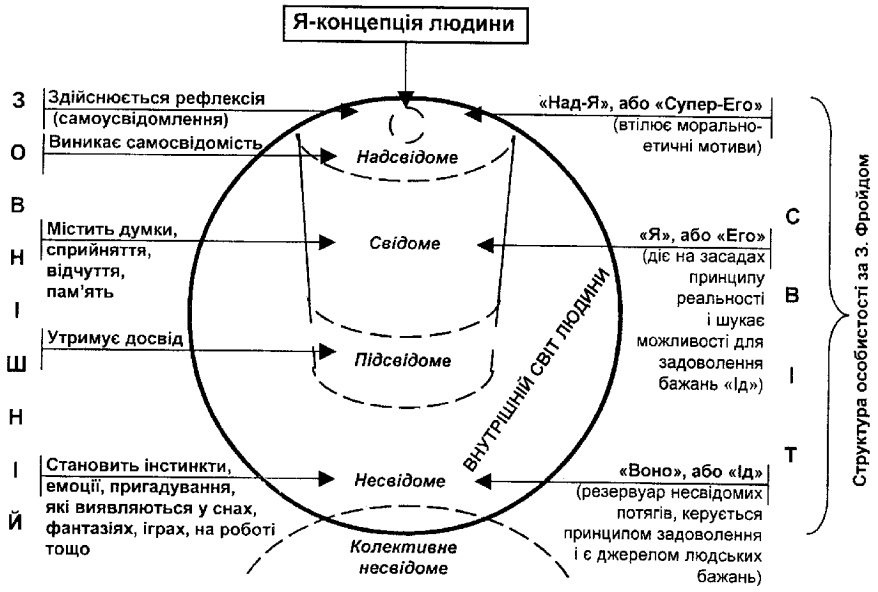

Рис. 2.
Структурна модель внутрішнього світу людини [6, с.14; 19].

життя і потягом до смерті. Перший, під назвою *Ерос,* утримує всі сили, котрі слугують меті, передусім, підтримання життєво важливих процесів і розмноження. Енергія сексуальних потягів отримала назву *Лібідо* (лат. *libido* – хотіти), це – відповідна кількість психічної енергії, яка знаходить розрядження виключно у сексуальній поведінці. Коли енергія сексуальних потягів спрямовується на соціальні цілі, то відбувається "сублімація". Фройд вважав, що культура ґрунтується на відмові від задоволення бажань несвідомого та існує завдяки сублімації енергії лібідо [**4**].

Інші спонукання – потяги до смерті, що одержали назву *Танатос,* перебувають у підґрунті усіх виявів жорстокості, агресії, самовбивств і вбивств. Посилаючись на німецького філософа Артура Шопенгауера (1788–1860), З. Фройд обстоював фатальну тезу: "Метою життя є смерть", доводячи, що всім живим організмам властиве бажання повернутися у невизначений стан, із якого вони виникли [**6, с. 17**]. Вчений розглянув потяг до смерті крізь формат енергетичної доцільності ("З того боку принципу насолоди", 1920 р.) і побачив у ньому несвідомі тенденції до саморуйнування і повернення в неорганічний стан.

Захисні механізми "Его" ***(табл. 1).*** Постійне гальмування енергії "Ід" породжує в людини тривогу і занепокоєння. Коли з'являється загроза психічного дискомфорту, то "Его" намагається пом'якшити небезпеку шляхом свідомого розв'язання проблеми, або ж спотворити ситуацію у бажаному для особи напрямку. Такі явища й названі основоположником психоаналізу *захисними механізмами "Его".* Зиґмунд Фройд визначав їх як стратегію, котру використовує індивід для захисту від відкритого вираження імпульсів "Ід" і зустрічного тиску з боку "Супер-Его". Загалом усі захисні механізми містять дві характеристики, зокрема: а) діють на неусвідомленому рівні і тому є засобами самообману, та б) спотворюють, заперечують чи фальсифікують сприйняття реальності, щоб зробити тривогу менш загрозливішою для людини.

Отож зазначені стратегії оборони виникають у психіці та поведінці людей, коли з'являється перед ними нездоланна зовнішня небезпека і внутрішня тривога, або проблемна ситуація. Чим ефективніше діють захисні механізми, тим спотворенішу картину наших потреб, страхів і бажань вони вимальовують. Усі ми більшою

Таблиця 1

Захисні механізми "Его" (за З. Фройдом)

Назва	Сутнісна характеристика
Витіснення	За його допомогою вилучаються із свідомості у підсвідомість думки і почуття, які спричинюють страждання. У результаті витіснення люди не усвідомлюють своїх конфліктів, котрі викликають тривогу, а також не пам'ятають травмуючих минулих подій. Витіснені думки та імпульси не втрачають своєї активності у несвідомому, тому щоб запобігти їх проникненню у свідомість потрібна постійна витрата психічної енергії. Однак безперервне прагнення витісненого продукту до відкритого виявлення може отримати короткочасне задоволення у сновидіннях, жартах і обмовках.
Проекція	Цей захисний механізм полягає у приписуванні особою власних неприйнятних думок, відчуттів і поведінки іншим людям чи оточенню. У цьому випадку людина покладає провину на будь-кого чи будь-що за свої недоліки чи промахи. Наприклад, нарцисичний пацієнт, заявляє: «Більшість людей егоїсти, тому їм абсолютно немає справи до інших!».
Заміщення	Під час дії цього захисного механізму прояв інстинктивного імпульсу переадресовується від більш загрозливого об'єкта чи особистості до менш загрозливого. Розповсюджений приклад – покарана батьками дитина, штовхає свою молодшу сестру, собаку, або ламає іграшки. Зазначений захисний механізм може бути спрямований і проти себе, що викликає відчуття пригнічення чи осудження власного Я.
Раціоналізація	Для того щоб "Его" справилося із фрустрацією і тривогою людині "потрібно" спотворити реальність неправдивою аргументацією, псевдорозумним поясненням своїх учинків, бажань, комплексів і потягів (наприклад, пацієнтка, котра страждає від одинокості, систематично звертається до обгрунтування однієї і тієї ж тези: «Слава Богу, що у мене немає дітей!»).
Протидія	Інколи "Его" здатне, захищаючись від заборонених імпульсів, виявляти у поведінці та думках протилежні спонукання. Зазначений захисний процес реалізується так: неприйнятний імпульс пригнічується, а на рівні свідомості з'являється повністю протилежний. Наприклад, багато чоловіків, котрі висміюють гомосексуалістів, насправді захищаються від власних гомосексуальних бажань.
Регресія	Механізм оборони від тривоги. Для цієї захисної стратегії характерне повернення до дитячих моделей поведінки, тобто до безпечного і приємного періоду життя. У дорослих регресія виявляється у нестриманості, незадоволенні, здатності "надутися" і не розмовляти з іншими, у дитячому лементі чи метушні тощо.
Сублімація	Форма заміщення, за якої імпульс "Ід" спрямовується на соціально прийнятну активність та переведення енергії лібідо на суспільно схвалювані цілі. Наприклад, жінка із неусвідомленими садистськими схильностями здатна стати першокласним хірургом. Сублімація сексуальних потягів є головним чинником для великих досягнень у науці, спорті і мистецтві.
Заперечення	Коли людина відмовляється визнавати, що сталася неприємна подія, то це означає, що спрацював вищезазначений захисний механізм. Заперечення реальності має місце тоді, коли люди говорять і наполягають: "Це зі мною не трапилося", не дивлячись на очевидні докази зворотного (так, скажімо, буває з пацієнтом, котрому лікар повідомляє про смертельне захворювання).

чи меншою мірою спираємося на вказані стратегії у нашому житті. Вони відіграють винятково важливу роль у здоланні тривог та стресів, трансформуючи їх у сприятливу для свідомості форму [**6, с. 21**].

Едипів комплекс і стадії психосексуального розвитку дитини. Зауважимо, що *комплекс* (лат. *complexus* – поєднання) – це група пригнічених думок, відчуттів, афектів, уявлень, котрі зв'язані в єдине ціле. Будучи неусвідомленим, він зберігає здатність впливати на поведінку, почуття індивіда, і примушує його у певних ситуаціях діяти стереотипно. Більшість комплексів виникають у ранньому дитинстві суб'єкта. Комплекс Едипа – один із основних інфантильних комплексів, виділених Фройдом, суть котрого полягає у потязі сина до матері і водночас його ворожості до батька. Комплекс названий іменем царя Едипа, який, сам того не усвідомлюючи, вбив свого батька й одружився на матері. Зазвичай дитина переживає його між трьома і п'ятьма роками. Дені Дідро писав: "Якби маленький дикун, з дурістю немовляти ще поєднав у собі бурхливі пристрасті тридцятирічного чоловіка, він скрутив би шию батькові і збезчестив би свою матір" [**7**].

Пізніше Едипові переживання витісняються і стають несвідомими. Ворожість до батька переборюється через *ідентифікацію* з ним. Цей процес надає змогу хлопчику заволодіти цілим спектром цінностей, моральних норм, настановлень, моделей поведінки, тобто стати чоловіком. Явище ідентифікації готує підґрунтя для розвитку "Супер-Его" чи совісті дитини. Інакше кажучи, "Над-Я" є наслідком вирішення Едипового комплексу. Відповідно комплекс Електри – це жіночий варіант комплексу Едипа: вороже ставлення дівчинки до матері і прив'язаність до батька, яка виявляється теж у віці від трьох до п'яти років [**6**].

Фройд постулює, що дитина не стає сексуальною істотою, а вже народжується такою. Але ця сексуальність, як вияв загального енергетичного потенціалу особистості, пізніше названого *libido,* проходить через низку стадій ***(табл. 2)***.

Порушення психосексуальної динаміки цих стадій спричинює психопаталогічні розлади, а фіксація на тій чи іншій стадії розвитку впливає на *формування характеру.* Можна говорити про фобійний, нав'язливий, маніакальний чи параноїдальний і депресивний характери, а також мазохістський, авторитарний, маніпулятивний їх різновиди. В межах неопсихоаналізу часто зустрічається поділ на істеричні, нав'язливі, депресивні і шизоїдні структури. Таким чином їх можна розглядати як *типології*, що запропоновані в контексті вчення про *характери* [**12; 10**].

* * *

" ...Оскільки ми руйнуємо ілюзії,
то нас дорікають у тому,
що ми загрожуємо ідеалам".
З. Фройд [11].

Розділ 3
ПСИХОАНАЛІЗ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

Біосоціальна сутність людини і культури. За Фройдом, кожна конкретна людина як біосоціальна істота відначально зовсім не є скарбницею чеснот, а за своєю природою агресивна, егоїстична, самозакохана, асоціальна, абсолютно не має спонтанної любові до праці і прагне будь-що отримати задоволення. Зокрема, задовольнити свої сексуальні потреби у їх природних чи сублімованих формах, до котрих належать прагнення до досягнень, кар'єри, влади, спонукання до художньої чи наукової творчості. Відтак Фройд робить умовивід, що кожна людина є ворогом культури, тому що, незалежно від того, чи усвідомлює вона це чи ні, хоче, щоб саме для неї всі заборони були зняті, щоб тільки вона володіла

Таблиця 2

Стадії психосексуального розвитку

Назва стадії	Характеристика
Оральна (від 0 до 1 року)	Основним джерелом задоволення і єдиним органом, яким дитина може управляти, є рот, а задоволення досягається у процесі поглинання; Карл Абрахам виділив у цій стадії другий етап - орально-садистичний, коли з появою зубів дитина не тільки одержує задоволення від акту смоктання грудей, а й кусаючи їх; тут виявляються амбівалентні відносини - і потреба в задоволенні (голоду), й агресивність, що спрямовані на один і той же об'єкт.
Анальна (від 1 до 2 років)	Дитина вперше навчається контролювати дефекацію, одержуючи задоволення від цього акту, зокрема від його затримки; одночасно у дитини вперше формується відмінність сприйняття активності і пасивності, а також розвивається функція самоконтролю.
Фалічна (від 2 до 5 років)	Діти починають виявляти підвищену цікавість до власних геніталій, зокрема відчувають і реалізують потребу у їх самоподразненні (як і мастурбація у період пубертата) та виявляють відмінності між дівчатками і хлопчиками.
Едипальна (від 2 до 5 років)	Лібідо переміщається із власного тіла на зовнішні об'єкти й одночасно з'являються психічні еквіваленти зміщення цього типу: «Виросту й одружуся на мамі», або «Вийду заміж за тата». Власне адекватне вирішення Едипового комплексу і визнання неможливості реалізації таких ідей, за Фройдом, перебуває в основі формування морального Я (або Над-Я).
Латентна (від 5 до 11 років)	Характеризується помітним пониженням активності та інтересів, пов'язаних із сексом; першочерговим стає шкільне навчання, соціалізація та оволодіння різними формами поведінки (ролями), котрі властиві певній статі.
Генітальна (від статевого дозрівання)	Підлітки обох статей спрямовують свій пошук сексуального задоволення на інших людей - зазвичай, протилежної статі; з'являється здатність любити іншу людину заради неї самої.

всіма багатствами, титулами і званнями, обирала своїм сексуальним об'єктом будь-яку жадану жінку (чоловіка), себто мала все, чого тільки захочеться, усуваючи кожного, хто конкуруватиме з нею. І якщо подолати невротичну тривогу і страх темної безодні підсвідомого, то багато хто зможе виявити у себе подібні думки і фантазії. Ми не каємося у їх наявності, оскільки вони спонтанні і начебто навіть і не наші. І на щастя, найчастіше вони залишаються тільки підсвідомими фантазіями, лише зрідка прориваючись у наших сновидіннях та інших мимовільних психічних актах (помилках, описках, обмовках, міміці і жестах). Та залишаючись неусвідомленими, вони часто визначають особливості нашої свідомої поведінки, якій ми, природно, не знаходимо пояснень і тому будуємо логічні ланцюги із слів "тому що", "оскільки", "внаслідок того, що", котрі не мають нічого спільного з реальними мотивами наших учинків. Безумовно, Платон мав рацію, коли говорив, що "хороша людина – це та, яка обмежується снами, тоді як інші діють" [**12**].

Що ж, власне, втримує більшість від непристойного прикладу? Багато хто вважає, що закони, але це не так. З. Фройд по-іншому відповідає на це запитання. У прагненні до реалізації своїх безмежних бажань кожна людина зіштовхується з однією "маленькою" трудністю: глибоко у підсвідомості, інтуїтивно, вона швидше відчуває, ніж знає, що кожен інший має такі самі чи схожі бажання і хотів би поводитися з нею так же "нелюб'язно". І якою б сильною вона не була, завжди знайдеться хтось сильніший і настільки ж владно спонуканий до дії. Саме це, ще задовго до появи юридичних актів, привело до неписаного суспільного договору: "Я не робитиму стосовно тебе цього і того, але за умови, що і ти будеш вчиняти так само". З цього договору народжується культура, а пізніше і сумління, при цьому останнє – поняття культуральне, набуте, в основі якого – батьківські заборони ("неможна", "некультурно", "соромно"). А потім, у процесі індивідуалізації, ці заборони трансформуються у структуру совісті, прояви якої завжди глибоко індивідуальні, а джерело одне – страх осудження соціумом. Таким чином, поняття культури у психоаналізі набуває якісно іншого змісту: *культура – це те, що накладає заборони* [**12**].

Фройд стверджував, що більшість соціальних феноменів і катаклізмів мають такі ж передумови, як і в тваринному світі. Наприклад, в основі всіх війн лежить боротьба за владу, територію, джерела води та їжі, або навіть за "самку" (починаючи з Троянської війни і прекрасної Олени), які б гучні гасла при цьому не виголошувалися.

З цього погляду, кожна окрема людина є потенційним ворогом культури, оскільки остання будується на примусі – законодавчому чи моральному. Існує заборона, але вона не скасовує інстинктивно зумовлені бажання і прагнення. У більшості випадків ці бажання не здійснюються і навіть не висловлюються. Але вони все ж існують і реалізуються у прихованій формі, зокрема у сновидіннях. Тобто свідоме і несвідоме підпорядковуються різним законам і, як наслідок, те, що ми говоримо, часто не збігається з тим, про що насправді думаємо чи реально відчуваємо [**12**].

Культура як система пригнічення інстинктів. Людина – істота *природна* і *суспільна*, її існування між цими полюсами є вічним конфліктом. Із древності (даоси, кініки) природне протиставлялося штучному, природне – культурному. Багато положень Фройда нагадують ідеї Шопенгауера і Ніцше, а критика сучасної культури наближена до "філософії життя". У придушенні природних потягів він бачив головне джерело неврозів, нинішню "невдоволеність культурою", пов'язував її з надмірністю заборон, які накладаються суспільними нормами. Та Фройд не ідеалізував життя первісних племен. Будь-яка культура побудована на заборонах, причому насильство над природними потягами виявляється трагічною необхідністю, оскільки людство здатне знищити себе у війні [**17**].

Мисленню Фройда був властивий дуалізм, оскільки психічне життя завжди розумілося ним як конфлікт взаємопротидіючих сил, причому не статично, а динамічно. Спочатку деструктивне ваблення спрямоване всередину, проти самої психіки, потім воно переорієнтовується на зовнішній світ і проявляється як ***агресивність***. У випадку придушення зовні спрямованої агресивності вона накопичується довкола "Над-Я", що веде до болісного ***почуття провини***, безпричинного страху, неврозів, манії переслідування і, врешті, до самогубств. Поняття провини у психології Фройда співзвучно з поняттям гріха, здійсненого проти волі свого Над-Я. Однак індивідуальна сила внутрішніх конфліктів визнається регулюючою функцією Я, тобто тим, що саме конкретною особистістю розуміється як недопустиме [**12; 17**].

Така ж модель застосовується і до сексуального інстинкту: спочатку потяги спрямовані на власне тіло, потім вони стають об'єктними. Але іноді незадоволені об'єктні ваблення можуть знову повернутися до нарцисизму в різних патологіях. Фройд дотримувався гідравлічної моделі психіки: чим менше агресивність виливається назовні в деструктивних актах, тим сильніший її тиск на психіку індивіда. Оскільки агресивність притаманна людській природі, то ніякими суспільними реформами не можна приборкати насильство. Відбувається вічна боротьба між "інстинктом життя" (*Еросом*) та "інстинктом смерті" і руйнування (*Танатосом*). Однак у рамках неофройдизму агресивність пояснюється не біологічними імпульсами, а структурою характеру (див. Е. Фромм "Анатомія людської деструктивності") [**17**].

З. Фройд встановив, що "вся наша культура побудована на придушенні інстинктів і потягів". Проблема в тому, що суспільство залишає людині мало можливостей для "виходу" ***агресивності***, за винятком війн, які, як показує історія, подібно епідемії охоплюють цілі країни, оскільки в людей з'являється можливість абсолютно "легально" вбивати і руйнувати. У наш час бачимо, як ці деструктивні аспекти реалізуються у феноменах міжнародного тероризму, локальних війн, втраті демократичних ідеалів тощо. Агресивні прагнення знищувати і безпосередньо завдавати шкоди іншим пригнічуються так само – фізично чи психічно, – як і сексуальні ваблення. Наслідком цього є повторне "зречення від потягів", котре відбувається після придушення сексуаль-

ності, як "першого зречення від інстинкту" [**10**].

Виграшем від подвійного придушення (сексуальних та агресивних потягів) є розвиток культурного прогресу, а саме – у розумінні К. Маркса – "культурної надбудови", наприклад, науки і мистецтва. Ці ідеї привернули увагу багатьох філософів і соціологів. Вони стали джерелом ідей фройдо-марксистів ("Ерос і цивілізація" Маркузе та ін.). До того ж ідеї Фройда про культурне "Над-Я" зіграли виняткову роль у становленні американської культурної антропології (вчення про "базисний тип особистості") тощо [**17; 10**].

Психоаналіз як терапевтична практика. Психоаналіз одночасно розширив межі медичної практики (уможливлюючи лікування того, що раніше не вважалося хворобою) і вийшов за її змістовий формат – у сферу філософствування і самопізнання. Досвід лікування, створений Фройдом, розташувавшись між світом життєво-практичним і світом культури, трансформує кожний з них засобами іншого [**21, с. 89**].

У практичному психоаналізі використовують добре апробовані *методи* – вільних асоціацій, інтерпретації опору, витлумачення сновидінь, вивчення помилкових дій, обмовок та метод емоційного переучування. Всі вони спрямовані на вивчення несвідомого, пізнання якого дає змогу домогтися глибшого розуміння пацієнтом своєї особистості. Ці нові знання про себе пізніше переносяться у повсякденне життя з допомогою методу емоційного переучування (психоаналітична терапія групового, сімейного та іншого центрування) [**4**].

Особливе значення Фройд надавав ідеї ранньої сексуальної травми і сексуальної енергії. З метою виявлення психотравмувальних ситуацій минулого він використовував ***метод вільних асоціацій***, тобто вільні розповіді пацієнта, котрі не перебиваються терапевтом. Цей підхід ґрунтувався на геніальному припущенні, що перебіг цих розповідей, їх внутрішня динаміка і зміст завжди не випадкові, а закономірно зумовлені змістом несвідомої сфери, особливо у випадках спонтанного мовлення клієнта [**12**].

Фройд виявив, що люди зазвичай не хочуть згадувати, або явно чинять опір витісненим конфліктним спогадам. *Чинити опір* означає не зачіпати неусвідомлений конфлікт чи перешкоджати будь-якій спробі з'ясувати істинні джерела особистісних проблем. Прикладами цього явища можуть бути запізнення пацієнта на сеанс, нездатність до вільних асоціацій, коли особа каже: *"Не знаю чому, але моя голова зараз немов пуста"*.

Дія механізму заміщення у процесі терапії одержала назву ***трансфера***. Він з'являється тоді, коли пацієнт переносить на аналітика відчуття любові чи ненависті, які раніше проявляв до іншої значущої особи (здебільшого до батьків). Феномен трансфера діє на несвідомому рівні психічної активності. Терапевт, не пояснюючи нічого пацієнту, стимулює розвиток трансфера доти, поки у нього не сформується те, що Фройд назвав *неврозом трансфера*. Сутнісно це – невроз у мініатюрі, який підвищує ймовірність появи у пацієнта *інсайту* – несподіваного усвідомлення своїх переживань, відчуттів і реакцій на значущих людей, починаючи з ранніх років життя [**6, с. 29**].

Інший важливий метод розкриття таємниці несвідомого людини – ***аналіз сновидінь***. Зиґмунд Фройд розглядав сни як шлях до несвідомого, оскільки вважав, що їх зміст розкриває витіснені бажання. Завдяки розробленим процедурам інтерпретації сновидінь, включаючи аналіз прихованої символіки, можна сприяти більш глибокому розумінню пацієнтом природи власних симптомів і мотиваційних конфліктів. Загалом інстинктивні потреби, які прориваються й обходять свідомість, проявляються у вигляді символів. Відтак усе, що здійснює людина у житті – твори живопису, літератури, – це *символізація витіснених несвідомих потягів*, котрі можна помітити в обмовках, снобаченнях, забуванні, описках тощо. *Процес символізації* – це маскування змісту несвідомого від цензури "Над-Я" задля забезпечення можливості його прояву в поведінці. Завдання психолога – угледіти за окремими такими проявами семантику символів та їх системну впорядкованість [**22; 6, с. 28**].

За Фройдом, ***"психічна реальність"*** відображає, а часто й замінює зовнішню, об'єктивну реальність, але ніколи повністю не відповідає останній. У сучасній психології на базі цього положення сформувалися уявлення про "упередженість свідомості" і "суб'єктивність сприйняття", хоча останні істотно збіднюють вихідний смисл і зміст цього феномена. Наприклад, можна скільки завгодно переконувати пацієнта, що його страждання, його підозри чи його почуття провини не мають під собою ніякого підґрунтя, але це буде винятково наш погляд, тоді як пацієнт відчуватиме себе недовислуханим і розчарованим, адже у його психічній реальності все є саме так, як він відчуває і розуміє. Тому у психотерапії завжди працюють не з реальністю, а з психічною реальністю пацієнта, якою б спотвореною вона не була [**12**].

Саме поняття *істини* у психоаналізі набуває нового змісту. Адже те, у що щиро вірить і повідомляє про себе пацієнт (зокрема, про мотиви своїх учинків), може бути далеким від дійсності.

ВИСНОВКИ

Зиґмунд Фройд запропонував новий підхід до пізнання людини, яка постає значно складнішою, ніж це видавалося раніше. Також йому належить заслуга побудови *єдиної внутрішньо взаємопов'язаної картини психіки*. Підводячи підсумки з обраної тематики, коротко окреслимо її основні змістові блоки:

1. Фройд постійно підкреслював, що психоаналіз відкрив сферу несвідомих душевних процесів, тоді як всі інші концепції ототожнюють психіку і свідомість. Однак *3. Фройд не був першовідкривачем ідеї несвідомого*. Поняття несвідомої психіки було введене Лейбніцем, філософську концепцію котрого Гербарт перевів на мову "статики і динаміки уявлень", що доступна емпіричному аналізу. Перехід від споглядальних конструкцій, що охоплювали поняття про несвідому психіку (зокрема, філософських систем Шопенгауера, Ф. Ніц-

ше), до використання їх в експериментальній практиці почався у середині XIX століття, коли вивчення функцій органів відчуття і вищих нервових центрів спонукало природничників звернутися до зазначеного поняття задля пояснення фактів, що несумісні з поглядом на психіку як сферу явищ свідомості. Гельмгольц висуває поняття про "несвідомі умовиводи" як механізм побудови сенсорного образу. Припущення про несвідому психіку було підґрунтям психофізики Фехнера. За Сеченовим, "несвідомі відчуття" слугують регуляторами рухової активності. Справжня новизна концепції Фройда пов'язана із розробкою проблем неусвідомленої мотивації, вивченням неусвідомлюваних компонентів у структурі особистості і динамічних відносин між ними [**16**].

Психоаналіз не обмежувався побудовою нової психології і, вийшовши за предметний формат етиології нервових і психічних захворювань, став претендувати на пояснення *рушійних сил розвитку людського суспільства* і *взаємин між особистістю і культурою.* Останні трактувалися як антагоністичні, оскільки сексуальні потяги та агресивні інстинкти, утворюючи глибинні, біологічні за своєю суттю, основи особистості, несумісні з тими вимогами й етичними нормами, котрі нав'язує їй соціальне довкілля.

2. Велич Фройда полягає у знайденій ним зваженій позиції між крайнощами сцієнтизму і жорсткої ідеології, підпорядкованої практичним завданням. Пізнання розумілося ним як шлях до зцілення і визволення людського Я. Тут психоаналітична терапія зближується з культурою, що розуміється як практика самодетермінації і "техніка піднесення до свідомого". Як і будь-який інший культурний феномен, вона є засобом емансипації людини від усіх сил, котрі намагаються зумовити її ззовні. Водночас, обмежуючи Я, фройдівська теорія скидає із п'єдесталу психологічного суб'єкта (*"Я мислю"*) і на його місце ставить *несвідоме.* Останнє постає певною „*чужою свідомістю*", невідомою нам, хоча й такою, що говорить, діє і сперечається з явною свідомістю [**11**].

3. Підґрунтям розробленої Фройдом *метапсихології* є уявлення про несвідомі процеси і структуру психічного апарату. Назву цієї сфери знань було введено Фройдом за аналогією з метафізикою Аристотеля, котрий вважав, що існують явища, недоступні для органів відчуття, осягнути котрі можна лише теоретично. У зв'язку з цим Л.С. Виготський зазначав, що шлях розвитку психології пролягає від часткової (окремої) галузі знань у сферу *метафізики.* Адже той, хто знає певну істину про душу, знає дещо про все людське буття, знає дещо всезагальне [12; 11]. Відтак умовно можна розмежувати фройдівську метапсихологію на вчення про структуру, генезис і динаміку людської душі, про сили і потяги, котрі спричинюють її, і про глибинно-психологічне підґрунтя соціокультурних явищ (релігію, творчість, масову психологію, походження людини).

4. З. Фройд розглядає з психоаналітичних позицій основні проблеми релігії, науки і, нарешті, світогляду. Останній розуміється як узагальнювальна інтелектуальна конструкція, виходячи із єдиноподібних принципів котрої вирішуються головні проблеми буття і пізнання. Вважаючи свої теоретичні побудови суто науковими, Фройд піддає гострій критиці релігійний світогляд, а також суб'єктивно-ідеалістичну філософію. Науковець правильно характеризує властиві науковому мисленню пошуки істини як прагнення досягти його гармонії з реальністю. Однак сам відступає від цього постулату в практиці власних досліджень, коли окремі факти (здобуті при аналізі поведінки невротиків) підносить до глобальних конструкцій, що охоплюють усі сторони індивідуальної поведінки та розмаїття феноменів культури [**16**].

Попри те загальні положення Фройда і низка концепцій його учнів мають світоглядну спрямованість, котра проглядається у їх прагненні вирішити загальні проблеми, що стосуються свідомості людини, її ставлення до природи і соціального довкілля, а також у поясненні генезису і закономірностей розвитку культури. Зокрема, для психоаналізу характерні зближення з різними "культурами психічної діяльності" Сходу, так і з іншими духовно-практичними вченнями, котрі ставлять своїм завданням перетворення й оформлення духовного життя людини. Із східними практиками його споріднює орієнтація на внутрішню, суто психічну, діяльність самопізнання і самозміни, та принцип "позбавлення від страждань" (буддизм, індуїзм), закладений у ці світоглядні системи.

5. Спроби прочитання психоаналізу через феноменологію і навпаки розпочалися мало не з самого зародження цих теорій. З одного боку, феноменологи вбачали у вченні Фройда змішування феноменологічного способу дослідження психічних явищ з природничо-науковою натуралізацією психічного і ставили завдання "очистити" психоаналіз від неї; з іншого – послідовники Гуссерля все більше зосереджували увагу на дослідженні "дорефлексивних пластів свідомості", функція і методи вивчення яких дуже нагадували фройдівські підходи до несвідомого. Таким чином, зближення психоаналізу і феноменології проходило на двох рівнях – переосмислення аналітичної теорії з погляду феноменологічної методології й асимілювання терапевтичної практики психоаналізу [**11**].

6. У глибинній психології прийнято розглядати психіку у трьох аспектах: а) *динамічному* – як результат зіткнення різноспрямованих психічних сил (подається через взаємозв'язки свідомого з несвідомим), б) *енергетичному* – як розподіл та спрямування енергій "Лібідо" і "Танатос", і в) *структурному* – із його лінійними взаємозалежностями [**22**]. Психоаналітична теорія Зиґмунда Фройда є прикладом психодинамічного підходу в психології. Вона зосереджує засоби теоретизування на взаємодії між потягами, мотивами, бажаннями, котрі конкурують і борються одні з другими за першість у регуляції щоденної поведінки особи. У психоаналізі вважається, що неусвідомлені психологічні конфлікти контролюють діяльність індивіда [**6**]. В уявлення про *психодинаміку* Фройд привносить раніше обґрунтований Г. Гельмгольцем закон збереження енергії для "живих систем". Зокрема, він постулює, що будь-які психічні змісти, які хоча б раз усвідомлено чи неусвідомлено (у тому числі й на довербальному рівні розвитку дитини) «увійшли» у психіку, нікуди не зникають і зберігаються протягом усього життя. Водночас вони можуть трансформуватися

в інші психічні змісти і визначати ті чи інші (адекватні або патологічні) поведінкові патерни. У рамках цієї концепції Фройд з'ясовує, що симптоми істерії, обмовки, випадки забувань і зміст снобачень є еквівалентами неусвідомлюваних бажань людини [**12**].

7. Особистість, згідно з теорією Зиґмунда Фройда, містить три структурних компоненти – "Ід", "Его" і "Супер-Его", які функціонують паралельно із виявленими рівнями організації психічного (несвідоме, підсвідоме, свідоме, надсвідоме). Із ресурсного погляду "Воно" – первинне джерело психічної енергії, з динамічного – перебуває у психічному конфлікті з "Я" та "Над-Я", а з генетичного – останні виникають із "Воно". Якщо "Воно" – несвідоме повністю, а "Я" – лише певною мірою (несвідомим, наприклад, є витіснення), то "Над-Я" знову набуває ознак несвідомості, зближуючись у цьому аспекті з "Воно". "Я", за Фройдом, піддається тиранії з трьох сторін – потягів, реальності і норм-заборон (інстанції "Над-Я"). Психічні явища (переживаня), які не узгоджуються з вимогами культури і підлягають витісненню, не зникають безслідно, а продовжують функціонувати у несвідомому, здійснюючи вплив на свідому психіку. Звідси очевидно, що саме процес витіснення є основним динамічним чинником активного психічного життя людини [**6, с. 31; 11**].

8. Довівши, що неможна звести до свідомості всі психічні акти, З. Фройд обґрунтовує дві основні *властивості несвідомого психічного*: 1) *у ньому немає протиріч*, 2) *у ньому немає часу* (процеси несвідомого протікають, не поділяючись на минуле, сьогодення і майбутнє). Інакше кажучи, на відміну від свідомості – логічної, словесної, немовби несуперечливої і "забудькуватої", в несвідомому все фіксується, ніяк не розмежовується на реальне і фантастичне, тобто все хаотично перемішано, причому безсловесно. Ці властивості обґрунтовані переважно аналізом сновидінь, де об'єднання персонажів і подій у фантастичні образи та сюжети абсолютно не пов'язане з логікою, що базується на принципі несуперечливості і часової причинно-наслідкової послідовності. Снобачення (особливо те, що повторюється) має особливий смисл і значущість для сновидця, і саме тому воно так скрупульозно запам'ятовується (інколи – на десятиліття) [**12**].

9. *Захисні механізми "Его"* (витіснення, проекція, заміщення, раціоналізація, протидія, регресія, сублімація, заперечення та ін.), *методи психотерапії* (вільних асоціацій, аналізу сновидінь, емоційного переучування) дають змогу здолати внутрішні конфлікти, стреси, травмуючі переживання, а у підсумку забезпечують подальше комфортне життя [**6**].

10. Спочатку змістову основу психоаналітичної концепції складала теорія *лібідо* (психічна енергія, котра за походженням є сексуальною), а всі інші потяги розумілися як епіфеномени. Однак у розуміння сексуальності згодом з'явився конкурент, названий *"потяги Я"*. Під ними розумілися прагнення "Я" до самозбереження, котрі є егоїстичними й агресивними за своєю природою. Прагнення до задоволення – це намагання зменшити психічне напруження, а отже, у своїй крайності, повернутися в абсолютний спокій неорганічного стану. В пізніх працях фундатора психоаналізу опозиція лібідо і потягів "Я" перетворилася на боротьбу *Ероса* і *Танатоса*, яка одвічно відбувається у глибинах "Воно". Таке розуміння людської природи було відначально конфліктним. Воно не обіцяло ні можливостей остаточного вирішення індивідуальних конфліктів, ні видужання людства. Це був і є відкритий і позбавлений рожевого оптимізму погляд на всі прояви людського духу [**11**].

І на завершення: "Назад до Фройда!" – звучить для нас більш ніж актуально. Це і справді повернення без повторення. А тому – вперед до Фройда! Можливо, на шляхах його вчення кожний з нас зможе зустріти і самого себе.

* * *

Лікар Фройд, покидаю Вас, котрий зумів (десь поза нами) на око, над річкою душі, перекинути місток, що з'єднує пах і мозок.
Й. Бродський

1. *Ахутин А.В.* "Фюсис" и "натура". Понятие "Природа" в античности и в Новое время. – М.: Наука, 1988. – 154 с.
2. *Генон Р.* Традиции и бессознательное // Вопросы философии. – 1991. – № 4. – С. 11–18.
3. *Годфруа Ж.* Что такое психология: В 2-х т. – Изд. 2-е, стереотипное. – Т.1: пер. с франц. – М.: Мир, 1996. – 496 с., ил.
4. *Григор'єв В.Й.* Філософія: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 248 с.
5. *Грюнбаум А.* Теория Фрейда и философия науки // Вопросы философии. – 1991. – № 4. – С. 22–31.
6. *Гуменюк О.Є.* Проблематика Я у психоаналітичній теорії Зиґмунда Фройда: Лекція. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 34 с.
7. *Дидро Д.* Племянник Рамо / Сочинения: В 2-х т. – М.: Мысль, 1991. – Т.2. – 204 с.
7а. Зигмунд Фрейд // 100 человек, которые изменили ход истории: Спецвыпуск. – 2008. – Выпуск №13 (еженедельное издание). – 31 с.
8. *Зинченко В.П., Мамардашвили М.К.* Изучение высших психических функций и категория бессознательного // Вопросы философии. – 1991. – № 10. – С. 28–40.
9. *Лазарев Ф.В., Трифонова М.К.* Философия. Учебное пособие. – К.: СОНАТ, 1999. – 352 с.
9а. *Калина Н.Ф.* Основы психоанализа. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2001. – 300 с.
10. *Куттер П.* Современный психоанализ. – СПб.: Б.С.К., 1997. – 131 с.
11. Психоанализ: Культурная практика и терапевтический смысл. Введение в теорию, практику и историю психоанализа: Пособие для учителей. – М.: ИНТЕРПРАКС, 1994. – 285 с.
12. *Решетников М.М.* Элементарный психоанализ: Восточно-Европейский Институт Психоанализа. – СПб.: Питер, 2003. – 354 с.
13. *Руткевич А.М., Лейбин В.М.* Фрейд, психоанализ и современная западная философия // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 58–66.
14. *Соловьев В.* Был ли Фрейд великим писателем? // Иностранная литература. – 1990. – № 6. – С. 32–37.
15. *Ференци Ш.* Психоанализ и воспитание // Russian Imago 2000. Исследования по психоанализу культуры. – СПб.: Алетейа, 2001. – С. 376.
16. *Фрейд З.* Введение в психоанализ: Лекции 1–15 / пер. с нем. Г.В. Барышниковой; под ред. Е.Е. Соколовой и Т.В. Родионовой. – СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2007. – 480 с.
17. *Фрейд З.* Недовольство культурой / Сочинения. – М.: Мысль, 1990. – 419 с.
18. *Фрейд З.* Психология бессознательного. – 2-е издание. – СПб.: Питер, 2008. – 400 с. – (Серия «Мастера психологии»).
19. *Фурман А.В., Гуменюк О.Є.* Психологія Я-концепції: навч. пос. – Львів: Новий світ 2000, 2006. – 360 с.
20. *Цвейг С.* Врачевание и психика. – М.: Политиздат, 1992. – 364 с.
21. *Шерток Л, Стенгерс И.* Гипноз – удар по нарциссизму // Вопросы философии. – 1991. – № 4. – С. 82–91.
22. *Яценко Т.С.* Теоретико-методологічний підхід до цілісного розуміння психіки у її структурних компонентах // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С. 37–59.
23. *Яценко Т.С.* Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2004. – 679 с.

Надійшла до редакції 26.08.2008.

З історії психології

ТРИ НАРИСИ З ТЕОРІЇ СЕКСУАЛЬНОСТІ

Зигмунд ФРОЙД

Copyright © 1905; 1990; 2008

I
СЕКСУАЛЬНІ ВІДХИЛЕННЯ[1]

Наявність сексуальної потреби у людини і тварин в біології виражається тим, що в них передбачається "статевий потяг". При цьому вдаються до аналогії з потягом до їжі, голодом. У народній мові немає слова, яке б відповідало слову "голод"; наука ж користується поняттям "л і б і д о".

Буденна думка має доволі точне уявлення про природу і властивості цього статевого потягу. В дитинстві його начебто й не існує, він з'являється приблизно в період і у зв'язку з процесами статевого дозрівання, виражається в явищах непереборної притягальності, яку одна стать відчуває стосовно іншої, коли мета її полягає у статевому сполученні чи, принаймні, у таких діях, котрі ведуть до нього.

Проте в нас є підстави бачити у цих поглядах абсолютно викривлене відображення дійсності; якщо придивитися до них ближче, то знайдемо чимало помилок, похибок і неточностей.

Введемо два терміни: назвемо особу, яка спонукає до статевого потягу, с е к с у а л ь н и м о б ' є к т о м , а дію, на яку штовхає потяг, с е к с у а л ь н о ю м е т о ю ; у такому разі, як підтверджує точний науковий досвід, є численні відхилення як стосовно сексуального об'єкта, так і сексуальної мети, тому їх відповідність сексуальній нормі потребує окремого докладного розгляду.

1. Відхилення стосовно сексуального об'єкта

Загальноприйнята теорія статевого потягу найбільше нагадує поетичну казку про розтин людини на дві половини – чоловіка і жінку, які в коханні прагнуть з'єднатися знову, тому доволі несподівано почути, що є чоловіки, для яких у ролі сексуального об'єкта постає не жінка, а чоловік, і жінки, для яких таким об'єктом стає не чоловік, а жінка. Таких осіб називають протилежно сексуальними чи інвертованими, а сам факт – і н в е р с і є ю . Кількість таких осіб досить значна, хоч точно встановити її важко[2].

А. ІНВЕРСІЯ

Поведінка інвертованих

Ці особи поводять себе у різних ситуаціях по-різному.

1) Вони а б с о л ю т н о інвертовані, тобто їхній сексуальний об'єкт може бути тільки однієї з ними статі, тим часом як протилежна стать ніколи не викликає в них статевого бажання, а залишає їх холодними чи навіть викликає статеву огиду. Саме через огиду такі чоловіки виявляються нездатними здійснити нормальний статевий акт, або під час виконання його не дістають ніякої насолоди.

2) Вони а м ф і г е н н о і н в е р т о в а н і (психосексуальні гермафродити), тобто їхній сексуальний об'єкт може належати як до тієї ж, що й вони, так і до іншої статі; інверсія, отже, позбавлена характеру винятковості.

3) Вони в и п а д к о в о і н в е р т о в а н і , тобто за відомих зовнішніх умов, серед яких на першому місці є недоступність нормального статевого об'єкта і наслідування, вони можуть вибрати сексуальним об'єктом особу тієї ж, що й вони, статі і в такому статевому акті дістати задоволення.

У своїх судженнях інвертовані виявляють також різне ставлення стосовно особливостей свого статевого потягу. Одні з них ставляться до інверсії як до чогось само собою зрозумілого (подібно до того, як нормальний ставиться до спрямованості свого лібідо) й енергійно обстоюють її рівноправність поряд з нормальним. Інші ж обурюються фактом своєї інверсії і сприймають її як хворобливу нав'язливість[3].

Інші варіації стосуються часових виявів інверсії. Або вона існує в індивіда так давно, відколи він себе пам'ятає, або виникла у нього тільки у певний момент до чи після статевого дозрівання[4]. Це характерна особливість інверсії. Вона або зберігається на все життя, або тимчасово зникає, або становить окремий епізод на шляху нормального розвитку. Інверсія може також проявитися у зрілому віці під кінець тривалого періоду нормальної статевої діяльності. Спостерігалося також періодичне коливання протягом життя між нормою та інверсією. Особливо цікавими є випадки, в яких лібідо змінюється, маємо на увазі інверсію, після того, як був набутий негативний досвід (спілкування) з нормальним сексуальним об'єктом.

Ці різні види варіацій загалом існують незалежно один від одного. У разі яскраво вираженої форми інверсії завжди можна стверджувати, що вона існувала вже з досить раннього віку і що дана особа цілком мириться з цією особливістю.

Багато хто з авторів відмовився б об'єднувати в одну групу перелічені тут випадки і віддав би перевагу опису відмінностей у межах цієї групи замість того, щоб визначити властиве всім групам загальне. Це залежить від погляду на інверсію. Але хоч яким би правильним не видавався пошук відмінностей, усе ж треба визнати, що є численні перехідні ступені, через те сама собою напрошується думка про утворення рядів.

Погляд на інверсію

Перша оцінка інверсії виявилася у погляді, згідно з яким вона є вродженою ознакою нервової дегенерації; це цілком відповідало тому факту, що спостережливі лікарі вперше зустрілися з нею у нервовохворих або в осіб, які справляли враження хворих. Така характеристика містить вказівки на дві риси-якості, які слід розглядати незалежно одну від одної, – природженість і дегенерацію.

Дегенерація

Щодо дегенерації виникає заперечення, яке пов'язане з недоречністю застосування цього слова взагалі. Стало звичним відносити до дегенерації різного роду хворобливі прояви не тільки безпосередньо травмуючого чи інфекційного походження. Поділ дегенератів, зроблений Маньяном, дав змогу навіть у найдосконаліших виявах нервової діяльності не виключати застосування поняття дегенерації. За таких умов, дозвольте запитати, який узагалі смисл і який новий зміст міститься в оцінці слова "дегенерація". Видається більш доцільним не говорити про дегенерацію: 1) у випадках, коли немає кількох значних відхилень від норми; 2) коли вона відчутно не позначається на працездатності і життєздатності[5].

Багато фактів свідчать про те, що інвертовані не є дегенератами у прямому розумінні цього слова:

1. Інверсія зустрічається в осіб, у яких не спостерігається ніяких інших серйозних відхилень від норми.

2. Також в осіб, працездатність яких не порушена, які відзначаються навіть дуже високим інтелектуальним розвитком та етичною культурою[6].

3. Якщо не брати до уваги випадки з медичної практики і намагатися охопити ширшу сферу, то у двох напрямках зустрічаєшся з фактами, що виключають погляд на інверсію як на ознаку дегенерації: а) треба взяти до уваги, що у стародавніх народів на вищому щаблі їхньої культури інверсія була поширеним явищем, майже інститутом, який виконував важливі функції; б) вона дуже часто зустрічається у багатьох диких і примітивних народів, тим часом як поняття дегенерації здебільшого вживається стосовно високорозвиненої цивілізації (І. Блох). Навіть у цивілізованих народів Європи клімат і раса величезною мірою впливають на поширення інверсії та на ставлення до неї[7].

Вродженість

Цілком зрозуміло, що вродженість приписується тільки першому, найбільш яскраво вираженому класу інвертованих, на підставі запевнень цих осіб, що в жоден з періодів життя ніякої іншої спрямованості статевого потягу в них не виявилось. Уже сам факт існування двох інших класів інвертованих, особливо третього, важко поєднати з поглядом на це явище як на вроджене. Тому захисники такої думки схильні відокремлювати групу абсолютно інвертованих від усіх інших, відмовляючись, таким чином, від більш узагальненого погляду. Інверсія, згідно з цим поглядом, у цілій низці випадків має вроджений характер, а в інших вона могла б розвиватися інакше.

На противагу цьому погляду існує інший, згідно з яким інверсія належить до н а б у -

т о г о статевого потягу. Погляд цей ґрунтується ось на чому: 1) багато хто з (також абсолютно) інвертованих у ранньому періоді життя зустрілися з явищем, яке справило на них сильне сексуальне враження і тривалим наслідком якого стала гомосексуальна схильність; 2) у багатьох інших можна вказати на сприятливі чи несприятливі зовнішні впливи життя, які призвели раніше чи пізніше до фіксації інверсії (спілкування винятково з особами тієї ж статі, спільний військовий похід, перебування у в'язниці, побоювання гетеросексуального спілкування, целібат, статева слабкість тощо); 3) інверсії можна позбутися за допомогою гіпнотичного навіювання, що було б дивним, коли б вона мала вроджений характер.

Із цього погляду можна взагалі заперечувати (Х. Елліс) безсумнівність тлумачення інверсії як явища вродженого характеру. Зокрема, коли б розпитування у випадках, які зараховують до вродженої інверсії, було докладнішим, очевидно, також знайшли б переживання в ранньому дитинстві, що зумовили спрямованість лібідо; ці переживання не збереглись у свідомій пам'яті особи, але за допомогою відповідного впливу можна викликати спогад про них. На думку цих авторів, інверсію слід би вважати окремим випадком статевого потягу, спричиненого певними зовнішніми умовами життя.

Ця ж думка про вроджений характер інверсії, що, здається, все ж закріпилася, втрачає основу, коли взяти до уваги, що багато людей, без сумніву, переживають подібні сексуальні впливи (зокрема в ранній юності: розбещення, взаємний онанізм) і не стають унаслідок цього інвертованими чи, принаймні, не стають ними назавжди. Таким чином, виникає припущення, що альтернатива: вроджена чи набута інверсія – або неповна, або не зовсім відповідає наявним при інверсії випадкам.

Пояснення інверсії

Ні положення про вроджений характер інверсії, ні протилежне йому не пояснюють сутності. У першому випадку треба з'ясувати, що ж саме в ній вродженого, якщо тільки не прийняти найпримітивнішого пояснення, наче в людини у момент народження вже є зв'язок між статевим потягом й одним певним сексуальним об'єктом. У разі набутої інверсії виникає питання: чи достатньо різноманітних побічних впливів, щоб пояснити виникнення інверсії без урахування того, що в самому індивіді, можливо, дещо не йшло назустріч цим впливам? Заперечення цього останнього моменту не відповідало б усьому тому, що було викладено мною раніше.

Введення бісексуальності

З часів Ф. Лідстона, К'єрнана і Шевальє для пояснення можливості сексуальної інверсії наводять міркування, відмінні від повсякденного погляду на цей предмет. Згідно з цим поглядом людина може бути або чоловіком, або жінкою. Проте науці відомі випадки, коли статеві ознаки виявляються стертими і через це ускладнюється визначення статі, насамперед у царині анатомії. Геніталії таких осіб поєднують у собі чоловічі й жіночі ознаки (гермафродитизм). У виняткових випадках обидва статевих апарати розвинені кожен сам собою (істинний гермафродитизм); найчастіше ж має місце подвійне каліцтво[8].

Прикметне у цих ненормальностях те, що вони несподіваним чином полегшують розуміння норми. Певною мірою анатомічний гермафродитизм властивий і нормі; в кожного нормально збудованого індивіда чоловічої чи жіночої статі є зародки апарата іншої статі, що збереглися як рудиментарні органи без функцій, або із зміненими функціями.

Висновок, що випливає з цих давно відомих анатомічних фактів, полягає у припущенні існування первісної бісексуальної схильності, яка з розвитком перетворюється на моносексуальність з незначними залишками ознак іншої статі.

Цілком природно було б перенести цей погляд і на психічну сферу й розуміти різні види інверсії як своєрідний психічний гермафродитизм. Щоб вирішити це питання, слід було б тільки простежити співвідносність інверсії з душевними і соматичними ознаками гермафродитизму.

Однак ці сподівання не справдилися. Залежність між можливим психічним і легко доказовим анатомічним гермафродитизмом не можна уявити собі такою тісною. Взагалі в інвертованих часом спостерігається зниження статевого потягу (Х. Елліс) і незначне анатомічне каліцтво органів. Таке буває, але аж ніяк не завжди, або не в більшості випадків. Отож, слід визнати, що інверсія і соматичний гермафродитизм у цілому не залежать одне від одного.

Далі великого значення надавали так званим вторинним і третинним ознакам і підкреслювали, що вони часто зустрічаються в інвертованих (Х. Елліс). І в цьому є велика доля істини. Проте не можна забувати, що вторинні й третинні статеві ознаки взагалі досить часто зустрічаються в іншої статі й утворюють, таким чином, натяки на двостатевість, хоч статевий об'єкт не виявляє при цьому змін у напрямку інверсії.

Психічний гермафродитизм набув би реальних форм, якби поряд з інверсією статевого об'єкта хоча б відбувалися зміни інших душевних якостей, потягів і рис характеру в бодай найменшому наближенні до типових для іншої статі. Однак таку інверсію характеру можна зустріти певною мірою тільки в інвертованих жінок. У чоловіків, разом з інверсією, зберігається абсолютна душевна мужність. Якщо наполягати на існуванні душевного гермафродитизму, то слід додати, що у проявах його в різних сферах помічається тільки незначна протилежна зумовленість. Те ж саме стосується й соматичної двостатевості: за Хальбаном[9], одиничні каліцтва органів і вторинні статеві ознаки зустрічаються цілком незалежно один від одного.

Вчення про бісексуальність у найзагальнішому вигляді сформульовано одним із захисників інвертованих чоловіків таким чином: жіночий мозок у чоловічому тілі. Однак ми не знаємо ознак "жіночості мозку". Підміна психологічної проблеми анатомічною такою ж мірою бездумна, якою й невиправдана. Пояснення, запропоноване фон Крафтом-Ебінгом, здається точнішим, ніж пояснення Ульріха, але сутнісно нічим від нього не відрізняється. Крафт-Ебінг вважає, що бісексуальна схильність передбачає в індивіда не тільки чоловічі й жіночі мозкові центри, а й відповідні соматичні статеві органи. Ці центри розвиваються лише в період статевого дозрівання, значною мірою під впливом незалежних від них за своєю будовою статевих залоз. Проте стосовно чоловічих і жіночих "центрів" можна було б сказати те ж, що й стосовно чоловічого й жіночого мозку. І, крім того, виникає питання, чи й узагалі існують обмежені частини мозку ("центри"), що пов'язані із статевими функціями, як, наприклад, з мовою.

Дві думки все ж не втрачають свого значення після всіх цих міркувань: по-перше, для пояснення інверсії слід узяти до уваги бісексуальну схильність, але ось що залишається незрозумілим – у чому ж, крім анатомічної форми, полягає ця схильність, і, по-друге, в будь-якому разі тут ідеться про порушення, які стосуються розвитку статевого потягу[10].

Сексуальний об'єкт інвертованих

Теорія психічного гермафродизму передбачає: інвертовані мають статевий об'єкт, що протилежний нормальному. Інвертований чоловік не в змозі утриматися від чар, які йдуть від чоловічих якостей тіла і душі, він почуває себе жінкою і шукає чоловіка.

Хоч це твердження і справедливе стосовно цілого гурту інвертованих, воно водночас не є загальною ознакою інверсії. Не підлягає жодному сумніву і протилежне твердження – більшість інвертованих чоловіків зберігає психічний характер мужності, має порівняно небагато вторинних ознак іншої статі й у своєму статевому об'єкті визначально шукає жіночі психічні риси. Якби це було не так, то важко було б зрозуміти, чому чоловіча проституція, що пропонує себе інвертованим – як нині, так і в стародавні часи, – копіює в усіх зовнішніх виявах одяг і манери жінок: адже таке наслідування мало б ображати ідеал інвертованих. У греків, у яких серед інвертованих зустрічаються і найбільш мужні чоловіки, як правило, не мужній характер хлопчика, а його певна близькість до жіночого тілесного типу, як і до жіночих тілесних якостей – сором'язливість, стриманість, потреба у допомозі сторонньої особи і в повчанні, розпалювали любов до мужчини. Як тільки хлопчик ставав дорослим, він більше вже не був статевим об'єктом для чоловіка, а сам перетворювався на любителя хлопчиків. Отже, сексуальним об'єктом у цьому, як і в багатьох інших випадках, є не та сама стать, а поєднання обох статевих ознак, компроміс між душевними прагненнями до чоловіка і до жінки за умови збереження мужності тіла (геніталій), що став, так би мовити, відображенням власної біосексуальної природи[11].

Більш визначеними є стосунки у жінок. Активно інвертовані серед них найчастіше мають соматичні й душевні чоловічі ознаки і вимагають жіночності від своїх статевих об'єктів, хоч і тут, у процесі ближчого знайомства, очевидно, виявиться більша строкатість стосунків.

Сексуальна мета інвертованих

Важливий факт, про який не слід забувати, полягає у тому, що сексуальні цілі у випадках інверсії ніяким чином не можна назвати однорідними. У чоловіків статеві зносини per anum далеко не тотожні інверсії; мастурбація також часто становить виняткову мету, а обмеження сексуальної мети – самим тільки виявленням почуттів – зустрічається тут навіть частіше, ніж у випадках гетеросексуального кохання. І в інвертованих жінок сексуальні цілі різнорідні; особлива перевага віддається, очевидно, дотику слизовою оболонкою рота.

Висновки

Не маємо цілковитої певності у тому, що на основі наявного на сьогодні матеріалу можна дати пояснення генезису інверсії, яке б задовольняло. Однак у процесі дослідження дійшли висновку, який може мати для нас більше значення, ніж розв'язання поставленого вище завдання. Ми звертаємо увагу на те, що уявляли собі зв'язок сексуального потягу з сексуальним об'єктом надто прямолінійним. Вивчення випадків, які вважаються ненормальними, показує, що між сексуальним потягом і сексуальним об'єктом існує зв'язок, який можна не помітити через одноманітність нормальних форм, у яких об'єкт немов би від народження приносить із собою потяг.

Це змушує в наших міркуваннях послабити зв'язок між потягом і об'єктом. Очевидно, статевий потяг спочатку не залежить від об'єкта і не зобов'язаний своїм виникненням його принадам.

Б. ТВАРИНИ Й НЕЗРІЛІ У СТАТЕВОМУ ВІДНОШЕННІ ОСОБИ ЯК СЕКСУАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ

Якщо особи, сексуальний об'єкт яких не відповідає визначеній статевій нормі, тобто інвертовані, видаються спостерігачу цілою групою індивідів (хоч в іншому відношенні, можливо, цілком повноцінні індивіди), то випадки, у яких сексуальними об'єктами є незрілі у статевому відношенні особи (діти), із самого початку здаються поодинокими відхиленнями. Виключно діти стають сексуальними об'єктами тільки у рідких випадках, здебільшого вони потрапляють у таку ситуацію, коли зустрічаються з лінивим індивідом, котрий став імпотентом, або із здоровим індивідом, який відчуває імпульсивний (невідкладний) потяг і не в змозі оволодіти в цю хвилину відповідним об'єктом. Той факт, що статевий потяг може мати стільки варіацій і таке применшення свого об'єкта, кидає промінь світла на його природу; голод, який набагато міцніше прив'язаний до свого об'єкта, припустився б цього тільки в крайньому разі. Те ж саме можна сказати і щодо статевих відносин людей із тваринами, що нерідко зустрічається серед сільського населення, причому тут статевий потяг переходить межі виду.

З етичних міркувань з'являється бажання приписати випадки відхилення статевого потягу, як і інші тяжкі випадки, душевнохворим, але це неправильно. Досвід показує, що в останніх спостерігаються такі ж відхилення статевого потягу, як і в дорослих чи взагалі цілих рас і суспільних станів. Так, сексуальне жахливе зловживання дітьми часто зустрічається в учителів і вихователів тільки тому, що для цього виникають найбільш сприятливі можливості. Тільки у душевнохворих відповідні відхилення виявляються в гіпертрофованій формі, або ж, що найважливіше, таке відхилення заступило місце нормального сексуального задоволення.

Це дивне відношення сексуальних варіацій до шкали "здоров'я – душевна хвороба" змушує замислитись. Мені здавалося, що цей факт, який вимагає пояснення, вказує на те, що спонукання у сфері статевого життя належить до таких, які і в межах норми найгірше підпорядковуються вищим видам душевної діяльності. Той, хто в якомусь відношенні душевно ненормальний у соціальному, етичному розумінні, той, згідно з моїм досвідом, завжди є таким же і у своєму сексуальному житті. Проте є багато ненормальних у сексуальному житті, але таких, що в усіх інших відношеннях відповідають середній людині, котра не відстала від загальнокультурного розвитку людства, слабким пунктом якого залишається сексуальність.

Як результат цих міркувань у найзагальнішому вигляді можна було б відзначити, що під впливом різних умов у на диво багатьох індивідів рід і цінність сексуального об'єкта відходять на задній план, а істотним і постійним у статевому потягу виявляється щось інше[12].

2. Відхилення стосовно сексуальної мети

Нормальною сексуальною метою вважається поєднання геніталій в акті, який називають *злягання* і який приводить до розрядки сексуального напруження та до тимчасового згасання сексуального потягу (задоволення, котре аналогічне насиченню під час голоду). І все ж у нормальному сексуальному процесі можна помітити елементи, розвиток яких веде до відхилень, що були описані як перверсії. Попередніми сексуальними цілями вважаються певні проміжні процеси (що знаходяться на шляху до злягання) ставлення до сексуального об'єкта – обмацування й розглядування його. З одного боку, ці дії самі дають насолоду, а з другого, – вони підвищують збудження, яке має тривати аж до досягнення кінцевої сексуальної мети. З-поміж цих проміжних процесів один – взаємний дотик слизових оболонок губ, відомий як *поцілунок,* одержав з часом у багатьох народів (зокрема й цивілізованих) високу сексуальну цінність, хоч частини тіла, які беруть у цьому участь, не мають ніякого відношення до статевого апарату, а є входом у травний тракт. Усе це – ті моменти, які дають змогу встановити зв'язок між перверсією і нормальним сексуальним життям і які можна використати для класифікації перверсій. Останні являють собою або: а) в и х і д за межі тих анатомічних частин тіла, які призначені для статевого злягання, або б) з у п и н к у на проміжних процесах, які в нормі швидко зникають на шляху до кінцевої сексуальної мети.

а) Вихід за межі відповідних анатомічних частин тіла

Переоцінка сексуального об'єкта

Психічна оцінка, яку дістає сексуальний об'єкт як бажану мету сексуального потягу, в дуже рідких випадках обмежується його геніталіями, а здебільшого поширюється на все тіло і має тенденцію охоплювати всі відчуття, які викликає сексуальний об'єкт. Та сама переоцінка відбувається й у психічній сфері і виявляється у логічному засліпленні щодо душевних проявів та досконалості сексуального об'єкта, а також у готовності підкоритися й повірити всім його судженням. Довірливість кохання є, таким чином, важливим, якщо не найважливішим, джерелом а в т о р и т е т у[13].

Саме ця сексуальна оцінка так погано узгоджується з обмеженням сексуальної мети тільки поєднанням геніталій, що впливає на те, що й інші частини тіла обирають сексуальною метою[14].

Значення фактора сексуальної переоцінки найкраще вивчати у чоловіків, оскільки лише їхнє інтимне життя відкрите для дослідження, у той час як інтимне життя жінки, почасти внаслідок культурних перекручень, почасти через конвенціональну потайність й невідвертість жінок, ще сховане у глухій пітьмі[15].

Сексуальне використання слизової оболонки рота і губів

Використання рота як сексуального органа вважається перверсією, якщо відбувається зіткнення губів (язика) однієї особи з геніталіями іншої, але не в тому разі, коли слизові оболонки губів обох осіб торкаються одна одної. Останній випадок є наближенням до норми. Той, кому бридкі інші форми перверсій, що, здається, існують з найдавніших доісторичних часів людства, відчуває при цьому явне почуття огиди, яке не дає йому прийняти таку сексуальну мету. Проте межа цієї огиди нерідко є цілком умовною; той, хто з пристрастю цілує губи красивої дівчини, часом з огидою дивиться на те, щоб скористатися її зубною щіткою, хоч немає ніяких підстав вважати, що його власна ротова порожнина, яка йому не бридка, чистіша за рот дівчини. Тут увага привертається до моменту відрази, яка заважає лібідозній переоцінці сексуального об'єкта, але своєю чергою, переборюється лібідо. У відразі хочуть бачити одну із сил, яка призводить до обмеження сексуальної мети. І все ж до геніталій вплив цих обмежуючих сил радше не доходить. Але не викликає сумніву, що й геніталії іншої статі самі собою також можуть бути предметом огиди і що така поведінка є характерною рисою всіх істеричних хворих (особливо жінок). Сила сексуального потягу здебільшого виявляється у переборенні цієї огиди (див. далі).

Сексуальне використання заднього проходу

У разі сексуального використання заднього проходу ще виразніше, ніж у поперед-

ньому випадку, стає зрозумілим, що саме огида накладає печать перверсії на цю сексуальну мету. Але хай не витлумачать моє зауваження як певну спробу виправдати цю гидливість тим, що дана частина тіла слугує для виділення і стикається з найбридкішим – з екскрементами. Таке пояснення не більше переконливе, ніж те, яким користуються істеричні дівчата для виправдання своєї огиди до чоловічих геніталій: вони слугують для сечовиділення.

Сексуальна роль слизової оболонки заднього проходу не обмежується сферою спілкування тільки між чоловіками, а надання переваги їй не є чимось характерним лише для інвертованих почуттів. Навпаки, очевидно, що педерастія у чоловіків має значення як аналогія статевого акту з жінкою, тоді як наслідком зв'язку інвертованих із сексуальною метою найчастіше є взаємна мастурбація.

Значення інших частин тіла

Поширення сексуальної мети на інші частини тіла у всіх своїх варіаціях не є чимось принципово новим, і нічого не додає до нашого знання про статевий потяг, який у цьому лише виявляє свій намір оволодіти сексуальним об'єктом в усіх напрямках. Але поряд із сексуальною переоцінкою, у разі виходу за анатомічні межі статевих органів, виявляється також інший момент, який із загальноприйнятного погляду здається дивним. Певні частини тіла – такі, як слизова оболонка рота і заднього проходу, що завжди зустрічаються в сексуальних прийомах, немов би домагаються, щоб на них самих дивилися як на геніталії і поводилися з ними відповідним чином. Ми ще почуємо далі, що це домагання виправдовується розвитком сексуального потягу й що у симптоматиці деяких хворобливих станів воно знаходить своє задоволення.

Неадекватне заміщення сексуального об'єкта – фетишизм

Особливе враження справляють випадки, коли нормальний сексуальний об'єкт заміщений іншим, що має до нього відношення, але аж ніяк не може бути нормальною сексуальною метою. Згідно з принципами класифікації статевих відхилень нам слід було б згадати про цю вкрай цікаву групу відхилень уже під час аналізу відступів від норми стосовно сексуального об'єкта, але ми відклали це до моменту нашого знайомства із сексуальною переоцінкою, від якої залежать ці явища, пов'язані з відмовою від сексуальної мети.

Заступником сексуального об'єкта стає частина тіла, у цілому дуже мало придатна для сексуальних цілей (нога, волосся), або ж неживий об'єкт, що має певне відношення до сексуальної особи, точніше до її сексуальності (частина плаття, біла білизна). Цей заступник цілком правильно прирівнюється до фетиша, в який дикун утілює свого бога.

Перехідними до випадків фетишизму з відмовою від нормальної чи із спотвореним сексуальним домаганням можна вважати такі ситуації, в яких вимагається присутність певного фетиша у сексуальному об'єкті як умови досягнення сексуальної мети (такий чи такий колір волосся, таке плаття, навіть такі тілесні вади). Жодна варіація сексуального потягу, що межує з патологією, не заслуговує на таку увагу, як ця, завдяки дивним явищам, які вона породжує. Але для всіх випадків характерним є певне приниження прагнення до нормальної сексуальної мети, що зумовлюється виконавчою слабкістю статевого апарату[16]. Зв'язок з нормою здійснюється шляхом психологічної переоцінки сексуального об'єкта, яка неодмінно переноситься на все, що асоціативно з ним пов'язане. Тому певна міра такого фетишизму завжди властива нормальному коханню, особливо на тих стадіях закоханості, коли нормальна сексуальна мета здається недосяжною, або досягнення її уявляється неможливим.

Дай хоч щось мені від неї. – Брошку із її грудей, підв'язку з ніг, або ж накидку.

(Й. Ґете "Фауст")

Патологічним випадок стає тільки тоді, коли прагнення до фетиша зафіксувалось занадто сильно і заступило місце нормальної мети, а також, коли фетиш втрачає зв'язок з певною особою і стає єдиним сексуальним об'єктом. Такі взагалі умови переходу варіацій статевого потягу в патологічні відхилення.

Як уперше зауважив Біне, а згодом було доведено численними фактами, на вибір фетиша здебільшого впливає сексуальне враження, сприйняте у ранньому дитинстві і зафіксоване як постійне. Це можна порівняти з певною постійністю кохання нормальної людини ("On revient toujours a ses premiers amours"). Таке походження відхилень особливо очевидне у випадках, коли

вибір сексуального об'єкта зумовлений тільки фетишем (з питанням про значення сексуальних вражень у ранньому дитинстві ми зустрінемося ще в іншому місці[17]).

В інших випадках до заміщення об'єкта фетишем призвів символічний хід думок, здебільшого не усвідомлений даною особою. Цей хід думок не завжди можна простежити з певністю (вже у стародавніх міфах нога постає сексуальним символом)[18]; "хутро" зобов'язане своєю роллю фетиша асоціації з волоссям на mons Veneris; однак і ця символіка, мабуть, певною мірою пов'язана із сексуальними переживаннями дитинства[19].

б) Фіксації попередніх сексуальних цілей

Виникнення нових намірів

Усі зовнішні і внутрішні умови, що утруднюють чи віддаляють досягнення нормальної сексуальної мети (імпотенція, дорожнеча сексуального об'єкта, небезпеки статевого акту), само собою зрозуміло, підтримують схильність до того, щоб затриматися на підготовчих актах й утворити з них нові сексуальні цілі, які заступають місце нормальних. Якщо придивитися, виявляється, що, мабуть, завжди найдивніші з цих нових цілей визначаються все ж у процесі нормального сексуального акту.

Обмацування й розглядання

Для досягнення нормальної сексуальної мети людині потрібне, принаймні, деяке обмацування. Загальновідомо також, що шкіра, з одного боку, є взагалі джерелом насолоди, а з другого – завдяки відчуттям, викликаним дотиком до сексуального об'єкта, стає джерелом додаткової енергії. Тому фіксацію на обмацуванні, якщо тільки статевий акт розвивається далі, навряд чи можна зарахувати до перверсій.

Те саме стосується й розглядання, що зводиться в кінцевому підсумку до обмацування. Зорові враження рухаються тим самим шляхом, яким найчастіше пробуджується і лібідозне збудження і на перебіг якого, – якщо припустимий такий телеологічний підхід, – розраховує природний добір, спрямовуючи розвиток сексуального об'єкта в естетичному плані. Прикривання тіла, що прогресує разом з розвитком культури, пробуджує сексуальну зацікавленість, яка прагне оголенням заборонених частин тіла прив'язати до себе сексуальний об'єкт; ця зацікавленість може відволікатися на художні цілі ("сублімуватися"), якщо вдається відвернути інтерес від геніталій і спрямувати його на тіло в цілому. Затримка на цій проміжній сексуальній меті підкресленого сексуального розглядання[20] властива певною мірою більшості нормальних людей, вона дає їм змогу спрямувати певну частку свого лібідо на вищі художні цілі. І навпаки, пристрасть до підглядання стає перверсією: а) якщо вона обмежується виключно геніталіями, б) якщо вона пов'язана з подоланням почуття огиди (voyeurs, підглядання під час виконання функції виділення), в) якщо вона, замість підготовки до досягнення нормальної сексуальної мети, витісняє її. Останнє яскраво наявне в ексгібіціоністів, які, якщо мені дозволено робити висновок на основі здійснених аналізів, показують свої геніталії для того, щоб в нагороду дістати можливість побачити геніталії інших[21].

У разі перверсії, суть якої полягає в розгляданні і показі себе, виявляється цікава особливість, до аналізу якої ми звернемося під час розгляду наступного відхилення. Сексуальна мета виявляється тут у двох формах – активній і пасивній.

Силою, яка протистоїть пристрасті до підглядання, а іноді навіть перемагає її, є сором (як раніше – огида).

Садизм і мазохізм

Схильність завдавати біль сексуальному об'єкту і протилежна їй – це найчастіші й найважливіші перверсії, що названі Крафт-Ебінгом відповідно – садизмом (активна форма) і мазохізмом (пасивна форма). Інші автори віддають перевагу вужчій назві – алголагнії, яка підкреслює задоволення від болю, що завдається, від жорстокості, тим часом як у поняттях, обраних Крафтом-Ебінгом, на передній план постають різнорідні приниження і покірність.

Коріння активної алголагнії, садизму в межах норми легко простежити. Сексуальність більшості чоловіків містить домішок агресивності, тобто схильності до насильницького подолання, біологічне значення якого полягає, мабуть, у потребі перебороти опір сексуального об'єкта ще й інакше – не тільки за допомогою актів залицяння. Садизм у цьому разі відповідав би перебільшеному, поставленому через зміщення на

головне місце, агресивному компоненту сексуального потягу.

Поняття садизму, у звичному розумінні цього слова, все ж коливається між тільки активною, насильницькою установкою стосовно сексуального об'єкта й установкою на таке задоволення, яке невід'ємне від підкорення і терзання цього об'єкта. Строго кажучи, тільки останній крайній випадок може бути названий перверсією.

Так само термін "мазохізм" охоплює всі пасивні установки на сексуальне життя і сексуальний об'єкт, крайньою формою яких є невіддільність у цьому об'єкті задоволення від фізичного і душевного болю. Мазохізм як перверсія, здається, далі відійшов від нормальної сексуальної мети, ніж протилежний йому садизм; можна сперечатися, чи з'являється він сам собою, чи завжди розвивається у садизм шляхом перетворення. Нерідко трапляється, що мазохізм стає лише продовженням садизму, оберненого на власну особистість, яка при цьому тимчасово займає місце і сексуального об'єкта. Клінічний аналіз крайніх випадків мазохістської перверсії підводить до висновку про те, що вони є наслідком перебільшення і фіксації первинної пасивної сексуальної установки, викликаної різними факторами – комплексом кастрації, усвідомленням провини.

Біль, який при цьому переборюється, уподібнюється гидливості і сорому, які чинять опір лібідо.

Садизм і мазохізм займають особливе місце серед перверсій, оскільки покладена в їх основу протилежність активності й пасивності належить до найхарактерніших рис сексуального життя.

Історія людської культури, поза будь-яким сумнівом, доводить, що жорстокість і статевий потяг пов'язані між собою якнайтісніше, хоч пояснення цього зв'язку не пішло далі підкреслювання агресивного моменту лібідо. На думку одних авторів, цей домішок агресивності до сексуального потягу є, власне, залишком каннібалістської хтивості, тобто у цій агресивності бере участь апарат оволодіння, який задовольняє іншу, онтогенетично старішу, важливу потребу[22]. Була висловлена також думка, що будь-який біль сам собою містить можливість відчуття насолоди. Погодимося врешті з тим, що пояснення цієї перверсії ніяк не може вважатися задовільним і що, можливо, тут поєднуються в одному ефекті кілька душевних прагнень.

Однак найдивовижніша особливість цієї перверсії полягає все ж у тому, що пасивна й активна її форми завжди зустрічаються разом в однієї утвішатися від болю, який статевими стосунками завдається йому. Садист завжди водночас і мазохіст, хоч у нього може переважати або активний, або пасивний бік перверсії, який становитиме домінуючу сексуальну діяльність[23].

Отже, бачимо, що деякі з перверсій завжди зустрічаються як протилежні пари. І це має велике теоретичне значення у зв'язку з матеріалом, який буде наведено далі[24]. Цілком очевидно також, що існування протилежної пари "садизм – мазохізм" не можна пояснити безпосередньо, тільки домішком агресивності. Замість того виникає бажання накреслити зв'язок цих одночасно наявних протилежностей, що співіснують, із суперечністю чоловічого й жіночого начал, яка міститься в бісексуальності й значення якої у психоаналізі зводиться до взаємодії активного і пасивного.

3. Загальне про всі перверсії

Варіації і хвороба

Лікарі, які вперше вивчали випадки яскраво вираженої за певних умов перверсії, були, зрозуміло, схильні віднести їх до певних хвороб чи дегенерацій, на зразок інверсій. Однак порівняно з попередньо викладеним, у даному разі, дає змогу легше довести неправильність такого погляду. Щоденний досвід показує, що більшість із цих порушень, принаймні найважчі, становлять майже невід'ємну складову сексуального життя здорової особи, яка й дивиться на них так, як і на інші інтимності. Зокрема, там, де обставини сприяють цьому, і нормальна людина може на деякий час замінити нормальну сексуальну мету такою пер версією, або допустити її поряд з нормальним сексуальним життям. У будь-якої здорової людини також є деякі доповнення до нормальної сексуальної мети, які можна було б назвати перверсією, однак виняткова поширеність такої ситуації доводить недоцільність уживання в даному разі назви перверсії. Саме у сфері сексуального життя зустрічаєшся з особливими, поки що не розв'язуваними труднощами, якщо хочеш провести різкий вододіл між варіантами у межах фізіологічної норми і хворобливої симптоматики.

Деякі із цих перверсій мають таку якість нової сексуальної мети, що вимагає особливої оцінки. За змістом вони настільки віддаляються від нормальної сексуальної мети, що не можна не назвати їх "хворобливими", особливо ті, при яких сексуальний потяг, переборюючи опір (сором, огида, жах), виявляється в діях, котрі викликають здивування. Проте і в цих випадках не можна з певністю сказати, що злочинцем завжди виявляється особа, якій властиві інші важкі відхилення або ж вона душевно хвора. І тут не втечеш від факту, що особи, які звичайно поводяться нормально, у сфері сексуального життя, під владою найнестримнішого з усіх потягів,виявляють себе як хворі. І навпаки, за очевидною ненормальністю в інших життєвих ситуаціях здебільшого на задньому плані завжди відкривається ненормальна сексуальна поведінка.

Здебільшого є можливість відшукати хворобливий характер перверсії не у змісті нової сексуальної мети, а по відношенню її до норми: якщо перверсія з'являється не поряд з нормою (нормальними сексуальною метою й об'єктом), коли сприятливі умови стимулюють нормальне, а несприятливі блокують нормальне сексуальне життя, а, навпаки, за будь-яких умов витісняє і заміщує нормальне. Отже, бачимо у винятковості і фіксації перверсії найбільше підстав для того, щоб вважати її хворобливим симптомом.

Участь психіки у перверсіях

Можливо, саме в найогидніших перверсіях, які полягають у перетворенні сексуального потягу, найбільшу участь бере психіка. Тут проведена певна душевна робота, яка полягає, власне кажучи, в *ідеалізації потягу,* незважаючи на його огидний прояв. Всесильність кохання, мабуть, ніде не виявляється так сильно, як у цих помилках. У сексуальності високе і низьке завжди якнайтісніше пов'язані ("*...від неба через світ у пекло*").

Два висновки

Під час вивчення перверсії ми дійшли висновку, що сексуальному потягу доводиться боротися насамперед з опором певним душевним силам, серед яких найважливіші – сором й огида. Припустимо, що ці сили беруть участь у тому, щоб стримувати потяг у межах, які вважаються нормальними; і якщо вони розвинулися в індивіді раніше, ніж сексуальний потяг досяг повної своєї сили, то, очевидно, вони й зумовили певний напрям його розвитку[25].

Далі зазначимо, що деякі з досліджених перверсій стають зрозумілими тільки в разі, якщо припустити збіг різних мотивів. А коли до них можна застосувати аналіз (розкладання), то вони повинні бути складними за своєю природою. Це дає нам підстави припустити, що й сам сексуальний потяг може бути не чимось простим, а складатися з компонентів, які знову відділяються від нього у вигляді перверсій. Таким чином, клініка звернула нашу увагу на поєднання, які згладилися в одноманітності нормальної поведінки[26].

4. Сексуальний потяг у невротиків

Психоаналіз

Важливі додаткові знання про сексуальний потяг у осіб, принаймні дуже близьких до нормальних, можна дістати із джерела, до якого є лише один шлях. Тільки один спосіб дає змогу одержати ґрунтовні і правильні відомості про статеве життя так званих психоневротиків (тобто йдеться про випадки істерії, неврозу нав'язливих станів, які неправильно названі неврастенією, без сумніву, dementia praecox, параноїї), а саме – *спосіб психоаналітичного дослідження.* Він використовується як метод лікування. Розроблений Брейєром і мною у 1893 році і названий тоді "катартичним".

Повинен зауважити, або нагадати попередження, зроблене в іншій праці: ці психоневрози, як свідчить мій досвід, – результат дії сил сексуальних потягів. Під цим я розумію не те, що енергія сексуального потягу доповнює сили, які живлять хворобливі явища (симптоми), а стверджую, що саме цей потяг є постійним і найважливішим джерелом неврозу. Отож сексуальне життя зазначених осіб проявляється винятково, або переважно, або частково лише у цих хворобливих симптомах. Симптоми ці – це сексуальна реалізація хворих. Доказом цього твердження служать для мене психоаналітичні дослідження випадків істеричних та інших неврозів, які я проводив протягом 25 років[27].

Психоаналіз усуває симптоми істериків, виходячи з припущення, що ці симптоми є заміщенням – ніби транскрипцією низки афективних душевних процесів, бажань,

прагнень, якими, завдяки особливому душевному процесу (витісненню), перекрито шлях до здійснення через свідому психічну діяльність. Саме ці думки, які утримуються людиною в несвідомому стані, намагаються знайти вияв, що відповідав би їхній активній силі, розрядитися, і в разі істерії знаходять це у процесі конверсії в соматичних феноменах, тобто в істеричних симптомах. За умови правильного, проведеного за допомогою особливих прийомів, зворотного перетворення симптомів афективні уявлення, які стають свідомими, дають змогу дістати найточніші відомості про природу і походження цих психічних утворень, раніше не усвідомлених.

Результати психоаналізу

Таким чином було встановлено, що симптоми являють собою заміщення прагнень, які запозичують свою силу із джерел сексуального потягу. Цьому цілком відповідає те, що ми знаємо про характер усіх психоневротиків та істериків, які взяті тут за зразок, про їхнє захворювання і про причини цього захворювання. В істеричному характері спостерігаються певна частка сексуального витіснення, яка виходить за межі норми, підвищений опір стосовно сексуального потягу, відомий нам як сором, огида, мораль, і немов би інстинктивна втеча від інтелектуальних занять сексуальною проблематикою, яка в деяких випадках є наслідок повного незнання сексуального, аж поки не буде досягнуто статевої зрілості[28].

Ця істотна, що є характерною для істерії, риса часто недоступна для грубого спостереження, оскільки існує інший конституційний фактор істерії – занадто сильно розвинений сексуальний потяг, але психологічний аналіз кожного разу вміє відкрити її і розв'язати суперечливу загадковість істерії констатацією протилежної пари – дуже сильної сексуальної потреби й надто категоричного заперечення сексуального.

Приводом до захворювання схильних до істерії стає ситуація, коли внаслідок власного дозрівання чи зовнішніх життєвих умов реальна сексуальна вимога серйозно пред'являє до них свої права. Конфлікт між вимогою потягу і протидією, що виходить із заперечення сексуальності, призводить до хвороби, яка не розв'язує конфлікт, а намагається уникнути його розв'язання шляхом перетворення лібідозного прагнення у симптом. Якщо істерична людина, наприклад чоловік, захворює від якогось банального прагнення, від конфлікту, в центрі якого перебуває сексуальний інтерес, то такий виняток – тільки уявний. Завдяки психоаналізу в таких випадках завжди можна довести, що саме сексуальний компонент конфлікту створює можливість захворювання, позбавляючи душевні процеси можливості нормального перебігу.

Невроз і перверсія

Значна частина заперечень проти цього мого положення пояснюється тим, що звично змішують сексуальність, з якої я виводжу психоневротичні симптоми, з нормальним сексуальним потягом. Однак психоаналіз дозволяє дізнатися ще більше. Він показує, що симптоми аж ніяк не утворюються (принаймні не виключно чи переважно) за рахунок так званого нормального сексуального потягу, а є конвертованим вираженням потягів, які дістали б назву перекручень (у широкому розумінні), якби їх можна було виявити без вилучення із свідомості безпосередньо в уявних намірах і вчинках. Симптоми, таким чином, утворюються почасти завдяки дії ненормальної сексуальності; невроз є, так би мовити, негативом перверсії[29].

У сексуальному потязі психоневротиків можна відшукати всі ті відхилення, які ми вивчали як варіації нормального і як вираження хворобливого сексуального життя.

а) В усіх невротиків (без винятку) в несвідомому душевному житті наявні прагнення до інверсії, фіксації лібідо на особах своєї ж статі. Не вдаючись до розширених пояснень, важко повністю з'ясувати вплив цього фактора на утворення картини хвороби: але можу запевнити, що тут завжди має місце несвідома схильність до інверсії, розуміння цього може мати велике значення для пояснення чоловічої істерії[30].

б) Можна довести, що у психоневротиків фактором, який утворює симптоми, є наявність у несвідомому різних схильностей до виходу за анатомічні межі, серед них найсильніші і найчастіше зустрічаються такі, які покладають роль геніталій на слизову оболонку рота і заднього проходу.

в) Виняткову роль серед факторів, що утворюють симптоми психоневрозів, відіграють окремі потяги, які виявляються здебіль-

шого у вигляді протилежних пар і в яких ми розпізнали носіїв нових сексуальних цілей: потяг до підглядання й ексгібіціонізму, з одного боку, та активно і пасивно виражений потяг до жорстокості – з другого. Наявність останнього потягу дає змогу зрозуміти страждання, яких завдає цей симптом, що майже завжди вирішальним чином впливає на соціальну поведінку хворих. Через цей зв'язок жорстокості з лібідо відбувається перетворення кохання у зненависть, ніжних душевних порухів у ворожі, характерні для великої кількості невротичних випадків і, як нам уявляється, навіть для всієї параної.

Інтерес до цих результатів зростає, якщо звернути увагу на деякі інші особливості фактичного стану речей.

а) Там, де у несвідомому є потяг, здатний утворювати пару з протилежним, завжди вдається довести дію і цього протилежного. Кожна "активна" перверсія супроводжується, таким чином, своєю "пасивною" парою; хто у несвідомому – ексгібіціоніст, той водночас любить і підглядати, хто страждає від наслідків витіснення садистських прагнень, у того має місце й інший потяг – мазохістського характеру. Повна подібність до прояву "позитивних" перверсій заслуговує, без сумніву, на більшу увагу, але в картині хвороби переважає лише та чи та з протилежних схильностей.

б) У яскраво вираженому випадку психоневрозу різко виявляється розвинутим тільки один із перверсійних потягів, хоч здебільшого має місце значна їх кількість і, як правило, наявні сліди усіх; але окремий потяг за своєю інтенсивністю не залежить від того, наскільки розвинуті інші. І в цьому розумінні вивчення позитивних перверсій відкриває нам точну їх протилежність.

Окремі потяги та ерогенні зони

Резюмуючи все, що нам дало дослідження позитивних і негативних перверсій, ми цілком природно підходимо до пояснення їх рядом "окремих потягів", які, однак, не є первинними, а можуть бути розкладеними ще й далі. Під "потягом" розуміємо тільки психічне представництво постійного внутрісоматичного джерела подразнення, на відміну від "подразнення", викликаного окремими збудженнями, що сприймаються ззовні. Таким чином, потяг є одним з понять, яке відмежовує душевне від тілесного. Найпростішим і найімовірнішим припущенням стосовно природи потягів можна вважати те, що їм самим не притаманні ніякі якості, а їх можна брати до уваги тільки як мірило певної роботи, яка вимагається від душевного життя. Лише відношення потягів до їх соматичних джерел та їх цілей становить те, що відрізняє їх одного від одного і надає їм специфічних властивостей. Джерелом потягу є процес збудження у будь-якому органі, а найближчою метою потягу – припинення подразнення цього органа.

Наступна неостаточна гіпотеза у вченні про потяги, яка є для нас неминучою, припускає, що в органах тіла зароджується збудження двох типів, зумовлене відмінністю хімічної природи цих органів. Один із типів такого збудження ми називаємо власне сексуальним, а відповідний орган "ерогенною зоною", в якій народжується окремий сексуальний потяг[31].

У перверсіях, в яких сексуального значення надають ротовій порожнині і задньопрохідному каналу, роль ерогенної зони цілком очевидна. Вона виявляє себе в усіх відношеннях як частина статевого апарата. У випадку істерії ці частини тіла, як і тракти слизових оболонок, що виходять з них, стають таким же місцем появи нових відчуттів і змін іннервації – навіть процесів, які можна порівняти з ерекцією, – як і справжні геніталії під впливом збуджень при нормальних статевих процесах.

З усіх психоневрозів значення цих ерогенних зон як бічних апаратів і сурогатів геніталій найяскравіше виявляється у випадку істерії, хоч цим ми аж ніяк не хочемо сказати, що згаданим ерогенним зонам слід надавати меншого значення при інших формах захворювання. Вони тут тільки менш помітні, оскільки при неврозі нав'язливих станів, параної та інших захворюваннях утворення симптомів відбувається у тих сферах душевного апарата, які знаходяться трохи далі від центрів тілесних рухів. Зокрема, при неврозі нав'язливих станів найцікавішим виявляється значення імпульсів, які породжують нові сексуальні цілі, і, як видається, є незалежними від ерогенних зон. Водночас під час одержання насолоди від підглядання й ексгібіціонізму ерогенній зоні відповідає око; під час сексуального потягу, який супроводжується компонентами болю

і жорстокості, ту саму роль перебирає на себе шкіра, яка в окремих місцях тіла диференціюється в органи відчуття і модифікується у слизову оболонку як ерогенна зона (cat exochn – переважно)[32].

Пояснення позірного перевантаження перекрученої сексуальності при психоневрозах

Можливо, міркування, викладені попереду, пролили фальшиве світло на сексуальність психоневротика. Може здатися, що за вродженими особливостями психоневротики у своїй сексуальній поведінці такою ж мірою наближаються до перекручених, якою віддаляються від нормальних. Проте цілком імовірно, що конституційна схильність цих хворих, окрім надмірного сексуального витіснення й надзвичайної сили сексуального потягу, містить у собі ще й величезну схильність до перверсії в найширшому розумінні цього слова. Однак дослідження легких випадків свідчить, що останнє припущення не є обов'язковим, або що під час оцінки патологічних ефектів слід ігнорувати вплив принаймні одного фактора. Більшість психоневротиків починають хворіти тільки після настання статевої зрілості під впливом потреб нормального статевого життя, проти чого насамперед і спрямоване витіснення. Або ж захворювання виникає ще пізніше, коли лібідо не може задовольнитися нормальним шляхом. В обох випадках лібідо нагадує потік, головне річище якого загачене; воно заповнює колатеральні шляхи, які до того залишалися незаповненими. Таким чином, і схильність психоневротика до перверсії, яка видається такою великою (принаймні негативною), може зумовлюватися колатеральною течією, в будь-якому разі остання посилюється. Однак сексуальне витіснення, будучи внутрішнім фактором, без сумніву, має бути поставлене поряд з іншими, зовнішніми факторами, котрі так само, як і позбавлення волі, відсутність нормального сексуального об'єкта, небезпеки ненормального статевого акту, викликають в індивідів перверсії, котрі в іншому разі залишилися б нормальними.

У конкретних випадках неврозів різні фактори впливають по-різному: в одному разі вирішальною стає вроджена величина схильності до перверсії, в іншому – колатеральне посилення цієї схильності внаслідок відтискання лібідо від нормальної сексуальної мети і сексуального об'єкта. Водночас було б помилкою бачити суперечність там, де мають місце стосунки кооперації. Найбільшою мірою невроз виявляється у тих випадках, коли конституційні і життєві фактори збігаються. Ясно виражена конституція зможе, мабуть, обійтися без підтримки з боку життєвих вражень, сильне життєве потрясіння, можливо, призведе до неврозу все ж при посередництві конституції. Втім, такий погляд справедливий і для інших галузей, де йдеться про етіологічне значення як вродженого, так і випадково пережитого.

Якщо перевага віддається припущенню про те, що ясно виражена схильність до перверсії є наслідком особливої психоневротичної конституції, то, залежно від вродженого переважання тієї чи іншої ерогенної зони, того чи іншого окремого потягу, виникає можливість розрізняти чимало різноманітних видів таких конституцій. Чи впливає вроджена схильність до перверсії на виникнення певної форми захворювання – це, як і багато інших питань у даній сфері, залишається поки що без відповіді.

Посилання на інфантилізм сексуальності

Довівши, що перекручені прагнення утворюють симптоми, характерні для психоневрозів, ми надзвичайно збільшили кількість людей, яких можна зарахувати до осіб з відхиленнями. Справа не лише в тому, що самі невротики становлять досить численний клас, треба ще взяти до уваги, що неврози у всіх своїх формах поступово й безперервно позначаються на здоров'ї; адже Мебіус мав підстави сказати: "Всі ми трішки істеричні". Таким чином, через надзвичайне поширення перверсій ми змушені припустити, що й схильність до них не стільки виняток, скільки одна з ознак нормальної конституції.

Начувані, що це питання дискусійне: чи є перверсії наслідком уроджених факторів, чи вони виникають у результаті випадкових переживань, як Біне вважав щодо фетишизму. Тепер нам уявляється розв'язання цього питання таким: хоч в основі перверсії перебуває щось вроджене, тобто щось таке, що властиве всім людям як схильність, проте воно варіюється за своєю інтенсивністю і чекає, щоб його збудили життєві впливи. Йдеться про вроджені, наявні в конституції коріння сексуального потягу, які в одних

випадках розвиваються до рівня справжніх носіїв сексуальної діяльності (перверсії), а в інших – зазнають недостатнього пригнічення (витіснення), саме тому обхідним шляхом вони здатні як симптоми хвороби перебрати на себе значну частину сексуальної енергії; водночас у найсприятливіших ситуаціях (тобто обминаючи обидві крайності), завдяки впливу обмеження та іншої переробки, розвивається так зване нормальне сексуальне життя.

Однак надалі стверджуватимемо, що таку конституцію, яка має зародки усіх перверсій, можна виявити тільки в дитини, хоч у неї всі потяги ледве відчутні. А якщо у результаті цього нам почне здаватися, що невротики зберегли свою сексуальність в інфантильному вигляді чи повернулися до такої, то нашу увагу має привернути сексуальне життя дитини, і в нас з'явиться бажання простежити гру тих впливів, які панують у процесі розвитку дитячої сексуальності аж до її перетворення на перверсію, невроз чи оформлення у нормальне статеве життя.

II
ІНФАНТИЛЬНА СЕКСУАЛЬНІСТЬ

Недостатня увага до дітей

Загальновизнано, що статевий потяг у дитинстві відсутній і пробуджується лише у період життя, який дістав назву пубертатного. Але це дуже істотна помилка, вона спричинювала серйозні наслідки. Саме вона, головним чином, і призвела до нашого нинішнього незнання основних положень сексуального життя. Ґрунтовне вивчення сексуальної діяльності в дитинстві, мабуть, відкрило б нам істотні риси статевого потягу, допомогло б зрозуміти розвиток й утворення його з різних джерел.

Прикметно, що автори, котрі вивчали якості і реакції дорослого індивіда, приділяли набагато більше уваги доісторичним часам, життю предків, тобто спадковості, ніж іншому "доісторичному" періоду, який уже припадає на індивідуальний розвиток особистості, а саме – на дитинство. Можна було б припустити, що вплив цього періоду життя легше зрозуміти і що він має більше прав на увагу, ніж спадковість[33]. Хоча в літературі й зустрічаються випадкові вказівки на передчасну сексуальну діяльність маленьких дітей: на ерекцію, мастурбацію і спроби, що нагадують коїтус, – усе ж пояснюються вони тільки як виняткові процеси, як курйози або огидливі випадки передчасної зіпсованості. Наскільки я знаю, жоден з авторів не мав чіткого уявлення про закономірності розвитку сексуального потягу в дитинстві, і в численних працях, присвячених розвитку дитини, розділу "Сексуальний розвиток" здебільшого немає[34].

Інфантильна амнезія

Причини цього дивного недогляду я пояснюю частково загальноприйнятими поглядами на виховання, які поділяють автори, частково психічним феноменом, що досі не піддавався поясненню. Я маю на увазі своєрідну амнезію, яка у більшості людей (не у всіх!) огортає перші роки дитинства – до 6-го чи 8-го року життя. Досі ми не дивувалися цій амнезії; а тим часом у нас для цього є всі підстави. Тому-то, як нам розповідають інші, у ці роки, про які ми нічого не зберегли у пам'яті, крім кількох незрозумілих уривків спогадів, ми живо реагували на враження, були здатні по-людському виражати горе і радість, виявляти любов, ревнощі та інші пристрасті, які нас тоді дуже хвилювали. Ми навіть висловлювали думку, що звертали на себе увагу дорослих, як доказ нашого розуміння і появи здатності до суджень. І про все це, ставши уже дорослими, ми самі нічого не пам'ятаємо. Чому ж пам'ять так відстає від наших інших душевних функцій? Адже у нас є всі підстави вважати, що вона ніколи потім не була такою сприйнятливою і здатною до відтворення, як у роки дитинства[35].

З другого боку, повинні припустити, чи можемо переконатися, здійснивши психологічні дослідження над іншими, що ті ж самі враження, які ми забули, залишили, однак, найглибші сліди в нашому душевному житті і мали вирішальний вплив на наш душевний розвиток. Таким чином, ідеться зовсім не про "випадання" спогадів дитинства в даний момент, а про амнезію, аналогічну тій, яку спостерігали у невротиків стосовно пізніших переживань і сутність якої полягає саме в недопущенні цих спогадів до свідомості (витіснення). Але які ж сили спричиняють таке витіснення дитячих вражень? Хто розв'яже цю проблему, пояснить також істеричну амнезію.

Усе ж варто підкреслити, що існування інфантильної амнезії створює нову точку

зіткнення між питаннями душевного життя дитини і психоневротика. Раніше ми вже звертали увагу на це, коли змушені були прийняти формулу, згідно з якою сексуальність психоневротика зберігалася на дитячому рівні або повернулась до нього. Чи не слід врешті-решт і саму інфантильну амнезію пов'язати знову ж таки із сексуальними переживаннями дитинства?

Втім, спроба пов'язати інфантильну амнезію з істеричною – дещо більше, ніж просто дотепна вигадка. Істерична амнезія, яка слугує витісненню, пояснюється тим, що в індивіда вже є запас спогадів, якими він не може свідомо розпоряджатися і які за асоціативним зв'язком притягують до себе все те, на що з боку свідомості спрямовується дія сил, котрі протидіють витісненню[36]. Можна сказати, що без інфантильної амнезії не було б і істеричної амнезії.

Мені здається, що інфантильна амнезія, яка в кожної людини перетворює дитинство немов би на доісторичну епоху і приховує від неї початок її власного статевого життя, винна в тому, що роль дитинства у розвитку сексуального буття в цілому не з'ясована. Поодинокий спостерігач не має змоги заповнити цю прогалину в нашому знанні. Вже у 1896 році я підкреслив значення дитячих років для розуміння певних важливих феноменів, пов'язаних із статевим життям, і відтоді не припиняв підкреслювати значення інфантильного життя для сексуальності.

Латентний сексуальний період дитинства і його прориви

Сексуальні прагнення дитини, які начебто суперечать нормі і є винятковими, а насправді дуже поширені, як і відкриття значення несвідомих дитячих спогадів невротика, дають змогу окреслити приблизно таку картину сексуальної поведінки людини в дитячому віці[37].

Видається безсумнівним, що новонароджений приносить із собою у світ зародки сексуальних прагнень, які протягом деякого часу продовжують розвиватися, а потім підлягають усе більшому пригніченню, що, своєю чергою, порушується закономірними проривами сексуального розвитку і що має затримуватися внаслідок інфантильних особливостей. Про закономірності й періодичність цього осцилуючого процесу розвитку майже нічого не відомо, але, на нашу думку, сексуальне життя дітей, принаймні у віці трьох-чотирьох років, виявляється у формі, доступній для спостереження[38].

Сексуальні затримки

У цей період повної чи часткової латентності формуються ті душевні сили, які згодом виявляються як затримки (перешкоди) на шляху сексуального потягу і, як загати, звужують його спрямування (огида, почуття сорому, етичні і моральні вимоги ідеалу). Коли спостерігаєш за культурною дитиною, виникає враження, що побудова цих загат є наслідком виховання, і, без сумніву, виховання багато в чому цьому сприяє. Насправді ж цей розвиток зумовлений органічними причинами, зафіксований спадковістю, а інколи може відбуватися без будь-якої допомоги виховання. Безумовно, виховання не виходить за рамки наперед визначеної сфери впливу, обмежуючись лише тим, що доповнює раніше задане органічно і надає йому чіткішого і глибшого вияву.

Реактивні утворення і сублімація

Якими засобами створюються ці конструкції, що мають таке велике значення для пізнішої культури і норми? Мабуть, за рахунок саме інфантильних сексуальних прагнень, приплив яких, отже, не припинився і в латентний період, але енергія яких – повністю чи частково – знаходила сексуальне використання і переключалась на інші цілі. Історики культури, очевидно, згодні з припущенням, що через таке відхилення сил сексуальних потягів від сексуальних цілей і спрямування їх на нові цілі – процес, який може бути названий сублімацією, – вивільняються потужні компоненти для виконання будь-якого виду культурної діяльності; до цього ми додали б, що те саме відбувається і під час розвитку окремого індивіда й бере свій початок у латентному сексуальному періоді дитинства[39].

Стосовно механізму такої сублімації можна ризикнути висловити деякі припущення. Сексуальні прагнення цих дитячих літ, з одного боку, не можуть знайти собі застосування, оскільки функції продовження роду з'являються пізніше, що є головною ознакою латентного періоду; з другого, – вони самі собою були б спотворені, адже йдуть від ерогенних зон і керуються потягами, які за

даного напрямку розвитку індивіда можуть викликати тільки неприємні відчуття. Тому вони лише породжують протилежні душевні сили (реактивні прагнення), котрі створюють згадані психічні загати для сильного пригнічення таких неприємних почуттів, як огида, сором і мораль[40].

Прориви латентного періоду

Розуміючи гіпотетичну природу і недостатню чіткість наших поглядів на процеси дитячого латентного періоду, повернемося до дійсності й зазначимо, що такий розвиток дитячої сексуальності можливий тільки в ідеалі, від якого окрема особа здебільшого відхиляється в якомусь одному пункті і часто значною мірою. Час від часу проривається певна частина сексуальних проявів, що не піддаються сублімації, або ж протягом усього латентного періоду зберігається якась сексуальна діяльність, яка триває аж до моменту посиленого вияву сексуального потягу під час статевого дозрівання. Вихователі, якщо взагалі і звертають увагу на дитячу сексуальність, поводять себе так, немов поділяють наші погляди на утворення сил моральної протидії сексуальності і неначе вони знали, що сексуальні діяння дитини перешкоджають вихованню, тому переслідують усі види її сексуальної активності як "вади", будучи безпорадними будь-що з ними зробити. У нас же є всі підстави спрямувати наш інтерес на ці феномени, які так лякають вихователів, насамперед тому, що ми чекаємо від них пояснення первинної форми статевого потягу.

Вияви інфантильної сексуальності

Через причини, які стануть зрозумілими пізніше, для прикладу інфантильних сексуальних виявів візьмемо с с а н н я – явище, якому угорський педіатр Лінднер присвятив чудову працю[41].

Ссання

Ссання (Ludein, Lutschen), яке з'являється вже у немовляти і може продовжуватися аж до зрілості чи зберігатися протягом усього життя, полягає в такому-ритмічно повторюваному смоктальному дотиканні ротом (губами), коли прийняття їжі виключене. Частина самих губів, язик, будь-яке інше місце шкіри, яке можна дістати, навіть великий палець ноги використовуються як об'єкт смоктання. Прагнення до хапання, що виникає при цьому, виявляється через одночасне ритмічне смикання замочку вуха, з цією ж метою може використовуватися і частина тіла іншої людини (як правило, частина вуха). Ссання здебільшого поглинає всю увагу й завершується або сном, або моторною реакцією, схожою на оргазм[42]. Нерідко смоктання супроводжується рухами рук, що труть певні чутливі частини тіла, груди, зовнішні геніталії. Таким чином багато хто з дітей переходить від ссання до мастурбації.

Лінднер сам чітко розумів сексуальну природу цих дій і беззастережно підкреслював це. В буденному житті ссання часто прирівнюється до інших виявів невихованості дитини. Багато хто з педіатрів і невропатологів енергійно заперечували такий погляд, на основі якого частково змішувалось "сексуальне" і "генітальне". Ці заперечення підводять до складного, проте неминучого питання, за якими як загальними ознаками будемо судити про сексуальні дії дитини. Я гадаю, що зв'язок явищ, який ми навчилися розуміти завдяки психоаналітичному дослідженню, дає змогу вважати ссання сексуальним проявом і саме на його прикладі вивчати істотні риси інших сексуальних дій[43].

Автоеротизм

У зв'язку із сказаним нам слід докладно розглянути це явище. Як найяскравішу ознаку цієї сексуальної дії (ссання) підкреслимо те, що потяг у даному разі спрямовується не на інших осіб; він дістає задоволення від власного тіла, тобто він а в т о е р о т и ч н и й, якщо скористатися вдалим висловом Х. Елліса[44].

Далі, це цілком зрозуміло, дії дитини, яка смокче, спрямовані на пошук задоволення, вже пережитого і тепер згадуваного. За допомогою ритмічного смоктання шкіри або слизової оболонки вона дуже просто дістає задоволення. Не важко також уявити, у зв'язку з чим дитина вперше познайомилася з цим задоволенням, яке тепер знову намагається відчути. Перша і найважливіша для життя дитини діяльність – ссання грудей матері (чи їхніх замінників) – мала б уже познайомити її із цим задоволенням. Можна сказати, що губи дитини в даному разі виступають у ролі е р о г е н н о ї з о н и, і подразнення теплим молоком викликало відчуття задоволення. Спочатку задоволення від ерогенної зони поєднувалося із задово-

ленням від прийняття їжі. Сексуальна діяльність поки що невіддільна від функції, яка слугує збереженню життя, і тільки пізніше стає незалежною від неї. Хто бачив, як нагодована дитина із почервонілими щічками відпадає від грудей і з сяючою посмішкою поринає в сон, той повинен визнати, що ця картина дуже нагадує сексуальне задоволення дорослого. Потім потреба нового сексуального задоволення відділяється від потреби приймати їжу; таке розділення стає необхідним, коли в дитини з'являються зуби і вона приймає їжу не лише за допомогою ссання, а й жування. Дитина залюбки використовує для ссання не сторонній об'єкт, а частину своєї шкіри, бо це зручніше, бо таким чином вона дістає значну незалежність від зовнішнього світу, яким ще не може оволодіти, і тому, що у такий спосіб немов би створює собі іншу ерогенну зону, хоч і невисокої якості. Низька якість цієї іншої зони пізніше сприятиме тому, щоб шукати аналогічні частини тіла іншої особи, зокрема, губи. (Хотілося б підказати: "Шкода, що не можу поцілувати самого себе").

Не всі діти мають такий потяг до ссання; тому можна припустити, що до цього вдаються ті, у кого конституційно посилене значення губів. Якщо такий конституційний потяг не гальмується, то у таких дітей, коли вони стають дорослими, розвивається пристрасть до чуттєвих поцілунків, або, виростаючи мужчинами, набувають великої схильності до пияцтва і куріння. Якщо ж до цього в останніх приєднається витіснення, то вони будуть відчувати огиду до їжі і страждати від істеричного блювання. Завдяки подвійній функції зони губів витіснення перейде на потяг до їжі. Багато хто з моїх пацієнток, які страждають порушеннями в прийманні їжі – істеричним глобусом, стисканням у горлі і блюванням, – у дитинстві були енергійними сисунами.

На прикладі ссання ми змогли ознайомитися з трьома істотними ознаками інфантильних сексуальних проявів. Вони полягають у поєднанні з якоюсь важливою для життя тілесною функцією, не знають сексуального об'єкта, тобто автоеротичні, їхня сексуальна мета підпорядкована владі ерогенної зони. Скажемо наперед, що ці ознаки зберігають своє значення і для більшості інших проявів інфантильних сексуальних потягів.

Сексуальна мета інфантильної сексуальності

Ознаки ерогенних зон

Із прикладів ссання можна одержати ще деякі відомості про ознаки ерогенних зон. Це місце на шкірі чи слизовій оболонці, певні подразнення якого викликають специфічне відчуття задоволення. Без сумніву, подразнення, які породжують задоволення, пов'язані з особливими, досі не відомими нам, умовами. Тут важливу роль має відігравати ритмічний характер подразнень, тобто сама собою напрошується аналогія з лоскотанням. Менш зрозумілим видається питання, чи слід називати відчуття задоволення, викликане таким подразником, якимось "особливим", а саме – сексуальним. У питаннях задоволення і незадоволення психологія ще настільки блукає у пітьмі, що тут потрібні найобережніші судження. Далі ми, мабуть, зустрінемося з доказами, які ніби підтверджують особливу якість цього задоволення.

Ерогенна властивість може бути пов'язана тільки з окремими частинами тіла. Як свідчить приклад із смоктанням, ерогенні зони є найчутливішими до тих чи інших подразнень. Однак той самий приклад вказує на те, що і будь-яке інше місце шкіри чи слизової оболонки може перебирати на себе функції ерогенної зони, а отже, повинно мати здатність до цього. Тому якість подразника більше впливає на почуття задоволення, ніж будова певних частин тіла. Бо дитина шукає на своєму тілі і вибирає для смоктання те місце, яке через набуту звичку стає улюбленим. Якщо ж при цьому вона випадково натикається на місце, звикле до цього (грудний сосок, геніталії), то перевага залишається за останнім. Подібне зміщення зустрічається і в симптоматиці істерії. При цьому неврозі витіснення найчастіше поширюється на власне генітальні зони, а ці зони передають свої подразнення іншим, у зрілому віці ці інші здебільшого виявляють себе в таких випадках, як геніталії. Крім того, і будь-яка інша частина тіла може стати збудливою і набути властивостей ерогенної зони. Ерогенні й істеріогенні зони мають однакові ознаки[45].

Інфантильна сексуальна мета

Сексуальна мета інфантильного потягу полягає в тому, щоб дістати задоволення шля-

хом відповідного подразнення вибраної ерогенної зони. Це задоволення має бути пережите раніше і залишити потребу в повторенні. І ми повинні бути готові до того, що природа підготувала все належним чином, щоб не віддати це переживання задоволення на волю випадку[46]. Стосовно губів механізм, за допомогою якого досягається ця мета, нам уже відомий: він пов'язаний з тією частиною тіла, завдяки якій приймають їжу. Нам зустрінуться й інші подібні пристрої, що слугують джерелом сексуальності. Потреба у повторенні задоволення виявляється подвійно: у вигляді особливого відчуття напруження, здебільшого неприємного, і відчуття сверблячки чи роздратованості, з умовлених центрально і проектованих на периферійні ерогенні зони. Тому сексуальну мету можна сформулювати ще таким чином: якщо замінити відчуття, спроектовані на ерогенні зони, таким зовнішнім подразником, який ліквідовує роздратування, то виникає відчуття задоволення. Це зовнішнє подразнення полягає здебільшого у яких-небудь маніпуляціях, аналогічних до смоктання.

Цілком відповідно до наших фізіологічних знань буває й так, що ця потреба породжується також периферійно, тобто справжньою зміною ерогенної зони. Дещо дивним видається тільки те, що одне подразнення для свого припинення немов би вимагає іншого подразнення у тому ж самому місці.

Мастурбаційні сексуальні прояви[47]

Нарешті, після того, коли ми зрозуміли, як виникає потяг в одній ерогенній зоні, не так важко з'ясувати й механізм інших сексуальних дій дитини. Найважливіша відмінність полягає в особливостях дій, потрібних для задоволення. Те, що стосовно зони губів виявлялося у смоктанні, в інших зонах, залежно від їх розташування й будови, виявляється в інших мускульних діях.

Прояви зони заднього проходу

Зона заднього проходу, подібно до зони губів, за своїм розташуванням цілком надається для того, щоб стати місцем, у якому можуть поєднуватися сексуальність та інші функції цієї зони. Слід зазначити, що ерогенне значення цієї частини тіла спочатку було дуже великим. Завдяки психоаналізу, хоч яким би це не було дивним, можна з'ясувати, як варіюються сексуальні збудження у цій зоні в нормальних умовах і як часто у цієї зони на все життя залишається значна частина генітальної збуджуваності[48].

Поширені у дитячому віці розлади кишечника призводять до того, що ця зона зазнає інтенсивних подразнень. Катари кишечника в ранньому дитинстві, як-то кажуть, роблять дітей "нервовими": у разі наступного невротичного захворювання вони впливають на симптоматику неврозу, в розпорядженні якого виявляється все розмаїття розладів кишечника. Беручи до уваги збереження, хай у видозміненій формі, ерогенного значення заднього проходу, не слід зовсім ігнорувати й гемороїдальні впливи, яким стара медицина відводила важливу роль у поясненні невротичних станів.

Діти, які використовують анальну зону ерогенного подразнення, видають себе тим, що затримують калові маси до тих пір, доки ті, накопичившись у великій кількості, не викликають сильних мускульних скорочень і подразнень слизової оболонки під час проходження через задній прохід. При цьому разом із болем виникає й відчуття певної насолоди. Однією з найімовірніших ознак майбутніх дивацтв характеру чи нервовості є стійке небажання немовляти звільнити кишечник, коли його садовлять на горщик, тобто коли цього вимагає няня, й бажання виконувати цю функцію тільки тоді, коли самому заманеться. Для немовляти, очевидно, не так важливо, що при цьому забруднюється його ліжко, як те, щоб подбати про задоволення від дефекації. Вихователі правильно роблять, коли називають поганими тих дітей, які "приховуються" для виконання цієї функції.

Вміст кишечника, який як подразник для чутливої у сексуальному відношенні поверхні слизової оболонки поводить себе наче попередник іншого органа, що має вступити в дію тільки після того, як мине фаза дитинства, відіграє для немовляти ще й іншу важливу роль. Немовля ставиться до нього як до власної частини тіла, як до "подарунка", віддавання якого виявляє поступливість маленької істоти щодо оточуючих, а відмова у даному разі свідчить про впертість. Цей "подарунок" згодом набуває значення "дитини", що, як твердить одна з інфантильних сексуальних теорій, виникає завдяки їжі і народжується через кишечник.

Затримка фекальних мас, що навмисне використовується немовби для мастурбаційного подразнення зони заднього проходу або у стосунках з вихователями, є, між іншим, однією з причин таких поширених запорів у невротиків. Особливе значення анальної зони підтверджується також тим фактом, що рідко зустрічаються невротики, у яких не було б своїх специфічних скатологічних звичаїв, церемоній і т. ін., які вони ретельно приховують[49].

Таке мастурбаційне збудження анальної зони за допомогою пальця, що викликане зудом, зумовленим центрально чи підтриманим периферійно, спостерігається здебільшого у дітей старшого віку.

Прояви генітальної зони

Серед ерогенних зон дитячого тіла є одна, яка, без сумніву, відіграє не найпершу роль і тому не може бути носієм найбільш ранніх сексуальних переживань, але якій у майбутньому надається великого значення. І в хлопчика, і в дівчинки вона має безпосереднє відношення до сечовиділення: клітор, голівка пеніса; в хлопчика остання вкрита слизовим мішечком, так що їй не може бракувати подразнень секретами, які рано викликають сексуальне збудження. Сексуальні прояви цієї ерогенної зони, яка належить до справжніх статевих органів, кладуть початок наступного "нормального" статевого життя.

Завдяки місцю в анатомічній будові, подразненню секретами, обмиванню й обтиранню під час гігієнічного догляду і внаслідок окремих випадкових збуджень (скажімо, виповзання шлункових паразитів у дівчаток), відчуття задоволення, які здатні давати ці частини тіла, обов'язково звертають на себе увагу дитини вже у наймолодшому віці і пробуджують потребу в їх повторенні. Якщо кинути погляд на всю сукупність наявних умов і якщо взяти до уваги, що заходи щодо дотримання чистоти сутнісно діють так само, як і процес забруднення, то не можна не погодитися, що завдяки дитячому онанізму, від якого навряд чи хто-небудь вільний, утверджується майбутня перевага цієї ерогенної зони у статевій діяльності. Дія, яка усуває подразнення і приносить задоволення, полягає у терті рукою чи стисканні стегон, без сумніву, є рефлекторною. Останній прийом найчастіше використовується дівчатками. У хлопчиків перевага надається руці, і це вказує на те, що в майбутньому до чоловічої статевої діяльності додається сильний потяг до оволодівання[50].

Точніше кажучи, слід розрізняти три фази інфантильної мастурбації. Перша стосується наймолодшого віку, друга – короткочасного розквіту сексуальних проявів у віці приблизно чотирьох років, і тільки третя відповідає тому, що найчастіше беруть до уваги, – пубертатному онанізму.

Друга фаза дитячої мастурбації

Онанізм дітей наймолодшого віку через певний час немов би зникає, безперервне ж продовження його до періоду статевої зрілості може свідчити про перше велике відхилення від бажаного культурного розвитку нормальної людини. Одного разу в дитячому віці, як правило, до чотирьох років, сексуальний потяг цієї генітальної зони пробуджується й потім існує деякий час до нового пригнічення, або ж залишається постійно. Можливі досить різноманітні варіанти, однак їх можна з'ясувати тільки у процесі детальної диференціації окремих випадків. Проте усі подробиці цієї другої фази інфантильних сексуальних переживань залишають найглибші (неусвідомлені) сліди у пам'яті даної особи, зумовлюють розвиток її характеру, якщо людина залишається здоровою, і, навпаки, визначають симптоматику неврозу, якщо вона захворює, досягнувши статевої зрілості[51]. В останньому випадку весь цей другий сексуальний період виявляється забутим, а несвідомі згадки, котрі вказують на нього, є зміщеними (я вже згадував, що хотів би знайти зв'язок між цією інфантильною сексуальною діяльністю і нормальною інфантильною амнезією). За допомогою психоаналітичного дослідження вдається забуте вивести у свідомість і таким чином усунути нав'язливість, яка випливає з несвідомого психічного матеріалу.

Повернення дитинячої мастурбації

У згаданому віці дитинячі сексуальні збудження з'являються знову чи то у вигляді центрально зумовленого лоскотливого подразнення, яке потребує онаністичного задоволення, чи то у вигляді процесу, що схожий на полюцію і який, подібно до полюції у період статевого дозрівання, дає задоволення навіть і без допомоги будь-якої дії. Останній випадок частіше зустрічається

у дівчаток у другій половині дитинства; причини його не зовсім зрозумілі, і, мабуть, не завжди йому передує період більш раннього активного онанізму. Симптоматика цього сексуального прояву дуже бідна; замість не розвиненого поки що статевого апарату здебільшого дає про себе знати сечовипускний апарат, який є немов опікуном першого. У цей час більшість хвороб сечового міхура є сексуальними захворюваннями; такій полюції відповідає enuresis nocturna, якщо тільки він не є епілептичним нападом.

Нова поява сексуальної діяльності зумовлюється внутрішніми причинами і зовнішніми стимулами; у випадках невротичного захворювання за формою симптомів можна вгадати і ті, й другі, а за допомогою психоаналітичного дослідження встановити вплив тих і тих факторів. Про внутрішні причини йтиметься далі; випадкові ж зовнішні стимули набувають тут великого значення і не втрачають сили протягом тривалого часу. На перше місце слід поставити вплив спокусника, який передчасно робить дитину сексуальним об'єктом і знайомить її із задоволенням, яке отримують від генітальної зони і яке за цих обставин справляє глибоке враження: надалі дитина змушена за допомогою онанізму знову вдаватися до цього задоволення. Такий вплив може йти як від дорослих, так і від інших дітей. Не можу не визнати, що в моїй статті у 1896 році "Atiologie der Hysterie" я переоцінив поширеність і значення цього впливу, бо тоді ще не знав, що навіть ті індивіди, які в дитячому віці мали такі переживання, могли залишитися здоровими у зрілості, а тому надавав спокусі більшого значення, ніж факторам конкретної сексуальної конституції і конкретного сексуального розвитку[52]. Само собою зрозуміло, що немає потреби спокушати тільки для того, щоб збудити сексуальне життя дитини. Таке пробудження виникає саме собою внаслідок внутрішніх причин.

Поліморфно-перекручені схильності

Повчально, що дитина під впливом спокусника може стати поліморфно-перекрученою, що її можна принадити найрізноманітнішими перекрученнями. Це свідчить про те, що в неї є схильність до цього у самій конституції, спокуса тому й зустрічає так мало опору, що душевні загати проти сексуальних надмірностей – сором, огида і мораль – залежно від віку дитини, ще не вибудовані чи перебувають на стадії творення. Дитина поводить себе у цьому відношенні так, як середня некультурна жінка, у котрої зберігаються поліморфно-перекручені схильності. Така жінка за нормальних умов може бути сексуально неперекрученою, а під впливом спритного спокусника набути смак до різних перверсій і вдаватися до них у своїй сексуальній активності. Таку ж поліморфну, тобто інфантильну, схильність використовує повія для своєї професійної діяльності. А беручи до уваги значну кількість жінок-повій і таких жінок, які схильні до цього, хоч й уникли цієї професії, не можна врешті-решт не визнати у такій схильності до перверсій чогось загальнолюдського й первинного.

Окремі потяги

Втім, вплив спокусника не допомагає розкрити первинні умови виникнення статевого потягу, а лише заплутує наше розуміння його, передчасно надаючи в розпорядження дитини сексуальний об'єкт, у якому дитячий сексуальний потяг поки що потреби не має. Однак слід погодитися з тим, що сексуальне життя, незважаючи на панування ерогенних зон, із самого початку має на увазі інших осіб у ролі сексуальних об'єктів. Такого роду компонентами є потяги до розглядання, до показування себе і до жорстокості, які певною мірою незалежні від впливу ерогенних зон і які тільки пізніше вступають у тісний зв'язок з генітальним життям, але вже у дитячому віці вони спостерігаються як самостійні прагнення, відмежовані спочатку від ерогенної сексуальної діяльності. Маленька дитина насамперед безсоромна і в певному віці виявляє недвозначне задоволення від оголення свого тіла, особливо підкреслюючи свої статеві органи. На противагу цій схильності, що вважається перекрученою, інтерес до розглядання статевих органів інших осіб виявляється, мабуть, у дещо старшому віці, коли перешкода від почуття сорому досягла вже деякого розвитку. Під впливом спокусника перверсія розглядання може набути великого значення в сексуальному житті дитини. Все ж з метою дослідження здорових і нервовохворих у дитячому віці повинен зробити висновок, що потяг до розглядання може бути у дитини і самостійним сексуальним виявом. Малі діти, увага яких спрямована на власні геніталії, як правило, мастур-

баційно, розвивають цей інтерес без сторонньої допомоги і, зокрема, виявляють його значною мірою до геніталій своїх товаришів по іграх. Оскільки можливість задовольнити цей інтерес створюється здебільшого тільки під час задоволення обох екскрементальних потреб, то такі діти стають voyeur'ами, старанно підглядають, коли інші мочаться чи випорожнюються. Після витіснення цієї схильності цікавість, спрямована на геніталії інших осіб (своєї чи протилежної статі), зберігається як гризотне нав'язливе прагнення, яке стає джерелом сильних тенденцій до утворення симптомів у деяких випадках неврозів.

Ще більшою мірою, порівняно із сексуальною діяльністю нормальної людини, у дитини розвивається такий компонент, як жорстокість сексуального потягу. Дитячому характеру взагалі властива жорстокість, оскільки затримка, що стримує потяг до оволодіння, який завдає болю іншим, здатність до співчуття формуються порівняно пізно. Ґрунтовний психологічний аналіз цього потягу, як відомо, ще не вдалося зробити. Ми можемо гадати, що жорстокі душевні порухи йдуть від потягу до оволодіння і виявляються у сексуальному житті в такий час, коли справжнє значення геніталій ще не сформувалося. Жорстокість панує у фазі сексуального життя, яку ми пізніше опишемо як прегенітальну організацію. Діти, які відзначаються особливою жорстокістю стосовно тварин і товаришів, справедливо викликають підозру в тому, що у них передчасно розвинулась інтенсивна сексуальна діяльність ерогенних зон, і при збігові з передчасною зрілістю усіх сексуальних потягів ерогенна, сексуальна діяльність здається все ж таки первинною. Відсутність затримки внаслідок співчуття породжує небезпеку, що цей, наявний у дитинстві, зв'язок жорстоких потягів з еротичними у подальшому житті виявиться нерозривним.

З часів сповіді Ж–Ж. Руссо всім вихователям відоме хворобливе подразнення шкіри стегон як джерело пасивного ерогенного потягу до жорстокості (мазохізму). З цього вони правильно сформулювали вимогу, що тілесне покарання, яке здебільшого реалізується саме на цій частині тіла, не повинно стосуватися тих людей, у яких завдяки пізнішим вимогам культурного виховання лібідо може бути витіснене на колатеральні шляхи[53].

Інфантильне сексуальне дослідження

Потяг до пізнання

Приблизно на той час, коли сексуальне життя дитини досягає свого першого розквіту, від трьох до п'яти років, припадають також перші спроби тієї діяльності, яку вважають прагненням до пізнання або дослідження. Потяг до пізнання не може бути зарахований до елементарних компонентів потягів, але він значною мірою підпорядкований сексуальності. Його задіяння відповідає сублімованому способу оволодіння, з другого боку, він працює на основі енергії потягу до підглядання. Відношення цього потягу до сексуального життя має велике знач, зосереджується на сексуальних проблемах і, можливо, навіть пробуджується ними.

Загадка сфінкса

Не теоретичні, а практичні інтереси є рушійною силою дослідницької діяльності дитини. Загроза умовам її життя внаслідок повідомлення або припущення щодо появи нової дитини, страх втратити у зв'язку з цією подією турботу і любов батьків змушують дитину замислюватися і розвивають її проникливість. Перша проблема, яка цікавить дитину у зв'язку з історією її виникнення, не є питанням про відмінність людей різної статі, а є загадкою: звідки беруться діти? З невеликим уточненням це тотожне із вигадкою, загаданою фіванським сфінксом. Факт існування двох статей спочатку не викликає у дитини ні запитань, ні міркувань. Для хлопчика є чимось само собою зрозумілим припускати існування таких самих геніталій, як і його власні, в усіх відомих йому людей, і здається неможливим поєднати відсутність таких геніталій з його уявленнями про цих інших людей. Хлопчик глибоко переконаний у цьому і вперто захищає своє переконання від заперечень, що виникають під впливом спостережень, і відмовляється від нього тільки після тяжкої внутрішньої боротьби (комплекс кастрації). Утворення, які заміщають у жінки цей начебто втрачений пеніс, відіграють велику роль у формуванні в неї різноманітних перверсій[54].

Комплекс кастрації і заздрість до пеніса

Припущення про існування в усіх людей таких самих (чоловічих) геніталій становить першу прекрасну і важливу за своїми

наслідками інфантильну сексуальну теорію. Дитині байдуже, що біологічна наука виправдує її забобони і вбачає у жіночому кліторі справжнього заступника пеніса. Маленька дівчинка не потрапляє під владу таких заперечень, коли помічає, що геніталії хлопчика збудовані інакше. Вона негайно готова визнати це, і в неї пробуджується заздрість з приводу пеніса, яка завжди переростає у бажання, що в майбутньому матиме велике значення, бути хлопчиком.

Теорія народження

Багато хто з людей може ясно пригадати, як інтенсивно у період, що передує пубертатному, вони цікавилися питаннями, звідки беруться діти. Анатомічне розв'язання цього питання тоді уявлялося по-різному: вони з'являються з грудей, або їх вирізають із живота, або ж пупчик відчиняється, щоб випустити їх. Про це дослідження, що мало місце у ранньому дитинстві, дорослі згадують дуже рідко, якщо тільки не вдаються до спеціального аналізу; оскільки дослідження таке давно було піддане витісненню, хоча результати його цілком подібні. Діти з'являються через те, що дорослі щось, певне, їдять (як у казках) і через шлунок, наче випорожнення, народжуються діти. Ці дитячі теорії нагадують про анатомічні структури, що зустрічаються у тваринному світі, особливо про клоаку тих тварин, які стоять нижче від ссавців.

Садистське розуміння статевих зносин

Якщо діти в такому ніжному віці стають свідками статевих зносин між дорослими, що є наслідком переконання останніх, нібито мала дитина ще не може зрозуміти нічого сексуального, то вони можуть сприйняти сексуальний акт тільки як певного роду биття чи насильство, тобто у садистському розумінні. Психоаналіз дає також змогу дізнатися, що таке враження раннього дитинства багато в чому сприяє формуванню схильності до садистського зміщення сексуальної мети у майбутньому. Згодом діти багато розмірковують над проблемою, в чому ж можуть полягати статеві зносини, або ж, як вони це називають, бути заміжньою чи одруженим, і здебільшого шукають розгадку в аналогії з функціями сечовипускання чи випорожнення.

Типова невдача дитячого сексуального дослідження

Взагалі можна сказати, що дитячі сексуальні теорії є відображенням сексуальної конституції їх творців і, незважаючи на дивні помилки, вказують на значно більше розуміння сексуальних процесів, аніж можна було б припустити. Діти помічають зміни у матері під час вагітності і вміють їх правильно пояснити; казка про лелеку досить часто розповідається слухачам, які ставляться до неї з глибокою, але здебільшого мовчазною недовірою. Та оскільки дитячому сексуальному дослідженню залишаються невідомими два елементи – запліднювальна роль сімені та існування жіночого статевого отвору – між іншим саме ці пункти, в яких інфантильна організація ще відстала, старання цих інфантильних дослідників усе ж завжди закінчуються нічим і вони врешті відмовляються від подальшого пошуку, що нерідко назавжди послаблює потяг до пізнання. Сексуальне дослідження у цьому ранньому дитячому віці відбувається переважно на самоті; воно визначає перший крок до самостійної орієнтації у світі і призводить до значного відчуження дитини від тих навколишніх, яким до цього вона повністю довіряла.

Фази розвитку сексуальної організації

Досі ми намагалися підкреслити, що характерною ознакою сексуальної організації сутнісно є аутоеротичність (знаходження свого об'єкта на власному тілі) і що певні окремі потяги, в цілому не пов'язані і незалежні один від одного, прагнуть насолоди. Цей розвиток завершується так званим нормальним сексуальним життям дорослих, коли одержання насолоди служить функції продовження роду, й окремі потяги під приматом однієї ерогенної зони об'єдналися в міцну організацію для досягнення сексуальної мети зі стороннім сексуальним об'єктом.

Прегенітальні організації

Вивчення за допомогою психоаналізу затримок і порушень у процесі сексуального розвитку дає змогу докопатися до зародків і попередніх ступенів такої організації окремих потягів, які становлять своєрідний сексуальний режим. Ці фази сексуальної організації в нормі розвиваються рівно, лише натякаючи про себе. Тільки у патологічних випадках вони приходять у дію і стають помітними і для поверхового спостереження.

Такі фази організації сексуального життя, в яких генітальні зони ще не набули свого

домінуючого значення, ми назвемо прегенітальними. Досі ми відкрили дві такі організації, які справляють враження повернення до раннього тваринного стану.

Першою такою прегенітальною сексуальною організацією є оральна, або, якщо хочете, каннібальна. Сексуальна діяльність тут ще не відділена від приймання їжі, суперечності всередині цих потягів ще не диференційовані. Об'єкт однієї діяльності є одночасно і об'єктом другої, сексуальна мета полягає у поглинанні об'єкта, це прообраз того, що пізніше виявиться як ідентифікація і відіграватиме значну психічну роль. Залишок цієї фіктивної, нав'язаної нам патологією, фази організації можна вважати у ссанні, коли сексуальна діяльність, відмежована від діяльності поглинання їжі, відмовляється від стороннього об'єкта заради об'єкта на власному тілі[56].

Другу прегенітальну фазу становить садистсько-анальна організація. Тут уже розвинулася протилежність, яка проходить через усе сексуальне життя, але вона поки що не може бути названа чоловічою і жіночою, а повинна називатися активною і пасивною. Активність з'являється завдяки потягу до оволодіння з боку мускулатури тіла, а ерогенна слизова оболонка кишечника виявляє себе як орган із пасивною сексуальною метою; обидва прагнення мають свої об'єкти, які не збігаються. Поряд з цим інші окремі потяги виявляють свою діяльність аутоеротичним чином. У цій фазі вже можна довести наявність сексуальної полярності і стороннього об'єкта. Організації і підпорядкування функції продовження роду тут поки ще немає.

Амбівалентність

Ця форма організації вже може утримати протягом усього життя і назавжди підкорити собі значну частину сексуальної діяльності. Переважання садизму і функції клоаки, яку виконує анальна зона, надають їй яскравого архаїчного характеру. Іншою її ознакою є те, що обидва протилежних потяги, з пари в пару, розвинуті майже однаково, утворюючи відношення, яке було вдало назване Блейєром амбівалентністю.

Гіпотеза про прегенітальні організації сексуального життя ґрунтується на аналізі неврозів і навряд чи може бути зрозумілою без знання цього аналізу. Ми можемо розраховувати, що продовження аналітичної роботи дасть нам ще більше даних про будову нормальної сексуальної функції.

Щоб доповнити картину інфантильного сексуального життя, треба додати, що вже в дитячому віці часто чи навіть завжди вибір об'єкта здійснюється в такій формі, у якій ми бачили його в пубертатному періоді, а саме – будь-які сексуальні прагнення спрямовуються тільки до однієї особи, котра має задовольнити всі окремі цілі. У такому вигляді сексуальне життя наближається до своєї кінцевої форми, характерної для статевої зрілості, яка можлива і в дитячому віці. Відмінність полягає лише в тому, що поєднання окремих потягів і підкорення їх зверхності геніталій у дитинстві ще майже не відбулося чи відбулося тільки незначною мірою. Отже, остання фаза сексуальної організації полягає в тому, що ця зверхність починає служити продовженню роду.

Двократний вибір об'єкта

Характерно, що вибір об'єкта відбувається двічі, двома поштовхами. Перший – у віці між двома і п'ятьма роками, він під час латентного періоду припиняється, або ж навіть регресує і відрізняється інфантильною природою всіх сексуальних цілей. Другий – з настанням пубертатного періоду; цей вибір і зумовлює остаточну форму сексуального життя.

Явище двократного вибору об'єкта, що за часом відповідає латентному періоду, має величезне значення для зміни цього останнього стану. Результати інфантильного вибору об'єкта даються взнаки у більш пізній період життя: вони або повністю зберігаються як такі, або оживають з настанням пубертатного періоду. Внаслідок розвитку витіснення, яке має місце між цими двома фазами, ними, як виявилося, все ж неможливо скористатися. Їхні сексуальні цілі піддалися зменшенню і тепер являють собою те, що ми можемо назвати ніжним перебігом сексуального життя. Тільки психоаналітичне дослідження може довести, що за цією ніжністю, обожнюванням і шануванням приховуються старі, які тепер стали непридатними, сексуальні прагнення окремих інфантильних потягів. Вибір об'єкта в пубертатний період відсторонюється від інфантильних об'єктів і

починається знову як чуттєвий потік. Незбіжність обох потоків часто призводить до того, що неможливо досягти одного з ідеалів сексуального життя – задовольнити всі бажання за допомогою тільки одного об'єкта.

Джерела інфантильної сексуальності

Простежуючи генезис сексуального потягу, ми досі гадали, що сексуальне збудження виникає: а) як відтворення задоволення, пережитого у зв'язку з іншими органічними процесами; б) завдяки подразненню відповідних периферійних ерогенних зон; в) як вияв деяких, не зовсім нам зрозумілих за своїм походженням, "потягів" – таких, як потяг до підглядання і жорстокості. Психоаналітичне дослідження, яке повертає нас від пізнішого періоду до дитинства, разом із спостереженням над дитиною, відкриває ще й інші постійні джерела сексуального збудження. Спостереження за дітьми має той недолік, що це об'єкти, які легко зрозуміти неправильно; психоаналіз у даному разі ускладнений тим, що може проникнути у свої об'єкти і зробити висновки тільки довгими кружними шляхами; але при доповненні цих методів одного одним можна досягти досить переконливих результатів.

Уже під час дослідження ерогенних зон ми виявили, що ці ділянки шкіри відрізняються від інших лише підвищеною подразливістю; остання ж певною мірою властива усій поверхні шкіри. Тому не дивно, що деякі види загальної подразливості шкіри мають яскраво виражений ерогенний характер. Серед них слід виділити насамперед температурні подразнення і, можливо, це дасть змогу зрозуміти терапевтичний вплив теплих ванн.

Механічні збудження

Далі треба вказати на можливість викликати сексуальне збудження ритмічними коливаннями тіла, які приводять до подразнень трьох видів: на відчуттєвий апарат вестибулярних нервів, на шкіру і на структури, що залягають глибоко (м'язи, суглобовий апарат). При цьому, у зв'язку з появою почуття насолоди, варто спеціально підкреслити, що в даному випадку ми досить часто можемо використовувати у тому ж самому розумінні як поняття сексуальне "збудження", так і поняття "насолода"; це примушує нас надалі шукати пояснення даного факту. Зайвим доказом появи насолоди від механічних коливань тіла є те, що дітям дуже подобаються такі пасивні ігрирухи, як колихання і підкидання, і вони вимагають безперервного повторення їх[56]. Заколисування, як відомо, використовується для того, щоб приспати неспокійних дітей. Коливання під час поїздки в екіпажі і залізницею справляє такий величезний вплив на дорослiших дітей, що, принаймні, всі хлопчики хоч раз у житті хочуть стати кучерами або кондукторами. А до того, що відбувається на залізниці, вони, як правило, виявляють загадково величезний інтерес, і саме у тому віці, коли посилюється діяльність фантазії (незадового до пубертатного періоду); все, що відбувається навколо, стає для них ядром суто сексуальної символіки. Очевидно, що одержуване задоволення від колихання дає змогу пов'язувати подорож залізницею із сексуальністю. Якщо ж до цього додається витіснення, яке перетворює на протилежне так багато з того, чому діти віддають перевагу, то ті ж особи в юнацькому віці чи вже дорослі реагують на колихання нудотою, дуже втомлюються від поїздки залізницею, або ж виявляють схильність до нападів страху під час подорожі й захищаються від повторення болісних переживань за допомогою страху перед залізницею.

До цього ж можна нагадати той незрозумілий поки що факт, коли збіг переляку й механічного колихання викликає тяжкий істеріоподібний травматичний невроз. Принаймні можна вважати таке: якщо інтенсивність цих впливів незначна, то вони стають джерелами сексуального збудження, якщо ж значна – викликають глибокий розлад сексуального механізму.

Робота м'язів

Відомо, що дитина потребує активної діяльності м'язів, яка дає їй надзвичайну насолоду. Твердження, що ця насолода має дещо спільне із сексуальністю, або навіть містить елемент сексуального задоволення, чи може стати стимулом до сексуального збудження, може викликати критичні заперечення, які будуть спрямовані і проти сформульованих раніше тверджень про те, що насолода від пасивних рухів діє сексуальним чином чи викликає сексуальне збудження. Але багато хто розповідає про факт,

який для них є безсумнівним, що перші ознаки збудження у геніталіях вони відчули під час бійки або ж боротьби з товаришами; проте і в цій ситуації, крім загальної м'язової напруги, має місце вплив дотикання до значних ділянок шкіри суперника. Схильність до м'язової боротьби з будь-якою особою, як і до словесної боротьби в дорослому віці ("Той, хто любить, той і дражнить") є доброю ознакою у виборі саме цієї особи як сексуального об'єкта. У тому, що м'язова діяльність сприяє сексуальному збудженню, можна бачити один з коренів садистського потягу. Для багатьох індивідів інфантильний зв'язок між бійкою і сексуальним збудженням є фактором, що визначає вибір виду статевого потягу[57].

Афективні процеси

Менший сумнів викликають інші джерела сексуального збудження дитини. Безпосереднє спостереження і наступне дослідження свідчать, що всі інтенсивні афективні процеси, навіть збудження від переляку, впливають на сексуальність, що, до того ж, може сприяти розумінню патологічного наслідку цих душевних порухів. У школяра страх перед іспитом чи напруження від розв'язання складного завдання може мати велике значення, зумовлюючи спалах сексуальних проявів і зміну ставлення до школи, оскільки за цих умов часто з'являється почуття роздратованості, яке змушує доторкатися до геніталій, або ж процес, схожий на полюцію з усіма її наслідками, зокрема почуття збентеження. Поведінка дітей у школі, що загадує вчителю чимало загадок, узагалі заслуговує на те, щоб її поставити у зв'язок із зародженням у дітей сексуальності. Вплив численних неприємних афектів – боязкості, жаху, моторошних відчуттів, які збуджують сексуальність, – зберігається у багатьох людей і в зрілому віці і є поясненням того, чому так багато людей використовують будь-яку можливість пережити подібні відчуття, якщо тільки визначені привхідні обставини (перенесення у вигаданий світ, читання, театр) не пригасять серйозність неприємних відчуттів.

Якби тільки можна було припустити, що сильні хворобливі відчуття мають таку ж ерогенну дію, особливо коли біль пригашений якоюсь сторонньою обставиною або утримується довше, то таке припущення пояснювало б головну причину садистсько-мазохістського потягу, багатоманітну і складну будову якого ми, таким чином, починаємо поступово розуміти.

Інтелектуальна робота

Нарешті, легко переконатися, що зосередження уваги на інтелектуальній роботі й розумове напруження взагалі викликає у багатьох юнаків і людей зрілого віку сексуальне збудження, що повинно вважатися єдино правильним поясненням тих нервових захворювань, які невдало витлумачують як розумову "перевтому".

Якщо ми поглянемо на джерела дитячих сексуальних збуджень відповідно до цих недосконалих і неповно перелічених прикладів і вказівок, то в нас з'явиться можливість угадати наперед чи зробити такі узагальнення: мабуть, усе, що можна було використати для аналізу процесу сексуального збудження, пущено в хід, хоча його сутність, зрозуміло, стала для нас ще загадковішою. Сексуальне збудження насамперед пов'язане з чуттєвими поверхнями – шкіри та органів відчуття, джерелами ж його стають безпосередні подразнення відомих місць шкіри, що одержали назву ерогенних зон. У цих джерелах сексуального збудження вирішального значення набуває якість подразнення, хоч фактор інтенсивності (в разі болю) також відіграє певну роль. Але, крім того, в організмі є такі пристосування, внаслідок діяльності яких виникає сексуальне збудження як побічний результат багатьох внутрішніх процесів, тільки-но інтенсивність цих процесів переступає відомі кількісні межі. Те, що ми називали окремими сексуальними потягами, або безпосередньо виходить із цих внутрішніх джерел сексуального збудження, або ж складається з дії цих джерел та ерогенних зон. Можливо, в організмі не відбувається нічого більш-менш значущого, що так чи інакше не впливає на збудження сексуального потягу.

У даний момент я не в змозі надати цим загальним положенням більшої ясності і певності, головним чином з двох причин: по-перше, через новизну всього способу мислення і, по-друге, через ту обставину, що сутність сексуального збудження нам абсолютно невідома. Проте я не хотів би відмовитися від двох наступних зауважень, які обіцяють нам відкрити далекі горизонти на шляху до його пізнання.

А. Різні сексуальні конституції

Так само, як раніше ми мали змогу обґрунтувати існування різних вроджених сексуальних конституцій різним рівнем розвитку сексуальних зон, тепер можемо спробувати зробити те саме, додавши до цього безпосередні джерела статевого збудження. Можемо припустити, що, хоч ці джерела в усіх людей живляться однаковими притоками, все ж не у всіх вони однаково сильні і що перевага у розвитку окремих джерел сексуального збудження сприяє подальшій диференціації різних сексуальних конституцій[58].

Б. Шляхи взаємного впливу

Дотримуючись того ж образного способу викладу, що й досі, ми можемо сказати так: усі єднальні шляхи, які ведуть від інших функцій до сексуальності, мають бути прохідними й у зворотному напрямку.

Наприклад, якщо загальне для обох функцій володіння зоною губів є причиною того, що під час приймання їжі виникає сексуальне задоволення, то цей же момент пояснює також і порушення у прийманні їжі тоді, коли порушені ерогенні функції загальної зони. Якщо нам відомо, що концентрація уваги може викликати сексуальне збудження, то напрошується припущення, що за допомогою дії цим самим шляхом, але у зворотному напрямку, сексуальне збудження впливає на можливість на чомусь зосередити увагу. Більша частина симптомів неврозів, яку я пояснюю порушеннями сексуальних процесів, виявляється у порушеннях інших, не сексуальних тілесних функцій, і цей незрозумілий до цього часу зв'язок останніх з неврозами стає менш загадковим, якщо його розглядати як аналогію до взаємозв'язку тілесних і сексуальних функцій.

Однак ті ж шляхи, якими сексуальні порушення впливають на інші тілесні функції, повинні в нормі виконувати ще одну важливу роль. Цими шляхами мусить відбуватися прилучення сил сексуального потягу до процесу досягнення інших, несексуальних цілей, тобто сублімація сексуальності. Маємо завершити наш виклад визнанням того, що про ці, без сумніву, наявні, різнобічно спрямовані шляхи нам поки що відомо дуже мало.

III
ПЕРЕТВОРЕННЯ ПІД ЧАС СТАТЕВОГО ДОЗРІВАННЯ

На початку пубертатного періоду розпочинаються зміни інфантильного сексуального життя, протягом яких воно остаточно входить у своє нормальне річище. Сексуальний потяг досі був переважно автоеротичним, тепер же він знаходить свій сексуальний об'єкт. Раніше його дії зумовлювались окремими потягами та еротичними зонами, незалежними одна від одної, і мали на меті лише одне – одержання певної насолоди. Тепер виникає нова сексуальна мета, для досягнення якої всі окремі потяги об'єднуються, а генітальна зона починає відігравати домінуючу роль зпосеред ерогенних зон[59]. Оскільки нова сексуальна мета зумовлює різні функції у різних статей, то і їхній сексуальний розвиток набуває різної спрямованості. Так, розвиток чоловіка у цій сфері більш послідовний і більш доступний нашому розумінню, тоді як у жінки спостерігається навіть своєрідний регрес. Запорукою нормальності статевого життя є насамперед точний збіг обох течій, орієнтованих на сексуальний об'єкт і сексуальну мету, – ніжної і чуттєвої, з яких перша зберігає у собі все те, що залишилося від раннього інфантильного розквіту сексуальності. Це схоже на прокладання тунелю з двох боків.

У чоловіка нова сексуальна мета пов'язана з виділенням сексуальних продуктів, хоч їй абсолютно не чужа й попередня – одержання задоволення; навпаки, рівень цього задоволення залежить від кінцевого акту сексуального процесу. Сексуальний потяг тепер починає служити функції продовження роду; він стає, так би мовити, альтруїстичним. Чи відбудеться перетворення, залежить від первинної схильності та усіх інших особливостей потягу.

Як і в будь-якому іншому випадку, коли в організмі виникають нові зв'язки і сполучення у складні механізми, так і тут з'являється можливість змін хворобливого характеру через появу цих нових утворень. Тому всі хворобливі порушення у статевому житті цілком можна розглядати як затримки в розвитку.

Переважання генітальної зони і попередня насолода

Тепер можемо чітко уявити вихідний пункт і кінцеву мету описаного процесу розвитку. Опосередковуючі його ланки у багатьох відношеннях нам поки що не відомі, в них криється ще не одна нерозгадана загадка.

Найсуттєвішим у процесах пубертатного періоду можна вважати те, що найбільше впадає у вічі, а саме – явне зростання зовнішніх геніталій порівняно з відносною затримкою їх зростання в латентний період дитинства. Водночас і розвиток внутрішніх геніталій просунувся настільки вперед, що вони виявились здатними тепер виділяти статеві продукти або ж сприймати їх для утворення нової істоти. Отже, утворено дуже складний апарат, який чекає того, щоб ним скористалися.

Цей апарат має вступати в дію, і спостереження показують, що подразнення надходять до нього трьома шляхами – із зовнішнього світу внаслідок збудження уже відомих нам ерогенних зон, із внутрішніх органів і, нарешті, з душевного життя, яке є сховищем зовнішніх вражень і приймачем внутрішніх збуджень і яке саме вимагає додаткового вивчення. Усі три шляхи ведуть до виникнення одного і того ж стану, який називається "сексуальним збудженням" і виявляється у двох видах ознак – душевних і соматичних. Душевні ж ознаки полягають у своєрідному почутті напруження дуже імпульсивного характеру. Щодо різноманітності тілесних змін, то тут насамперед слід виділити зміни геніталій, що має цілком очевидний смисл – приготування до сексуального акту (ерекція чоловічого органа, зволоження піхви).

Сексуальне збудження

З особливостями напруження під час сексуального збудження безпосередньо пов'язана проблема, розв'язання якої настільки складне, наскільки важливе для розуміння природи сексуальних процесів. Незважаючи на панування у психології різних поглядів на це питання, вважаю за потрібне наполягати на тому, що почуття напруження має характер незадоволення. Для мене вирішальним є те, що таке почуття несе в собі прагнення до зміни психічної ситуації, спонукає до дії, що абсолютно суперечить сутності задоволення, яке відчувають. Якщо ж напруження при сексуальному збудженні віднести до неприємних почуттів, то стає незрозумілим, чому воно, без сумніву, переживається як приємне. Адже завжди до напруження, породженого сексуальними процесами, додається насолода, навіть під час підготовчих змін у геніталіях явно відчувається своєрідне задоволення. Який же зв'язок згаданого неприємного напруження з цим почуттям задоволення?

Усе, що стосується проблеми "задоволення – незадоволення", зачіпає одне з найболючіших місць сучасної психології. Ми спробуємо, наскільки можливо, більше дізнатися про це на прикладі одного випадку і не торкатимемося проблеми у повному її обсязі. Спершу звернемо увагу на те, як ерогенні зони реагують у новій ситуації. Безперечно, що у процесі виникнення сексуального збудження вони відіграють важливу роль. Так, найбільш віддалена від сексуального об'єкта зона – око – в умовах залицяння до об'єкта активізується в тій особливій формі збудження, причиною якого в сексуальному об'єкті є краса. Саме тому позитивні якості сексуального об'єкта ми називаємо іще "чарами". З одного боку, з цим подразненням уже пов'язане задоволення, з другого – наслідком його є те, що виникає сексуальне збудження, або ж воно постійно підвищується. Якщо до цього приєднується збудження іншої ерогенної зони, наприклад, руки, що обмацує тіло, то виникає такий самий ефект: з одного боку, відчуття задоволення, яке посилюється завдяки задоволенню від підготовчих змін, а з другого – дальше посилення сексуального напруження швидко переходить у досить чітке неприємне відчуття, якщо йому не вдається діставати задоволення знову й знову. Більш зрозумілим видається інший випадок, наприклад, коли у сексуально незбудженої особи дотиканням подразнюють ерогенну зону, скажімо, шкіру на грудях у жінки. Саме це дотикання породжує почуття задоволення, але водночас воно здатне розбурхати таке сексуальне збудження, яке вимагає наростання задоволення. У цьому й полягає проблема: як це так відбувається, що чуттєва насолода викликає потребу у ще більшій насолоді?

Механізм попередньої насолоди

Роль ерогенних зон при цьому цілком зрозуміла. Те, що стосувалося однієї з них,

стосується й інших. Призначення всіх цих ерогенних зон – давати певне задоволення завдяки відповідному подразненню; задоволення підвищує напруження, яке, зі свого боку, повинно викликати адекватну моторну енергію, щоб довести статевий акт до кінця. Передостання фаза його знову ж таки полягає у відповідному подразненні ерогенної зони, тобто самої генітальної зони на glans penis за допомогою пристосованого для цього об'єкта – слизової оболонки піхви. Під впливом насолоди, яку приносить збудження, на цей раз рефлекторним шляхом розвивається моторна енергія, котра спонукає виділення статевих секретів. Ця остання насолода за своєю інтенсивністю є найбільш сильною, а своїм механізмом реалізації істотно відрізняється від попередньої. Вона породжується абсолютним зняттям сексуального напруження і являє собою повну насолоду від цього задоволення. З цією насолодою тимчасово згасає напруження лібідо.

Мені здається, доречно підкреслити відмінність між тією насолодою, яку дає збудження ерогенних зон, і тією, котра виникає під час виділення статевих секретів, і дати кожній з них відповідну назву. Перша насолода може бути названа попередньою, на відміну від кінцевої, або насолоди від задоволення. Попередня насолода являє собою таку, яка виникає у результаті інфантильного сексуального потягу, хоч, звичайно, і меншою мірою; кінцева ж насолода є новою, тобто вона, очевидно, пов'язана з умовами, що можливі тільки з настанням статевої зрілості. Формула нової функції ерогенних зон така: їх використовують для того, щоб за допомогою одержаної від них, як і у процесі інфантильного життя, попередньої насолоди зробити можливою ще більшу насолоду від задоволення.

Нещодавно мені вдалося пояснити явище, що належить до зовсім іншої сфери душевної діяльності, але яке також пов'язане із досягненням значної насолоди завдяки незначному відчуттю задоволення, що діє при цьому як спокуслива премія. Таким чином з'явилась можливість ближче розглянути сутність насолоди[60].

Небезпеки попередньої насолоди

Зв'язок попередньої насолоди з інфантильним сексуальним життям підтверджується тією патогенною роллю, яка може випадати на її долю. З механізму виникнення попередньої насолоди, очевидно, виникає і явна небезпека для можливості досягнення нормальної сексуальної мети: ця небезпека настає тоді, коли в якийсь момент підготовчих сексуальних процесів попередня насолода стає занадто великою, а відповідне напруження досить незначним. Тоді зникає сила прагнення до продовження сексуального процесу, весь шлях скорочується і відповідний підготовчий акт займає місце сексуальної мети. Цей висновок, як відомо, зумовлюється тим, що та чи та ерогенна зона, або ж той чи той окремий потяг уже в дитячому віці давали надзвичайно велике задоволення. Якщо ж додаються ще моменти, які сприяють фіксації, то в майбутньому доволі легко утворюється нав'язливість, що протидіє тому, щоб ця попередня насолода підпорядковувалась новому зв'язку. Саме таким насправді і є механізм численних перверсій, які являють собою зупинку на підготовчих актах сексуального процесу. Найлегше уникнути порушення функцій сексуального механізму, викликаного попередньою насолодою, якщо переважання генітальної зони визначене уже в період дитячого інфантильного життя. Для цього неначе справді вживаються заходи протягом другої половини дитинства (від 8 років до настання пубертатного періоду). Так, у цей час генітальні зони поводять себе, як у момент статевого дозрівання; вони стають місцем збудження відчуттів і підготовчих змін, якщо відчувається яка-небудь насолода від задоволення інших ерогенних зон, хоч цей ефект є ще безцільним, тобто не сприяє продовженню сексуального процесу.

Таким чином, уже в дитячому віці, поряд з насолодою від задоволення, має місце певне сексуальне напруження, хоч і не таке значне й постійне. Тепер можна зрозуміти, чому досліджуючи джерела сексуальності, ми могли сказати, що відповідний процес у сексуальному відношенні діє як такий, що задовольняє, і як такий, що збуджує. Очевидно, що у процесі дослідження ми спочатку уявляли собі відмінність між інфантильним і зрілим сексуальним життям занадто великою, і тепер вносимо поправку. Отож, інфантильні прояви сексуальності зумовлюють як відхилення від нормального сексуального життя, так і його нормальну форму.

Проблеми сексуального збудження

Врешті залишилось непоясненим, звідки ж береться сексуальне напруження, котре розвивається одночасно з насолодою від задоволення ерогенних зон, і яка реальна сутність цієї насолоди[61]. Гіпотеза, яка лежить на поверхні, про те, що це напруження виникає якимось чином із самої насолоди, є не тільки малоймовірною, вона просто відпадає насамперед тому, що у процесі найбільшої насолоди, яка безпосередньо пов'язана з виливанням статевих продуктів, не з'являється ніякого напруження, а, навпаки, попереднє напруження зникає. Отже, насолода і сексуальне напруження можуть бути пов'язаними між собою не тільки опосередкованим чином.

Роль статевих продуктів

Окрім того факту, що за звичайних умов тільки звільнення від статевих продуктів кладе кінець сексуальному збудженню, є ще й інші підстави пов'язати сексуальне напруження з викиданням статевих продуктів. При статевому стримуванні через різні, але правильні проміжки часу, статевий апарат звільняється від статевих продуктів уночі під час сновидіння, що являє собою статевий акт і приносить насолоду. Стосовно цього процесу – нічної полюції, – очевидно, слід припустити, що тут сексуальне напруження, яке здатне відшукати найкоротший галюцинаторний шлях для заміщення акту, є функцією накопичення сімені у резервуарах для статевих продуктів. Таким же чином, як показує досвід, відбувається відносне виснаження сексуального механізму. Коли немає запасів сімені, тоді не тільки неможливе виконання статевого акту, а й зникає подразливість ерогенних зон, відповідне подразнення яких не може викликати насолоди. Отже, побіжно ми дізналися, що певний рівень сексуального напруження необхідний навіть для збудження ерогенних зон.

Відтак доводиться припустити, якщо я не помиляюсь, досить поширену точку зору, згідно з якою накопичення статевих продуктів породжує сексуальне напруження і підтримує його тим, що тиск цих продуктів на стінки органів, у яких вони знаходяться, діє як подразник на спинальний центр, стан якого сприймається вищими центрами і відбивається у свідомості як певне відчуття напруження. Якщо збудження ерогенних зон підвищує сексуальне напруження, то це могло б відбуватися лише у тому разі, коли б ерогенні зони перебували в тісному анатомічному зв'язку з цими центрами, тоді підвищення тонусу збудження за умови достатнього сексуального напруження приводить у дію статевий акт, а недостатнє збудження – лише стимулює вироблення статевих продуктів.

Слабкість цього вчення, яке, наприклад, підтримує і Крафт-Ебінг, описуючи сексуальні процеси, полягає в тому, що воно, будучи створеним для пояснення статевої діяльності дорослого чоловіка, мало уваги звертає на три види обставин, які слід було б також якось витлумачити. Ці обставини стосуються дитини, жінки і кастрованого чоловіка. В усіх трьох випадках не може бути й мови про накопичення статевих продуктів у тому розумінні, як це ми маємо у нормального чоловіка, що утруднює безпосереднє застосування пропонованої схеми. Усе ж треба визнати, що можна відшукати факти, які дають змогу підпорядкувати цьому вченню також і зазначені випадки. Врешті-решт доводиться остерігатися того, щоб факту накопичення статевих продуктів не приписати чогось такого, з чим він, мабуть, не пов'язаний.

Оцінка внутрішніх статевих органів

Спостереження за чоловіками-кастратами свідчать, що сексуальне збудження найчастіше не залежить від вироблення статевих продуктів, оскільки бувають випадки, коли операція не впливає на лібідо, хоч, як правило, спостерігається і поведінка протилежна тій, що стала мотивом операції. Крім того, давно відомо, що хвороби, які призводять до припинення вироблення чоловічих статевих клітин, не зачіпають лібідо і потенцію індивіда, який тепер став стерильним. Тому не так то й дивно, як це описує К. Рігер, що втрата чоловічих статевих залоз у зрілому віці може абсолютно не вплинути на душевний стан індивіда. Кастрація у ранньому віці, до пубертатного періоду, за своїм впливом хоч і наближається до ліквідації статевих ознак, однак при цьому доводиться брати до уваги не тільки втрату статевих залоз самих по собі, а й затримки в розвитку інших факторів, пов'язаних із зникненням цих залоз.

Хімічна теорія

Досліди над тваринами з видаленням статевих залоз (яєчок і яєчників) і відповідна

змінена пересадка нових таких органів від хребетних тварин нарешті пролили світло на походження сексуального збудження і при цьому ще применшили роль накопичення клітинних статевих продуктів. За допомогою експерименту стало можливим перетворити (Е. Штейнах) самця на самицю і навпаки – самицю на самця, коли відповідно і водночас із зміною соматичних статевих ознак змінювалась і психосексуальна поведінка тварини. Проте цю зміну зумовлює не та частина статевої залози, яка виробляє специфічні статеві клітини (сперматозоїди та яйцеклітини), а її інтерстиціальна тканина, якій автори надають особливого значення як "пубертатній залозі". Цілком можливо, подальші дослідження покажуть, що в нормі "пубертатна залоза" має двостатеву будову, – чим анатомічно обґрунтовується вчення про бісексуальність вищих тварин, – і тепер можна припустити, що вона не єдиний орган, який має відношення до утворення сексуального збудження і статевих ознак. У будь-якому разі це нове біологічне відкриття межує з тим, що нам було вже відомо про значення щитовидної залози у розвитку сексуальності. Ми можемо припустити, що з інтерстиціальної частини статевої залози виділяються особливі хімічні речовини, які викидаються у кров і заряджують певну частину центральної нервової системи сексуальним напруженням, тобто саме так, як це відбувається під час перетворення токсичного подразнення на особливе подразнення органа іншими сторонніми для організму отруйними речовинами. Яким чином виникає сексуальне збудження під час подразнення ерогенних зон, якщо зарядженість центральних апаратів залишається попередньою, і яка суміш суто токсичних і фізіологічних подразнень виникає при цьому – про це поки що важко говорити навіть гіпотетично. Для нас у погляді на сексуальні процеси суттєвим залишається тільки те, що існують особливі речовини, які своїм походженням зобов'язані сексуальному обміну речовин. Саме ця, здавалося б, малоймовірна гіпотеза підтверджується висновком, на який досі майже не звертали уваги, але який, безперечно, цього заслуговує. Неврози, які можна пояснити тільки порушенням сексуального життя, виявляють найбільшу клінічну схожість з феноменами інтоксикації та абстиненції, що виникають під час первинного вживання таких отруйних речовин (алкалоїдів), які дають насолоду.

Теорія лібідо

З припущеннями про хімічну основу сексуального збудження прекрасно узгоджуються наші уявлення і наше розуміння психічних проявів сексуального життя. Ми виробили поняття лібідо як поняття про кількісно змінну силу, якою можна вимірювати всі процеси і перетворення у сфері сексуального збудження. Це лібідо відрізняємо від енергії, яку взагалі слід покласти в основу душевних процесів, у зв'язку з її особливим походженням.

Відмежуванням лібідозної психічної енергії від іншої ми висловлюємо припущення про те, що сексуальні процеси організму відрізняються від процесів живлення його особливим хімізмом. Аналіз перверсій і психоневрозів переконав нас у тому, що сексуальне збудження виникає не тільки з так званих статевих, а й з усіх органів тіла. У нас, таким чином, виникає уявлення про певну кількість лібідо, представленого психічно, або, як ми його називаємо, Я-лібідо, зменшення чи збільшення, розподіл чи зміщення енергії якого має дати нам змогу глибше пояснити психосексуальні феномени.

Проте аналітичне дослідження цього Я-лібідо стає можливим тільки тоді, коли це лібідо знаходить психічне застосування так, що прив'язується до сексуального об'єкта, тобто перетворюється на об'єкт – лібідо. Тоді ми бачимо, як воно зосереджується на об'єктах, фіксується на них, або ж залишає ці об'єкти, переходить з них на інші і з цих останніх позицій спрямовує сексуальну діяльність індивіда, яка веде до задоволення, тобто до часткового, тимчасового згасання лібідо. Психоаналіз так званих неврозів перенесення (істерія, невроз нав'язливих станів) дає змогу переконатися у цьому.

Стосовно долі об'єкта-лібідо можемо ще сказати, що коли воно відлучається від інших об'єктів, то опиняється у вільному стані, але врешті-решт може повернутися до Я так, що знову стане об'єктом-лібідо.

Я-лібідо, на відміну від об'єкта-лібідо, ми називаємо ще нарцистичним лібідо. З позицій психоаналізу дивимося на вир нарцистичного лібідо, неначе через кордон, який не можна переступити, і в нас складається уявлення про взаємовідносини

обох форм лібідо. Нарцистичне лібідо, або Я-лібідо, уявляється нам великим резервуаром, з якого виходять усі симпатії до об'єктів і в який вони знову повертаються; нарцистична прихильність до Я здається вихідним станом, котрий мав місце у ранньому дитинстві; і хоч пізніше його використання приховувалося, він сутнісно залишився незмінним.

Завдання теорії лібідо, яка має пояснити невротичні і психотичні захворювання, полягає в тому, щоб у термінах економії лібідо відобразити всі спостережувані феномени і гіпотетичні процеси. Неважко побачити, що при цьому доля лібідо матиме велике значення, й особливо у тих випадках, коли буде потрібно пояснити глибокі психотичні порушення. Складність полягає в тому, що метод нашого дослідження – **психоаналіз** – поки що дає нам правильні відомості тільки про перетворення об'єкта-лібідо, а Я-лібідо він ще не може повною мірою відділити від інших діяльних енергій у Я[62]. Тому подальший розвиток теорії лібідо нині можливий тільки у формі спекулятивних суджень. Але якщо, слідом за К.Г. Юнгом, занадто розширити поняття лібідо, взагалі ототожнюючи його із психічною рушійною силою, то це знівелює усі завоювання попередніх психоаналітичних спостережень.

Відмежування сексуальних потягів від інших і водночас обмеження обсягу поняття "лібідо" саме сексуальністю особливо підтверджується викладеною вище гіпотезою про специфічний хімізм сексуальної функції.

Відмінність між чоловіком і жінкою

Відомо, що тільки з настанням статевої зрілості оформлюється різка відмінність чоловічого характеру від жіночого, тобто їх протилежність, яка впливає на весь спосіб життя людини більше, ніж будь-що інше. Вроджені чоловічі й жіночі властивості добре помітні уже в дитячому віці: розвиток гальм сексуальності (сорому, огиди, співчуття тощо) настає у дівчинки раніше і зустрічає менший опір, ніж у хлопчика; схильність її до сексуального витіснення взагалі уявляється більшою; там, де з'являються окремі потяги сексуальності, там вони надають перевагу пасивній формі. Проте автоеротична діяльність ерогенних зон є однаковою в обох статей і завдяки цій схожості в дитинстві немає можливості розрізняти статі так, як у віці статевої зрілості. Беручи до уваги автоеротичні і мастурбаційні сексуальні прояви, можна було б висловити припущення, що сексуальність маленьких дівчаток має цілком чоловічий характер. Більше того, якби ми могли вкласти у поняття "чоловічий" і "жіночий" цілком визначений зміст, то тоді можна було б обстоювати положення, що лібідо завжди і закономірно за своєю природою є чоловічим, незалежно від того, чи воно зустрічається в чоловіка, чи у жінки, і незалежно від його об'єкта – чи то чоловік, чи жінка[63].

З того часу, як я ознайомився з гіпотезою про бісексуальність, вважаю цей момент вирішальним у даному разі і гадаю, що, не віддаючи належного бісексуальності, навряд чи можна зрозуміти сексуальні прояви чоловіка і жінки, які фактично мають місце.

Керівні зони у чоловіка і в жінки

Незалежно від сказаного вище я можу додати лише таке: і в дитини жіночої статі керівна ерогенна зона міститься у кліторі, а, отже, цілком гомологічна чоловічій статевій зоні, яка розташована на головці статевого органа. Все, що мені вдалося з'ясувати про мастурбацію в маленьких дівчаток, стосувалося клітора, а не тих частин зовнішніх геніталій, які мають значення для наступної генітальної функції. У мене самого є сумнів, чи здатна дівчинка під впливом спокуси дійти до чого-небудь іншого, крім мастурбації клітора, хіба що тільки в абсолютно винятковому випадку. Таке поширене саме в дівчаток довільне розрядження сексуального збудження виявляється насамперед у пульсуючих скороченнях клітора, і часті ерекції його дають змогу дівчинці правильно і без спеціального повчання розуміти сексуальні вияви іншої статі, просто шляхом перенесення на хлопчиків власних відчуттів сексуальних процесів.

Хто хоче зрозуміти перетворення маленької дівчинки в жінку, той повинен простежити подальшу долю цієї збудливості клітора. Період статевого дозрівання, під час якого у хлопчика спостерігається такий великий спалах лібідо, виявляється в дівчинки у вигляді нової хвилі витіснення, яке стосується насамперед сексуальності клітора. При цьому витісненню підлягає певна частка

чоловічого сексуального життя. Процеси витіснення, що виникають під час статевого дозрівання жінки, посилення гальмування сексуальності, викликають подразнення лібідо чоловіка і значно посилюють його сексуальну діяльність; з підвищенням лібідо усе відчутнішою стає сексуальна переоцінка, яка найповніше виявляється тільки стосовно жінки, котра відмовляє чи заперечує свою сексуальність. За клітором тоді зберігається роль передавача цього збудження, коли статевий акт стає можливим і він сам збуджується, – тоді він передає його сусіднім частинам жіночих геніталій, подібно до того, як тріска смолистого дерева використовується для того, щоб розпалити твердіше паливо. Часто минає деякий час, перш ніж здійснюється ця передача, протягом якого молода жінка залишається фригідною. Ця фригідність може стати тривалою за умови, коли зона клітора не передає своєї збудливості, яка готується великою (мастурбаційною. – *Прим. перекл.*) діяльністю в дитячому віці. Відомо, що часто фригідність жінок є лише позірною, локальною. Вони фригідні біля входу в піхву, але ж збудливі з боку клітора або навіть інших ерогенних зон. До цих суто ерогенних приводів фригідності приєднуються ще й психічні, які також зумовлені витісненням.

Якщо перенесення ерогенної подразливості від клітора на вхід до піхви вдається, то разом з цим у жінки змінюється і зона, яка відіграє керівну роль у більш пізній сексуальній діяльності, тоді як у чоловіка з дитинства зберігається та ж сама сексуальна зона. У цій зміні керівної ерогенної зони, так само як і у хвилі витіснення, з настанням статевої зрілості, яка неначе ліквідовує інфантильну мужність, приховуються основні причини можливого захворювання неврозом, насамперед істерією і переважно у жінок. Отож усі ці умови найтіснішим чином пов'язані із сутністю жіночності.

Пошук об'єкта

Саме тоді, коли завдяки процесам статевого дозрівання стверджується переважання генітальної зони, а поява ерекції чоловічого статевого органа власно вказує на нову сексуальну мету – на потребу проникнення у порожнину тіла для збудження генітальної зони, – у психічному плані відбувається досить важливий процес пошуку об'єкта, підготовка до якого починається з раннього дитинства. Коли найперше сексуальне задоволення було пов'язане з прийманням їжі, сексуальний потяг знаходив сексуальний об'єкт поза власним тілом – у материнських грудях. Пізніше воно було позбавлене цього об'єкта, мабуть, саме тоді, коли у дитини з'явилася можливість отримати загальне уявлення про особу, якій належить орган, що дає їй задоволення. Як правило, тоді статевий потяг стає автоеротичним, і тільки після завершення латентного періоду знову відновлюється первинне відношення між потягом та об'єктом. Ось чому цілком небезпідставно можна стверджувати, що ссання дитиною грудей матері є прообразом будь-яких любовних стосунків. Відтак і пошук об'єкта є сутнісно повторною зустріччю[64].

Сексуальний об'єкт у наймолодшому дитячому віці

Але від цього першого і найважливішого зв'язку та відділення сексуальної діяльності від приймання їжі залишається ще значна частка лібідо, яка готує вибір об'єкта, тобто дає змогу повернути втрачене щастя. Протягом усього латентного періоду дитина навчається л ю б и т и інших осіб, які допомагають їй у безпорадних ситуаціях і задовольняють її потреби, так само, як це робить немовля стосовно годувальниці, неначе продовжуючи ці взаємини. Можливо, не всі погодяться ототожнювати ніжні почуття і оцінку дитини, які вона виявляє до своїх нянь, із статевим коханням, але я вважаю, що й точніші психологічні дослідження доведуть: тотожність одних та інших почуттів усе ж не підлягає ніякому сумніву. Спілкування дитини із своїми нянями є для неї безперервним джерелом сексуального збудження і задоволення через ерогенні зони, тим більше, що няня – здебільшого мати, яка сама виявляє до дитини почуття, котрі виходять із сфери її сексуального життя, а саме: вона пестить, цілує і заколисує її та ставиться до неї явно як до повноцінного[65] сексуального об'єкта. Мати, мабуть, перелякалася б, якби їй пояснили, що вона усіма своїми пестощами пробуджує у дитини сексуальний потяг і готує майбутню силу цього потягу. Вона вважає свої дії виявом асексуальної "чистої" любові, оскільки добросовісно уникає викликати в геніталіях дитини збудження більше, ніж те, що потрібне для

догляду за нею. Але статевий потяг, як нам уже відомо, можна розпалити, не тільки збуджуючи генітальну зону; те, що ми називаємо ніжністю, одного разу обов'язково справить відповідний вплив на генітальну зону. Якби мати краще розуміла, яке важливе значення має потяг для всього душевного життя, для всіх етичних і психічних проявів дитини, то й тоді б вона почувала себе вільною від будь-яких докорів. Адже вона тільки виконує свій обов'язок, коли навчає дитину любити; нехай вона виросте діловою людиною з енергійною сексуальною потребою і нехай здійснить у своєму житті все те, на що призначався цей потяг. Зрозуміло, надмірна батьківська ніжність може стати шкідливою, оскільки не лише прискорює її статеву зрілість, а ще й тому, що "розбещує", робить дитину в майбутньому нездатною тимчасово відмовитися від кохання чи обмежити його. Однією з безсумнівних ознак майбутньої нервової неврівноваженості є те, що дитина виявляється ненаситною у своїх вимогах батьківської ніжності, а з іншого боку, саме невротичні батьки найбільше схильні до надмірної ніжності, тому вони найчастіше пробуджують своїми пестощами схильність дитини до невротичного захворювання. З цього прикладу, між іншим, видно, що в невротичних батьків існує більша можливість передати свою хворобу дітям саме таким шляхом, ніж через спадковість.

Інфантильний страх

З найменшого віку діти поводять себе так, неначе їхня прив'язаність до няні за своєю природою – сексуальна любов. Спочатку страх дітей є лише вираженням того, що їм не вистачає любої людини, тому кожну сторонню людину вони зустрічають із острахом; вони лякаються темряви, бо в темряві також не видно любої людини, і заспокоюються, якщо в темряві можуть тримати за руку цю особу. Найчастіше значення всіх дитячих переляків або жахливих казок нянь переоцінюють, коли звинувачують останніх у тому, що вони виховують боягузтво у дітей. Саме діти, схильні до боягузтва, і сприйнятливі до таких казок, які на інших дітей не справляють жодного враження, адже до страхів схильні діти з дуже сильним або передчасно розвиненим чи внаслідок пестощів з дуже вимогливим сексуальним потягом. При цьому таке дитя поводить себе неначе доросла людина, перетворюючи своє лібідо на страх, коли не знаходить задоволення. А дорослий індивід, коли внаслідок незадоволеного лібідо стає невротичним, поводить себе у своєму боягузтві, як дитя, – лякається самотності, тобто він боїться залишитися без особи, в коханні якої цілком певен, і цей свій страх прагне вгамувати дитячими засобами[66].

Обмеження інцесту

Якщо ніжність батьків до дитини щасливо уникнула того, щоб так сильно і передчасно, тобто до настання пубертатного періоду, пробудити сексуальний потяг дитини, що душевні збудження явно прориваються до генітальної системи, – то вона виконала своє завдання щодо підготовки дитини до вибору сексуального об'єкта у зрілому віці. Зрозуміло, дитині найпростіше вибрати своїм сексуальним об'єктом тих осіб, яких вона любить з дитинства, так би мовити, притупленим лібідо[67]. Але завдяки тому, що сексуальне дозрівання відкладається, було достатньо часу, щоб, поряд з іншими гальмами сексуальності, виробити обмеження інцесту, всмоктати ті моральні заповіді, які при виборі об'єкта абсолютно виключають любих з дитинства осіб, кровних родичів. Дотримання цього обмеження є насамперед культурною вимогою суспільства, яке повинно боротися проти поглинання сім'єю всіх інтересів, що йому потрібні для утворення більш високих соціальних одиниць; тому суспільство всіма засобами домагається того, щоб розхитати у кожному зокрема, особливо в юнаків, зв'язок із сім'єю, який тільки в дитинстві має вирішальне значення[68].

Проте вибір об'єкта відбувається спочатку в уяві, і статеве життя дозріваючого юнацтва може розігруватися лише у фантазіях, тобто в уявленнях, які ніколи не повинні здійснитися[69]. В усіх людей у таких фантазіях знову-таки виявляються інфантильні схильності, тільки тепер підсилені соматично; серед цих фантазій, закономірно і періодично, на першому місці виступає диференційоване за ступенем статевого напруження сексуальне прагнення дитини до батьків, сина до матері і дочки до батька[70]. Разом з подоланням, відкиданням цих чітких інцестуозних фантазій здійснюється один з найзначніших і водночас найболісніших психічних процесів пубертатного періоду – *звільнення від авторитету батьків,* завдяки якому

створюється така важлива для загальнокультурного процесу протилежність між новим і старим поколіннями. На шляху розвитку на кожній із зупинок, яку належить зробити окремому індивіду, певна їх кількість застрягає і, таким чином, з'являються також особи, які так ніколи і не зуміли звільнитися від авторитету батьків та відірвати від них свою ніжність зовсім, або хоч частково. Здебільшого це дівчата, які, на радість батькам, повністю зберігають свою дитячу любов до них далеко за межами пубертатного періоду, і тут доволі повчально спостерігати, що вже у шлюбі в цих дівчат не вистачає можливості дарувати своїм чоловікам те, що належить. Вони стають холодними жінками й залишаються фригідними у сексуальних стосунках. Звідси зрозуміло, що, здавалося б, зовсім не сексуальна любов до батьків і статева любов живляться з того самого джерела, тобто перша з них відповідає інфантильній фіксації лібідо.

Чим уважніше придивляєшся до глибинних порушень психосексуального розвитку, тим виразніше вимальовується особливе значення інцестуозного вибору об'єкта. У психоневротиків завдяки негативному ставленню до сексуальності значна частина чи навіть уся психосексуальна діяльність, яка спрямовується на пошук об'єкта, лишається в несвідомому[71]. Для дівчат, котрі відчувають велику потребу в ніжності і водночас з жахом сприймають реальні вимоги сексуального життя, непереборною спокусою стає, з одного боку, бажання втілити у життя ідеал сексуального кохання, а з другого – за ніжністю приховати своє лібідо. Цю ніжність вони здатні виявляти без самонарікань, зберігаючи на все життя інфантильну, відтворену в період настання статевої зрілості, схильність до батьків і сестер. Психоаналіз легко може довести, що такі особи в прямому розумінні слова є закоханими у своїх кровних родичів, приховуючи за допомогою симптомів та інших виявів хвороби свої несвідомі думки і переводячи останні у свідомість. Навіть у тих випадках, коли людина, яка раніше була здоровою, захворіла після нещасного кохання, можна цілком певно встановити, що механізм цієї хвороби полягає у поверненні її лібідо до осіб, яким у дитинстві була віддана перевага.

Вплив інфантильного вибору об'єкта

І навіть той, хто вдало уник інцестуозної фіксації свого лібідо, все ж не повною мірою вільний від її впливу. Очевидним відлунням цієї фази розвитку є серйозна закоханість молодого хлопця, як це нерідко буває, у зрілу жінку, або дівчини – в немолодого, авторитетного чоловіка, які можуть оживити в них образ матері і батька[72]. Під впливом цих, тільки більш віддалених, прообразів здійснюється вибір об'єкта взагалі. Насамперед чоловік шукає об'єкт під впливом спогадів про матір, оскільки; вони володіють ним з раннього дитинства; у повній відповідності з цим, якщо мати жива, вона опирається цьому оновленню і вороже зустрічає його. Отже, легко зрозуміти, що будь-яке порушення в дитинстві цих ставлень до батьків має щонайтяжчі наслідки для зрілого сексуального життя, і ревнощі закоханих завжди мають інфантильне коріння або, принаймні, підкріплюються інфантильними переживаннями. Сварка між батьками, нещасливий шлюб зумовлюють велику схильність до порушення сексуального розвитку в дітей чи призводять до їх невротичного захворювання.

Інфантильна схильність до батьків є, мабуть, найважливішим, але все ж не єдиним із слідів, які, відтворюючись під час статевого дозрівання, вказують шлях до вибору об'єкта. Інші нахили того самого походження, також ґрунтуючись на переживаннях дитинства, дають змогу чоловікові спрямувати свій вибір у різних сексуальних напрямах і створити, таким чином, зовсім різні умови для вибору об'єкта[73].

Запобігання інверсії

Завдання, яке виникає під час вибору об'єкта, полягає в тому, щоб не проґавити протилежну стать. Воно, як відомо, розв'язується шляхом спроб і помилок. З настанням статевої зрілості перші прагнення часто і, між іншим, без особливої шкоди виявляються неправильними. Дессуар цілком слушно звернув увагу на закономірність романтичної дружби юнаків і молодих дівчаток з особами тієї ж статі й віку. Найбільшою силою, здатною запобігти тому, щоб інверсія сексуального об'єкта залишилась назавжди, є, без сумніву, притягальна сила протилежних статевих ознак; тут важко щось і додати. Але цей фактор сам собою явно недостатній для того, щоб виключити інверсію; до нього приєднуються ще й інші моменти. Вочевидь насамперед стимулюючі суспільні фактори.

Як можна переконатися, там, де інверсія не розглядається як злочин, вона цілком імпонує нахилам багатьох індивідів. Щодо чоловіка, то можна припустити, що дитячі спогади про ніжність матері та інших осіб жіночої статі, які в дитинстві піклувалися про нього, енергійно сприяють тому, щоб спрямувати вибір на жінку. До того ж залякування і суперництво, яких дитина зазнала з боку батька, відволікають її від захоплення однаковою з нею статтю. Обидва ці моменти стосуються і дівчаток, сексуальна діяльність яких перебуває під особливою опікою матері. Таким чином, формується вороже ставлення до своєї власної статі, яке справляє вирішальний вплив на загальновизнаний нормальний вибір об'єкта. Виховання хлопчиків чоловіками (рабами у стародавньому світі), очевидно, сприяло гомо- сексуальності; дещо зрозумілішою є частота інверсій у сучасної знаті завдяки широкому використанню чоловічого обслуговування і значно меншим клопотанням матері про дітей. У деяких істериків розвиток відбувається так, що через відсутність у ранньому дитинстві одного з батьків (смерть, розлучення, відчуження) той, хто залишився, приковує до себе всю любов дитини, внаслідок чого створюються умови, які пізніше з абсолютною певністю визначають вибір сексуального об'єкта, а разом з тим і можливість постійної інверсії.

РЕЗЮМЕ

Тепер саме час спробувати резюмувати викладене. Ми виходили з відхилень статевого потягу стосовно об'єкта і його мети й зустрілися з таким питанням: з'являються ці відхилення внаслідок вродженої схильності чи виникають протягом життя? Відповідь на нього випливає з нашого погляду на умови виявлення статевого потягу в психоневротиків, тобто численної групи людей, які не дуже відрізняються від здорових, – погляду, який ґрунтується на психоаналітичному дослідженні. Ми встановили, що у цих осіб можна довести схильність до всіх перверсій як прояву несвідомої сили, яка знаходить свій вияв в утворенні симптомів, і можна сказати, що невроз являє собою немовби негатив перверсії. У зв'язку з відомим тепер поширенням схильності до перверсії змушені підтримати точку зору, за якою схильність до перверсії становить загальний первинний нахил статевого потягу людини, з якого протягом періоду статевого дозрівання розвивається нормальна сексуальна поведінка внаслідок органічних змін і психічних гальм. Сподіваємося, що зуміємо довести існування цього первинного нахилу в дитячому віці; з-поміж сил, які обмежують спрямованість сексуального потягу, підкреслимо наявність сорому, огиди, співчуття та соціальних конструкцій моралі й авторитету. Тому в кожному зафіксованому відхиленні від нормального сексуального життя побачимо затримки в розвитку та інфантилізм. Значення змінності первинного нахилу слід поставити на перше місце, і між ним й усіма життєвими впливами припустити відношення кооперації, а не протилежності. З другого боку, нам здавалося, що оскільки первинний нахил мав би бути комплексним, то й сам статевий потяг уявлявся нам чимось таким, що охоплює багато факторів, які немов розпадаються у перверсіях на свої компоненти. Отже, перверсії уявлялися нам, з одного боку, затримками, з другого – дисоціаціями нормального розвитку. Обидва погляди поєдналися у припущення того, що статевий потяг дорослого утворюється шляхом об'єднання численних прагнень дитячого життя у цілісність – в одне прагнення з однією-єдиною метою.

Ми доповнили дані міркування думкою про перевагу первинних схильностей у психоневротиків, розглядаючи ці схильності як колатеральні наповнення бічних шляхів під час перегородження основного річища потоку за допомогою витіснення, а потім перейшли до аналізу сексуального життя дитини[74]. Ми висловили жаль з приводу того, що дитячому віку відмовляли у сексуальному потязі і що поширені сексуальні прояви дитини описували як виняткові явища. Нам здавалося, що дитина приносить із собою у світ зародки сексуальної діяльності й уже під час приймання їжі дістає сексуальне задоволення, яке постійно прагне відчути знову в процесі добре відомих актів ссання. Але сексуальна діяльність дитини розвивається не однаково з іншими її функціями, а регресує після короткого періоду розквіту, від двох до п'яти років, під час так званого латентного періоду. Розвиток сексуального збудження у цей час не припиняється, а продовжується і нагромад-

жує запас енергії, яка здебільшого використовується на інші, не сексуальні цілі, а саме: з одного боку, на приєднання сексуальних компонентів до соціальних почуттів, з другого (за допомогою витіснення і реактивного утворення), – на формування наступного сексуального обмеження. Таким чином, сили, призначення яких – утримувати сексуальний потяг у певних межах, створюються в дитячому віці здебільшого за рахунок перекручених сексуальних прагнень і за допомогою виховання. Частина ж інфантильних сексуальних прагнень не знаходить такого застосування і може виявитися як сексуальна діяльність. У такому разі дізнаємося, що сексуальне збудження дитини походить з різних джерел. Насамперед задоволення виникає завдяки відповідному чуттєвому подразненню так званих ерогенних зон, якими можуть бути, очевидно, будь-які місця на шкірі чи органі відчуття, тим часом як існують добре відомі ерогенні зони, збудження яких унаслідок впливу певних органічних механізмів забезпечується з самого початку. Далі виникає сексуальне збудження як другорядне внаслідок різних інших процесів в організмі, коли вони досягають певної інтенсивності, особливо під час сильних душевних потрясінь, хоч і болісних за своєю природою. Збудження з усіх цих джерел ще не об'єдналися, а кожне окремо переслідує свою мету, яка полягає насамперед у відчутті певного задоволення. Отже, статевий потяг у дитинстві не сконцентрований і спочатку не має свого об'єкта, тобто він автоеротичний.

Уже в дитинстві починає виділятися ерогенна зона геніталій, що так само, як і будь-яка інша зона, приносить задоволення під час відповідного безпосереднього або ж опосередкованого подразнення. Це задоволення, разом із задоволенням з інших джерел, що досі, не зовсім зрозуміло, було названо сексуальним збудженням, яке посвоєму пов'язане з генітальною зоною. Доводиться лише шкодувати, що нам не вдалося до кінця з'ясувати відношення між сексуальним задоволенням і сексуальним збудженням, або між діяльністю генітальної зони та іншими джерелами сексуальності.

Внаслідок вивчення невротичних порушень ми помітили, що в дитячому сексуальному житті із самого початку спостерігаються зародки сексуальних компонентів усіх потягів. На першій, доволі ранній стадії наперед виступає оральна (ротова) еротика; друга з цих прегенітальних організацій характеризується перевагою садизму й анальної еротики; і лише на третій стадії сексуального життя починає задіюватися власне генітальна зона.

Один з найнесподіваніших результатів, який ми встановили, полягає в тому, що ранній розквіт інфантильного сексуального життя (2–5 років) містить у собі також і вибір об'єкта з багатою душевною діяльністю. Тому пов'язану з ним відповідну фазу, незважаючи на недостатнє об'єднання окремих компонентів потягу й на непевність сексуальної мети, доводиться вважати важливою умовою подальшої сексуальної організації.

Факт дворазового початку сексуального розвитку людини, тобто перерва цього розвитку протягом латентного періоду, видався нам вартим особливої уваги. Саме в ньому, мабуть, приховується здатність людини до розвитку вищої культури і водночас схильність до неврозу. У споріднених з нею тварин, наскільки ми знаємо, нічого подібного не буває. Джерела походження цієї особливості слід було б шукати у стародавній історії людства.

У яких межах сексуальна діяльність у дитячому віці може вважатися нормальною, не шкідливою для подальшого розвитку, – на це питання ми відповісти не змогли. Характер сексуальних виявів був мастурбаційним. Далі наш досвід засвідчив, що зовнішні впливи спокуси можуть призвести до передчасного прориву латентного періоду, ще до його завершення, і що при цьому статевий потяг дитини фактично є поліморфно-перекрученим; нарешті, будь-яка подібна рання сексуальна діяльність знижує здатність дитини до впливів виховання.

Незважаючи на обмеженість наших знань про дитячу сексуальність, ми повинні були зробити спробу вивчити її зміни, пов'язані з настанням пубертатного періоду. З усіх обрали дві найважливіші – підпорядкування всіх інших джерел сексуального збудження примату генітальної зони і процес вибору об'єктів. Обидві зміни мають прообраз уже в дитячому житті. Перша відбувається завдяки механізмові використання попередньої насолоди, причому здебільшого самостійні сексуальні акти, які викликають насолоду і збудження, стають підготовчими для нової

сексуальної мети: виливання статевих продуктів, у процесі чого досягається найбільша насолода. При цьому слід узяти до уваги диференціацію людських істот на чоловіків і жінок. Нами встановлено таке: щоб людині жіночої статі перетворитися в жінку, треба реалізувати нове витіснення, яке має усунути певний елемент інфантильної мужності і підготувати її до зміни в напрямку формування переважання генітальної зони. Нарешті, ми з'ясували, що вибором об'єкта керує дедалі помітніша в інфантильному віці й істотно оновлена з настанням пубертатного періоду сексуальна схильність дитини до своїх батьків і нянь та, внаслідок оформлення в цей час інцестуозного обмеження, переорієнтована з цих осіб на подібних до них. Насамкінець додамо, що протягом перехідного пубертатного періоду соматичні і психічні процеси розвитку деякий час протікають паралельно, не пов'язуються один з одним до того моменту, поки з проривом інтенсивного душевного, любовного руху до інервації геніталій не виникає нормальна повнота любовної функції.

Моменти, що перешкоджають розвиткові

Будь-який крок на цьому довгому шляху розвитку може призвести до фіксації, будь-яке поєднання у цьому заплутаному процесі здатне стати приводом до дисоціації статевого потягу, як це ми вже показали на різних прикладах. Нам залишається зробити огляд різних внутрішніх і зовнішніх факторів, що перешкоджають розвитку, і додати, в якому місці механізму виникають викликані ними порушення. Те, що тут ставимо в один ряд, насправді може бути нерівноцінним, і треба рахуватися з труднощами, які закономірно з'являються під час визначення значущості окремих компонентів.

Конституція і спадковість

На перше місце тут можна поставити вроджені особливості сексуальної конституції, які мають, напевне, вирішальне значення, але про них, як правило, можна судити лише за більш пізніми наслідками і не завжди з цілковитою певністю. Під цими особливостями розуміємо переважання того чи іншого джерела сексуального збудження і вважаємо, що така відмінність вродженого нахилу в будь-якому разі повинна виявитися у кінцевому результаті, навіть тоді, коли вона не виходить за межі норми. Зрозуміло, можливі й такі варіанти первинного вродженого нахилу, які обов'язково і без сторонньої допомоги здатні призвести до ненормального сексуального життя. Їх можна назвати "дегенеративними" і розглядати як вираження спадкового обтяження. У зв'язку з цим відзначу такий вартий уваги факт. Більше ніж у половини хворих з важкими випадками істерії, неврозу, нав'язливих станів тощо, які піддавалися психотерапевтичному лікуванню, мені вдалося достовірно довести наявність у батьків до шлюбу сифілісу в різних його формах – чи то прогресивного паралічу, чи то іншого анамнестично встановленого сифілічного захворювання. Окремо підкреслю, що діти, які внаслідок цього стали невротичними, не мають ніяких тілесних ознак сифілісу. Отже, ненормальна сексуальна конституція лише останньою чергою – це результат сифілічної спадковості. Хоч я і далекий від того, щоб виводити етіологічні умови невропатичної конституції із сифілісу батьків, проте, вважаю, мої спостереження не позбавлені сенсу.

Спадкові умови позитивно перекручених не так добре відомі, бо такі люди неохоче дають відомості про себе; однак є підстави припускати, що при перверсіях має значення те ж саме, що і при неврозах. Нерідко в тих сім'ях, де зустрічається перверсія, наявний і невроз, наприклад, у такій комбінації: чоловічі представники сім'ї, або один з них, є позитивно перверсними чи перверсним, а жіночі, внаслідок схильності їхньої статі до витіснення, від'ємно перверсними, істеричними; і це переконливий доказ знайденого нами істотного зв'язку між обома порушеннями.

Подальша переробка

Проте не можна дотримуватися того погляду, ніби тільки зародки різних компонентів сексуальної конституції зумовлюють форми сексуального життя. Існує вплив ще й інших причин, і подальші можливості розвитку сексуальності залежать від того, як складеться доля потоків сексуальної енергії, що виходять з різних джерел. Ця подальша переробка є, мабуть, найвизначнішим фактором, тоді як, судячи з описаного, однакова конституція може привести до трьох різних кінцевих наслідків. Якщо збе-

рігаються усі вроджені нахили в їх певному взаємовідношенні, яке вважається ненормальним, і вони закріплюються з настанням зрілості, то у результаті може сформуватися перверсне сексуальне життя. Аналіз таких ненормальних конституціональних нахилів ще недостатньо розроблений, однак нам усе ж відомі випадки, які легко пояснити подібними нахилами. Автори, наприклад, розглядають цілий набір фіксованих перверсій, засадничою умовою яких є вроджена слабкість сексуального потягу. В такій формі ця думка мені здається неправильною, але вона набуває сенсу, якщо мається на увазі конституціональна слабкість одного фактора сексуального потягу – генітальної зони, яка в подальшому житті перебирає на себе функцію об'єднання окремих сексуальних дій з метою продовження роду. Це необхідне з настанням пубертатного періоду об'єднання, у разі слабкості сексуального потягу, може не відбутися, а один з найсильніших інших компонентів і проявиться як перверсія[75].

Витіснення

Інший результат маємо тоді, коли в ході розвитку деякі з особливо сильних вроджених компонентів витісняються, але треба пам'ятати, що вони ніяк не усуваються повністю. При цьому певні збудження виникають цілком звичайно, але завдяки психічним гальмам не досягають своєї мети і відсуваються на різні інші шляхи, доки не перетворюються на симптоми. У результаті може скластися майже нормальне сексуальне життя, проте значною мірою обмежене і доповнене психоневротичним захворюванням. Такі випадки ми виявили за допомогою психоаналітичного дослідження невротиків. Сексуальне життя цих осіб розпочинається так само, як інвертованих, чималий період їхнього дитинства заповнюється перекрученою сексуальною діяльністю, котра інколи виходить далеко за межі моменту статевого дозрівання; потім через внутрішні причини – здебільшого до настання статевої зрілості, а в деяких випадках навіть набагато пізніше – відбувається поворот витіснення, і з цього часу замість перверсії з'являється невроз, хоч старі прагнення не зникають. Пригадується прислів'я: "Замолоду – гультіпака, на схилі віку – чернець", тільки молодість у цьому разі минає дуже швидко. Ця заміна перверсії неврозом у житті тієї ж особи має бути так само, як і згаданий раніше розподіл перверсій і неврозу між різними особами однієї сім'ї, розглянута у зв'язку з висновком, що невроз є негативом перверсії.

Сублімація

За ненормального конституціонального нахилу третій напрямок розвитку сексуальності стає можливим завдяки процесу сублімації, яка внаслідок сильного збудження, котре виникає з різних джерел сексуальності, відкриває вихід і застосування сексуальної енергії в інших сферах, породжує значне підвищення психічної працездатності з небезпечної самої по собі схильності. Тут приховується одне з джерел художньої творчості, і залежно від того, повна чи неповна ця сублімація, аналіз характеру високообдарованих, здібних до художньої творчості осіб засвідчує в них різну суміш працездатності, перверсії і неврозу. Окремим видом сублімації є пригнічення шляхом реактивного утворення, що, як з'ясувалося, виникає уже в латентному періоді розвитку дитини, щоб за сприятливих обставин проіснувати протягом усього життя. Те, що ми називаємо "характером" людини, зіткане значною мірою з матеріалу сексуальних збуджень і складається з фіксованих у дитинстві потягів, з набутих унаслідок сублімації таких конструкцій, призначення яких – енергійне пригнічення перекручень, неприпустимих душевних порухів[76]. Таким чином, загальний перверсний сексуальний нахил дитинства може вважатися джерелом наших чеснот, оскільки дає поштовх до їх розвитку шляхом реактивних утворень[77].

Пережите випадково

Усі інші впливи за своїм значенням далеко поступаються таким сексуальним виявам, як витіснення і сублімація, причому внутрішні умови згаданих процесів нам абсолютно невідомі. Хто зараховує витіснення і сублімацію до конституціональних нахилів, той має підстави стверджувати, що кінцева форма сексуального життя є насамперед результатом вродженої конституції. Проте не дилетант не буде заперечувати, що в такій сукупності факторів залишається місце і для модифікуючих впливів, випадково пережитих як у дитинстві, так і пізніше. Не так уже й легко оцінити роль конституціональ-

них і вхідних факторів та їх взаємовідношення. В теорії завжди схильні переоцінювати перші; терапевтична ж практика підкреслює значущість останніх. Не можна забувати, що між обома моментами має місце відношення кооперації, а не заперечення. Конституціональний фактор має дочекатися такого переживання, яке сприятиме його виявленню. Вхідний момент потребує підтримки з боку конституції, щоб почати діяти. Для більшості випадків можна припустити так званий "додатковий ряд", у котрому зниження інтенсивності одного фактора вирівнюється завдяки підвищенню інтенсивності другого; однак немає ніяких підстав заперечувати існування полярних випадків на кінцях ряду.

Якщо ж вважати переживання раннього дитинства найважливішими з-поміж вхідних моментів, то це ще більше відповідатиме психоаналітичному дослідженню. Один етіологічний ряд розчленовується в такому разі на два, з яких перший можна назвати підготовчим (dispositionelle), а другий – кінцевим (definitive). У першому спільно діють конституція і випадкові переживання дитинства, у другому – нахил і травматичне переживання. Усі моменти, що порушують сексуальний розвиток, виявляють свою дію таким чином, що викликають регресію, повернення до попередньої фази розвитку.

Тут ми продовжуємо реалізувати поставлене перед собою завдання – перераховувати усі відомі нам фактори, які впливають на сексуальний розвиток, чи то діючі сили, чи то тільки їхні вияви.

Передчасна зрілість

Таким фактором є довільна передчасна сексуальна зрілість, яку можна цілком довести принаймні в етіології неврозів, хоч її, як і інших факторів, самої собою також недостатньо, щоб породити невроз. Вона виражається у порушенні, скороченні чи припиненні інфантильного латентного періоду і є причиною захворювань, викликаючи такі сексуальні вияви, які через відсутність гальм сексуальності і нерозвиненої генітальної зони можуть набувати характеру самих лише перверсій. Ці схильності до перверсій можуть і залишатися такими ж, або, після реалізації витиснення, стати рушійними силами невротичних симптомів. У будь-якому разі передчасна сексуальна зрілість утруднює бажану в майбутньому можливість оволодіти сексуальним прагненням (з боку вищих душевних інстанцій) і підвищує їх нав'язливий характер. Нерідко рання сексуальна зрілість розвивається паралельно передчасному інтелектуальному розвитку; саме такою вона є в історії дитинства найвидатніших обдарованих індивідів; тоді вона, мабуть, не діє так патогенно, як у тих випадках, коли проявляється ізольовано.

Тимчасові моменти

У тому ж ключі, що й передчасна зрілість, повинні розглядатися інші фактори, які можна об'єднати з цією зрілістю як тимчасові. Очевидно, філогенетично зумовлено те, в якому порядку стають активними ті чи ті потяги і як довго вони можуть виявлятися, доки не будуть піддані впливу з боку новосформованого потягу чи витіснення. Проте як стосовно цієї часової послідовності, так і тривалості активності потягів, бувають, мабуть, варіанти, які повинні вплинути на результат цих процесів. Не може не мати значення поява певного потоку раніше чи пізніше, ніж протилежного йому, оскільки дію витіснення не можна усунути; тимчасова зміна компонентів завжди зумовлює зміну результату. З другого боку, найбільш інтенсивні потяги найчастіше протікають на диво швидко. Прикладом тут може бути гетеросексуальна прив'язаність осіб, які в майбутньому стають гомосексуальними. Досить сильні прагнення в дитинстві не завжди переживають у дорослому віці; можна також розраховувати, що вони зникнуть, поступившись місцем протилежним прагненням. ("Суворі пани недовго володарюють"). Чим пояснюється така тимчасова поплутаність процесів розвитку, сказати важко. Тут відкривається перспектива для дослідження фундаментальних біологічних, можливо, навіть історичних проблем, до яких ми ще не наблизились.

Наполегливість

Значення всіх ранніх сексуальних виявів зростає завдяки психічному фактору невідомого походження, який поки що можна описати, зрозуміло, тільки попередньо як психологічний феномен. Я веду мову про підвищену наполегливість, або здатність до фіксації ранніх вражень сексуального життя, якими слід

доповнити фактичні дані про майбутніх невротиків і перекручених, тому що такі ж самі передчасні сексуальні вияви не можуть в інших осіб закарбовуватися так глибоко, щоб нав'язливо вимагати повторення і щоб перебороти наявні способи сексуального потягу на все життя. Пояснення цієї нав'язливості криється частково все ж у другому психічному факторі, від якого ми не можемо відмовитися, коли пояснюємо причини неврозу, а саме – у переважанні в душевному житті спогадів над свіжими враженнями. Цей момент, очевидно, насамперед залежить від інтелектуального розвитку і його значення зростає разом із зростанням рівня особистої культури. І навпаки, дикуна характеризують "як нещасне дитя моменту"[78]. Внаслідок обернено-пропорційної залежності між культурою і вільним сексуальним розвитком, результати якої можна чітко простежити у способі нашого життя, на низьких ступенях культури чи соціалізації доволі неістотно, а на високих – важливо, як саме протікає життя дитини.

Фіксація

Щойно згадані сприятливі психологічні фактори збільшують значення випадково пережитих впливів на дитячу сексуальність. Останні, щонайперше спокушений (хлопчик) чи спокушена (дівчинка) з боку інших дітей чи дорослих, дають матеріал, який може за допомогою перших (психічних) зафіксувати і потягти за собою стійкі порушення. Значна частина відхилень від нормального сексуального життя (у невротиків і в осіб перекручених від самого початку) ґрунтується на враженні, неначебто вони вільні від своєї сексуальності періоду дитинства.

* * *

ІНФАНТИЛЬНА ГЕНІТАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ
(Доповнення до теорії сексуальності)

Основна складність психоаналітичних досліджень бачиться в тому, що, незважаючи на безперервні десятирічні спостереження, все ж нелегко помітити загальні риси і типові відношення, поки вони, нарешті, не впадуть в око з цілковитою очевидністю; а тому викладеними нижче міркуваннями я хотів би виправити цей недогляд у сфері інфантильної сексуальної теорії.

Читач, ознайомлений з моїми "Трьома нарисами з теорії сексуальності", має знати, що наступні видання цієї праці я ніколи не переробляв, а лише доповнював і вносив невеличкі зміни в текст, розвиваючи таким чином свої погляди. При цьому нерідко було так, що написане раніше і додане пізніше не повною мірою зливалися в одне, вільне від будь-яких суперечностей, ціле. Спочатку вся моя увага зосереджувалася на визначенні основної відмінності сексуального життя дітей від сексуального життя дорослих, потім на передній план вийшли вивчення пре-генітальної організації лібідо і прекрасний, багатий на висновки, які з нього випливають, факт дворазового початку сексуального розвитку. Нарешті, наша увага спрямовувалась на дослідження інфантильної сексуальності, але важко було визначити, наскільки її кінцевий стан (приблизно у п'ятирічному віці) наближається до остаточно сформованої сексуальності дорослого. На цьому питанні я спинився в останньому виданні теорії сексуальності (1922).

На стор. 34 цього видання[79] я нагадую, що "часто чи навіть завжди вже у дитячому віці вибір об'єкта здійснюється у такій формі, як і в пубертатному періоді, а саме – будь-які сексуальні прагнення спрямовуються тільки на одну особу, яка стає предметом для досягнення усіх сексуальних цілей. У даному разі сексуальне життя дуже схоже на завершену форму, тобто таку, що настає у період статевої зрілості, яка, однак, певною мірою можлива і в дитячому віці. Відмінність останньої від справжньої полягає тільки в тому, що поєднання окремих потягів (Partialtriebe) і підпорядкування їх впливові геніталій у дитинстві ще майже не реалізовані, або ж реалізовані досить неповно. Отже, остання фаза сексуального розвитку полягає в тому, що цей вплив починає слугувати врешті-решт продовженню роду".

Сьогодні мене вже більше не задовольняє висновок про те, ніби в ранньому дитячому віці зовсім не відчувається переважання геніталій, або ж відчувається надто слабко. Подібність дитячого сексуального життя до життя дорослих значно більша, ніж здається, і вона не обмежується подібністю у виборі об'єкта. Якщо навіть справжнього поєднання окремих потягів під приматом геніталій не від-

бувається, все ж на кульмінаційному етапі розвитку інфантильної сексуальності інтерес до геніталій та їх використання набувають домінуючого характеру і мало чим відрізняються від цих же процесів у період статевої зрілості. Сутність же цієї "інфантильної генітальної організації" відмінна від завершеної генітальної організації дорослих. Вона, зокрема, полягає в тому, що для обох статей вирішальну роль тут відіграють тільки одні геніталії – чоловічі. А тому існує не примат геніталій, а примат фалоса.

На жаль, ми можемо проілюструвати таку ситуацію тільки на прикладі хлопчика. Що ж стосується відповідних процесів у маленької дівчинки, то на це явище не маємо чітко визначеного погляду. Маленький хлопчик, без сумніву, помічає відмінність між чоловіками і жінками, але в нього поки що немає підстав пов'язувати цю відмінність із відмінністю їхніх геніталій. Для нього цілком природною є думка про те, що в усіх інших живих істот – людей і тварин – такі ж самі геніталії, як і в нього; нам відомі випадки, коли він шукає щось подібне своєму органу навіть у неживих предметів[80]. Ця легко збудлива, мінлива, доволі багата відчуттями частина тіла значною мірою зосереджує на собі інтерес хлопчика і безпосередньо ставить усе нові й нові завдання перед його допитливістю. Він хотів би побачити цю частину тіла і в інших осіб, щоб порівняти її із своєю власною, а тому поводить себе так, неначе передчуває, що цей орган міг би і повинен був би бути більшим; ця рушійна сила, якою пізніше (у зрілому віці) стане дана частина чоловічого тіла, зараз спрямовується переважно на розпалювання потягу до дослідження, сексуальної зацікавленості. Чимало ексгібіціоністських й агресивних дій дитини, які в трохи пізнішому віці вважалися б вередуванням, у результаті аналізу виявляються експериментами, здійснюваними саме з метою сексуального дослідження.

На певному етапі такого дослідження дитина робить відкриття, що пеніс не є обов'язковою приналежністю всіх схожих на неї істот. Поштовхом до цього стає випадок, коли дитина раптом помітила, який вигляд мають геніталії маленької сестри чи подружки. Кмітливі діти ще раніше, на основі своїх спостережень за сечовипорожненням дівчаток, бачачи інше розташування їхніх статевих органів і сприймаючи інший шум рідини, починають підозрювати, що тут щось не те, і потім намагаються з'ясувати реальний стан речей. Відомо також, як діти реагують на відсутність пеніса у дівчинки, вони не вірять своїм очам, вважають, що все ж споглядають пеніс, намагаються пояснити собі цю суперечність тим, що орган ще малий і виросте; поступово доходять важливого в афективному відношенні висновку: він принаймні був, але потім його відібрали. Відсутність пеніса пояснюється як результат кастрації, і перед дитиною постає завдання з'ясувати відношення кастрації до самої себе. Подальші міркування такого плану загальновідомі, тому немає потреби їх повторювати. Мені тільки здається, що значення кастраційного комплексу можна повною мірою оцінити лише тоді, коли взяти до уваги його розвиток у фазі примату фалоса.

Крім того, відомо, яке велике значення у приниженні жінки, страху перед нею, схильності через це до гомосексуальності випливає саме з непереборного переконання в тому, що жінка позбавлена пеніса. Ференці нещодавно цілком правильно пояснив символ жаху в міфології – голова Медузи справляє враження жіночих геніталій, позбавлених пеніса[81].

Однак не слід уважати, наче дитина так швидко й легко підсумовує свої спостереження стосовно того, що у деяких жінок немає пеніса і що це є наслідком кастрації як покарання за щось недобре. Навпаки, дитина гадає, що лише негідні жінки, які, мабуть, зробили щось таке недозволене, як і сама дитина, позбулися своїх геніталій. А шановані жінки – такі, як мати, ще довго зберігають пеніс. Тому для дитини бути жінкою ще не означає не мати пеніса[82]. Тільки пізніше, коли дитина прагне розв'язати проблему народження дітей і відкриває, що народжувати їх можуть тільки жінки, вона втрачає уявлення про те, що пеніс повинен бути і в матері, а іноді вигадує дуже складні теорії для пояснення заміни пеніса на дитину. При цьому діти ніколи не відкривають для себе існування жіночих геніталій: дитина проживає в животі (кишках) матері і народжується через вихід із кишечника. Ці останні теорії виходять уже за межі проблем інфантильної сексуальності.

Важливо також зазначити, що нам дає для розуміння дитячого сексуального розвитку добре знайома статева полярність. Спершу протилежність виявляється у моменті вибору об'єкта, який передбачає наявність і суб'єкта. На етапі прегенітальної садистсько-анальної організації про чоловіче і жіноче поки що не йдеться, оскільки панівною тут є протилежність між активним і пасивним. На наступному етапі розвитку інфантильної генітальної організації хоч і є чоловіче, але жіночого все ж немає; протилежність тут означає: або чоловічі геніталії, або ж кастрований індивід. Тільки після закінчення розвитку, під час статевої зрілості, сексуальна полярність пов'язується з поняттям про чоловіче й жіноче. Чоловіче охоплює суб'єкт, активність і володіння пенісом, за жіночим залишається об'єкт і пасивність. Вагіна набуває цінності як ємкість для пеніса, їй випадає у спадок роль материнської утроби.

1 Дані, що містяться у першій статті, знайшли відображення у відомих публікаціях фон Крафта-Ебінга, Молля, Мебіуса, Х. Елліса, фон Шренк-Нотцінґа, Левенфельда, Ейленбурґа, Блоха, М. Хіршвельда та у працях, що видані останнім "Jahrbuch fur sexuelle Zwischenstufen"; оскільки в них є посилання й на іншу літературу з даної теми, я не вважав за потрібне наводити докладні пояснення. Погляди, які ґрунтуються на психоаналітичному дослідженні інвертованих, запозичені з повідомлень І. Задґера і власного досвіду.

2 Про ці труднощі і спробу визначити кількість інвертованих див. роботу Магнуса Хіршвельда в "Jahrb. fur sexuelle Zwischenstufen", 1904.

3 Такий опір невідчепному характеру інверсії може створити умову, що сприятиме терапевтичному впливові за допомогою гіпнозу чи психоаналізу.

4 З різних боків цілком правильно зазначалось, що автобіографічні дані інвертованих про час настання їх схильності до інверсії не заслуговують довір'я, оскільки вони можуть витіснити із своєї пам'яті докази їх гетеросексуального відчуття; психоаналіз підтвердив це підозріння стосовно доступних йому випадків інверсії, змінивши їх анамнез усуненням дитячої амнезії.

5 З якою обережністю слід ставити діагноз «дегенерація» і яке невелике практичне значення він має, можна бачити з міркувань Мебіуса (Uber Entartung // Grenzfragen des Nerv und Seelenled., 1900, № 3): "Якщо осягнути поглядом широку сферу виродження, на яку тут кинуте деяке світло, то, й не продовжуючи, можна сказати, що діагноз – дегенерація – взагалі не має великого значення".

6 Захисникам "уранізму" треба віддати належне в тому розумінні, що деякі з найвидатніших і найвідоміших нам людей були інвертованими, можливо, навіть абсолютно інвертованими.

7 У погляді на інверсію патологічна точка зору відмежована від антропологічної. Ця зміна є заслугою І. Блоха (Beitrage zur Atiologie der Psychopathia sexualis, 2 частини, 1902–1903), який енергійно підкреслив факт поширення інверсії у стародавніх культурах.

8 Пор. останній опис соматичного гермафродитизму: Т а р р у ф і, Hermaphroditismus und Zeugungstahigkeit, нім. вид. Р. Тойшнера, 1903, № роботи Нойгебауера в кількох томах "Jahrb. fur sexuelle Zwischenstufen".

9 Н а л б а н І. Die Entstehung der Geschlechtscharaktere// Archiv fur Gynakologie, Bd. 70, 1903. Там же подано й літературу.

10 Першим, хто вказав на бісексуальність для пояснення інверсії, був (згідно з літературним звітом у 6-му томі "Jahrbuch fur sexuelle Zwischenstufen") Е. Глей, котрий опублікував уже в січні 1884 році статтю ("Les aberrations de linstinct sexuel" в "Revue philosophique"). Цікаво, зокрема, що більшість авторів, які пояснюють інверсію бісексуальністю, надають значення цьому моменту не тільки стосовно інвертованих, а й усіх нормальних і, отже, розуміють інверсію як результат порушеного розвитку. Так, уже Шевальє (Inversion sexuelle, 1893), Крафт-Ебінг (Zur Erklarung der kontraren Sexualempfindung // Jahrb. f. Psychiatria und Neurologie, Bd. XIII) кажуть про те, що є численні спостереження, з яких випливає принаймні можливість існування цього другого центру (нерозвиненої статі). Д-р Ардуен (Die Trauenfrage und die sexuelle Zwischenstufen) у другому томі "Jahrbuch fur sexuelle Zwischenstufen" висловлює припущення: "У кожної людини є чоловічі й жіночі елементи (порівняй цей "Jahrbuch", Bd. 1889; "Die objektive Diagnose der Homosexualitat" д-ра М. Хіршвельда, с. 8–9 і наст.), тільки – відповідно до приналежності до тієї чи іншої статі – одні розвинуті більше, ніж другі, якщо казати про гетеросексуальних осіб". Для Г. Германа (Genesis. Das Gesetz der Zeugung, 9 Bd. Libido und Mania, 1903) не підлягає сумніву, "що в кожної жінки є чоловічі зародки і властивості, а в кожного чоловіка – жіночі" і т. д. У 1906 році В. Флісс (Der Aufbau des Lebens) пред'явив своє право власності на ідею бісексуальності (у розумінні двостатевості).

11 Хоча психоаналіз досі не дав пояснення походженню інверсії, він усе ж відкрив психічний механізм її походження і значною мірою збагатив розуміння питань, які доводиться при цьому брати до уваги. В усіх досліджених випадках ми встановили, що ті, хто зазнав інверсії у більш пізньому віці, в дитинстві пройшли фазу дуже інтенсивної, але короткочасної фіксації на жінці (здебільшого на матері), після подолання якої вони ототожнюють себе з матір'ю й вибирають самих себе на роль сексуального об'єкта, тобто, виходячи з нарцисизму, шукають у юнацькому віці чоловіків, схожих на них самих, яких хочуть любити так, як любила їх мати. Пізніше ми часто виявляли, що чоловіки, які здавалися інвертованими, ніяким чином не були байдужими до чарівності жінок, а постійно переносили на чоловічі об'єкти збудження, породжене в них жінками. Таким чином, вони протягом усього життя відтворюють механізм, який спричинив їхню інверсію. Виявилося, що нав'язливий потяг до чоловіка зумовлений їхньою ж тривожною втечею від жінки.

Психоаналітичне дослідження якнайрішучіше противиться спробам відмежувати гомосексуалістів від інших людей як якусь особливу групу. Вивчаючи ще й інші сексуальні збудження, а не тільки ті, що відкрито виявляють себе, це дослідження встановлює: всі люди здатні обирати об'єкт тієї самої, що й вони, статі і роблять цей вибір у своєму несвідомому. Більше того, прив'язаність лібідозних почуттів до осіб своєї статі відіграє не меншу роль як фактор нормального душевного життя, а як рушійна сила захворювання навіть серйознішу, аніж прив'язаність до протилежної статі. Психоаналізу, навпаки, первісною видається можливість вибору об'єкта незалежно від його статі, змога однаково вільно вступати в контакт як з чоловічими, так і з жіночими об'єктами, як це спостерігається в дитячому віці, у диких умовах і в епохи стародавні. Саме з цього первинного стану шляхом обмеження в той чи інший бік розвивається нормальний чи інвертований тип. За психо-

аналізом, винятковий сексуальний інтерес чоловіка до жінки – це проблема, яка потребує пояснення, вона не є зрозумілою сама собою, на основі хімічного притягання. Вирішальний момент щодо кінцевого статевого вибору наближається тільки з настанням статевої зрілості і є результатом дії цілої низки факторів, які поки що не піддаються врахуванню, частина з них – конституційні, а частина – привхідні за своєю природою. Безперечно, деякі з цих факторів можуть виявитися настільки сильними, що вирішальним чином впливатимуть на кінцевий статевий вибір. Але взагалі велика кількість вихідних факторів зумовлює і різноманітні кінцеві картини явної сексуальної поведінки людей. Знаходить підтвердження те, що люди інвертованого типу здебільшого мають архаїчну конституцію і примітивні психічні механізми. Найсуттєвішими ознаками інвертованих видаються вплив нарцистичного вибору об'єкта і збереження еротичного значення анальної зони. Конституційні особливості крайніх типів інвертованих не дають достатніх підстав, щоб відокремлювати їх від решти людей. Те, що властиво таким крайнім типам, як, мабуть, доволі вагоме обґрунтування їхньої ненормальності, можна знайти також, хоч меншою мірою, і в конституції перехідних типів і в цілком нормальних. Аналіз показує, що навіть за умов тільки кількісної різниці відмінність у результатах може мати за своєю природою якісний характер. Зазначимо, що серед привхідних факторів, які зумовлюють вплив на вибір об'єкта ми виявили примусову відмову (сексуальне залякування в дитинстві), і звернули увагу на те, що наявність обох батьків у сім'ї має велике значення для цього вибору. Відсутність у дитинстві сильного батька нерідко сприяє інверсії. Нарешті, слід наголосити на тому, що слушно чітко розмежовувати поняття – інверсія сексуального об'єкта і поєднання протилежних статевих ознак у суб'єкта. Відома частка самостійності цілком очевидна і в цьому відношенні.

На цілий спектр цікавих поглядів на інверсію вказав Ференці у статті "До нозології чоловічої гомосексуальності (гомоеротики)" (Intern. Zeitschrift fur arztliche Psychoanalyse, II, 1914). Як цілком справедливо зазначає Ференці, під терміном "гомосексуальність", який він пропонує замінити більш вдалим "гомоеротика", розуміють багато дуже різних, нерівноцінних в органічному і психічному відношеннях, станів на тій підставі, що їм усім властивий загальний синдром інверсії. Він вимагає чіткого розмежування принаймні двох типів: суб'єкт-гомоеротик, який почуває і поводить себе як жінка, та об'єкт-гомоеротик, який є абсолютно мужнім і в той же час підміняє жіночий об'єкт об'єктом тієї, що й він, статі. Першого він вважає справжнім «проміжним сексуальним» типом (у розумінні М. Хіршвельда), другого він – менш вдало – називає невротиком, який страждає від нав'язливості. Боротьба зі схильністю до інверсії, так само, як і можливість психічного впливу на неї, властива тільки об'єкту-гомоеротику. Визнавши ці два типи, слід додати, що у багатьох осіб змішується певна частка суб'єкта-гомоеротика з деякою часткою об'єкта-гомоеротика.

В останні роки роботи біологів, насамперед Е. Штейнаха, пролили яскраве світло на органічні умови гомоеротики, як і взагалі на природу статевих ознак.

Шляхом експериментів з кастрації з наступною пересадкою залоз іншої статі у різних ссавців удалося перетворити самців на самиць і навпаки. Перетворення більш-менш повно зачепили соматичні ознаки і психосексуальну поведінку (тобто суб'єкт- і об'єкт-еротики). Носієм цієї, визначальної для статі, сили вважається не та частина статевої залози, яка становить статеві клітини, а так звана інтерстиціальна тканина цього органу (пубертатна залоза).

В одному випадку вдалося змінити стать чоловіка, який позбувся яєчок внаслідок туберкульозного захворювання. В інтимному житті він поводив себе по-жіночому, як пасивний гомосексуаліст, і в нього спостерігались яскраво виражені жіночі статеві ознаки вторинного характеру (особливості волосяного покриву, відкладання жиру на грудях і на стегнах). Після пересадки йому крипторхічного людського яєчника цей чоловік почав поводити себе як мужчина й спрямовувати своє лібідо нормальним чином на жінку. Одночасно зникли жіночі соматичні ознаки (A. Lipschutz. Die Pubertatsdruse und ihre Wirkung, Bern, 1919).

Безпідставно було б твердити, що завдяки цим прекрасним дослідам вчення про інверсію набуває нового змісту, і передчасно чекати від них справді нового шляху до загального "виліковування" гомосексуальності. В. Флісс цілком слушно підкреслив, що ці експерименти не знецінюють учення про вроджену схильність вищих тварин до бісексуальності. Мені видається більш імовірним, що подальші дослідження такого типу дадуть безпосереднє підтвердження гіпотетичної бісексуальності.

12 Найглибша відмінність між любовним життям у стародавньому світі і нашим полягає, мабуть, у тому, що античний світ робив акцент на самому потягу, тоді як ми переносимо його на об'єкт цього потягу. Прадавні люди поважали потяг й були готові нагородити ним і малоцінний об'єкт, між тим як ми знецінюємо вияви потягу самого по собі й виправдовуємо його гідними якостями об'єкта.

13 Не можу відмовити собі в тому, щоб не нагадати про готовність гіпнотизованих підкорятися й вірити гіпнотизеру. Це змушує мене вважати, що сутність гіпнозу слід вбачати у несвідомій фіксації лібідо на особистості гіпнотизера (за допомогою мазохістського компонента сексуального потягу).

Ш. Ференці пов'язав цю ознаку навіювання з «батьківським комплексом» (Jahrbuch fur psychoanalytische und psychopathologische Forschungen, 1, 1909).

14 Однак слід зауважити, що сексуальна переоцінка характерна не для всіх механізмів вибору об'єкта і що далі ми познайомимося з іншим, точнішим поясненням сексуальної ролі інших частин тіла. Фактор «голоду», який наводився Хохе та І. Блохом для пояснення переходу сексуального інтересу з геніталій на інші частини тіла, як мені видається, не має тут такого значення. Різні шляхи, якими із самого початку йде лібідо, поєднані між собою як сполучені посудини, при цьому варто брати до уваги феномен колатеральних течій.

15 здебільшого жінки не вдаються до "сексуальної переоцінки" чоловіка, але остання майже завжди має місце стосовно власної дитини.

16 Ця слабкість залежить від конституційних умов. Психоаналіз довів вплив сексуального залякування у ранньому дитинстві як привхідної умови, що відмежовує від нормальної сексуальної мети і спонукає до її заміщення.

17 Поглиблене психоаналітичне дослідження спонукало до справедливої критики твердження Біне. Всі його спостереження за змістом – це перше зіткнення з фетишем, який уже привернув сексуальний інтерес, тим часом як з наявних обставин не можна зрозуміти, яким чином він викликав цей інтерес. Крім того, всі ці сексуальні враження "раннього дитинства" припадають на вік після 5–6 років, однак дані психоаналізу ставлять під сумнів, чи можуть у такому пізньому віці знову утворитися патологічні фіксації. Істинний стан речей полягає в тому, що за першою згадкою про появу фетиша знаходиться загибла і забута фаза сексуального розвитку, яка заміщена фетишем як "оповитим спомином" залишком й осадом якого і є фетиш. Цей поворот фази у бік розвитку фетиша, що збігається у часі з першими дитячими роками, як і сам вибір останнього, спричинені конституцією.

18 Відповідно до цього черевик чи туфля є символом жіночих геніталій.

19 Психоаналіз заповнив ще одну прогалину в розумінні фетишизму, вказавши на значення копрофільної н ю х о в о ї н а с о л о д и при виборі фетиша. Нога і волосся – дуже пахучі об'єкти, що стають фетишами після відмови від нюхових відчуттів, які стали неприємними. У перверсії, яка полягає у фетишизмі ноги, сексуальним об'єктом завжди є брудна нога з поганим запахом. Інший погляд, який пояснює, чому надається перевага нозі як фетишу, випливає з інфантильних сексуальних теорій (див. далі). Нога замінює жінці пеніс, який у неї відсутній. В окремих випадках фетишизму ноги вдалося довести, що п о т я г д о п і д г л я д а н н я, який із самого початку спрямований на геніталії і прагне знизу наблизитися до самого об'єкта, затримався на своєму шляху через заборону і витіснення, а тому зупинився на нозі чи черевику в ролі фетиша. Згідно ж з дитячими уявленнями жіночі геніталії малювалися в уяві як чоловічі.

20 Мені здається безсумнівним, що поняття "красивого" корениться у сексуальному збудженні і спочатку означало те, що збуджує сексуально ("принади"). Цим пояснюється і той факт, що самі геніталії, вигляд яких викликає найсильніше сексуальне збудження, ми ніколи, власне, не вважали "красивими".

21 Аналіз цієї перверсії – як і більшості інших – несподівано відкриває її численні мотиви і значення. Нав'язливість ексгібіціонізму, наприклад, дуже залежить ще й від кастраційного комплексу, через що при ексгібіціонізмі постійно підкреслюється цілісність власних чоловічих геніталій і відновлюється дитяче задоволення з приводу відсутності такого органа у жінок.

22 У цьому зв'язку пор. подану далі інформацію про прегенітальну фазу сексуального розвитку, що підтверджує цей погляд.

23 Замість численних доказів на підтвердження цієї думки процитую тільки з Х. Елліса (Das Geschlechtsgefuhl, 1903): "В усіх відомих випадках садизму і мазохізму, навіть описаних Крафтом-Ебінгом, в одного й того ж індивіда завжди є сліди (як уже довели Колен, Скотт і Фере) обох груп явищ".

24 Пор. "амбівалентність", про яку буде сказано далі.

25 З другого боку, ці сили, що стримують сексуальний розвиток, – огида, сором, мораль – треба розглядати як історичний осад зовнішніх обмежень, які накладаються на сексуальний потяг у процесі психогенезу людства. Можна спостерігати, як у розвитку окремої людини вони свого часу з'являються самі собою, внаслідок виховання і сторонніх впливів.

26 Забігаючи наперед, я зауважу, стосовно розвитку перверсій: є всі підстави вважати, що до їх фіксації так само, як і в разі фетишизму, тут мали місце зародки нормального сексуального розвитку. Досі аналітичне дослідження на окремих випадках могло показати, що і перверсія є осадом розвитку доедипового комплексу, після витіснення якого знову утверджуються найсильніші вроджені компоненти сексуального потягу.

27 Тільки доповненням, а не обмеженням може бути таке твердження: нервові симптоми формуються, з одного боку, як результат лібідозних потягів, а з другого – як наслідок Я-реакції проти них.

28 Studien uber Hysterie, 1895. Й. Брейєр говорить про пацієнтку, до лікування якої він уперше застосував катартичний метод: "Сексуальний момент був на диво не розвиненим".

29 Фантазії розбещених, які чітко усвідомлюються й реалізуються за сприятливих обставин у діях, у ворожій формі проектуються на інших: маячні побоювання параноїків і несвідомі фантазії невротиків, відкриті психоаналізом як основа їхніх симптомів, за своїм змістом збігаються до найменших деталей.

30 Психоневроз нерідко поєднується з явною інверсією, при цьому гетеросексуальний потяг повністю придушується. Віддаючи належне справедливій думці, на яку мене наштовхнули, маю сказати, що тільки зауваження В. Флісса в Берліні, зроблене між іншим, звернуло мою увагу на закономірну схильність до інверсії всіх психоневротиків, після того як я виявив її лише в окремих випадках. Цей факт, досі не оцінений належним чином, повинен би мати більший вплив на всі теорії гомосексуальності.

31 Нелегко довести справедливість цієї гіпотези, запозиченої з вивчення певного класу невротичних захворювань. Однак, з іншого боку, відмовившись від посилання на цю гіпотезу, взагалі важко сказати що-небудь варте уваги про потяг.

32 Тут слід згадати твердження Молля, котрий розкладає сексуальний потяг на контректаційний і детумесцентний. Контректація – це потреба у дотиках до шкіри.

33 Неможливо також правильно оцінити роль спадковості, не віддавши належного дитинству.

34 Пізніше висловлена тут думка мені самому здалася настільки ризикованою, що я вирішив перевірити її, переглянувши літературу вдруге. Проте я і тепер змушений залишити це місце без змін. Наукова розробка тілесних і душевних феноменів сексуальності в дитячому віці перебуває ще в зародковому стані. Один автор – С. Белл (A preliminary study of the emotion of love between the sexes // American Jornal of Psychology, XIII, 1902) зазначає: "Я не знаю жодного вченого, який подав би ґрунтовний аналіз емоції такою, якою вона є в юності". Соматичні сексуальні прояви допубертатного періоду привернули увагу дослідників тільки як ознаки виродження та у зв'язку з явищами виродження. Розділу про любовне життя дітей немає як у всіх описах психології цього віку, котрі я читав, так і у відомих працях Прейєра, Болдуїна (Die Entwicklung des Geistes beim Kinde und bei der Rasse), Пере (L'enfant de 3–7 ans, 1894), Штрюмпеля (Die padagogische Pathologie, 1899), Карла Грооса (Das Seelen-Ieben des Kindes, 1904), Т. Геллера (Grundrib der Heilpadagogik, 1904), Селлі (Untersuchungen uber die Kindeheit, 1897) та ін. Найкраще уявлення щодо теперішнього стану речей у цій галузі все ж одержуєш з газети "Die Kinderfehler" (починаючи з 1891 р.). Зокрема, переконуєшся, що існування кохання в дитячому віці відкривати вже не доводиться. Пере (1 с.) відстоює його, у К. Грооса (Ігри людей, 1899) воно згадується як щось загальновідоме, оскільки деяким дітям навіть у дуже ранньому віці притаманні сексуальні прагнення і вони відчувають потребу доторкатися до особи іншої статі (S. 336); найбільш ранній випадок появи статевих любовних переживань (sex-love), за спостереженням С. Белла, стосувався дитини двох з половиною років. У зв'язку з цим порівняй іще: Елліс. Das Geschlechtsge-fuhl (нім. переклад Курелла), 1903, Appendix, II.

Моя оцінка літератури з дитячої сексуальності може бути переглянута хіба що після виходу ґрунтовної праці С. Холла (Adolescence, its psychology and ist relation to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion and education, 2 vol., N. V., 1908). Книжка ж А. Молля "Das Sexualleben des Kindes", яка з'явилася знову, не дає підстав для такої переоцінки. Дивись зате: Bleuler. Sexuelle Abnormitaten der Kinder // Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft fur Schulgesundheitspflege,. IX, 1908.

Книга д-ра Г. Ґуґ-Гельмут "Aus dem Seelenleben des Kindes", 1913, цілком враховує сексуальний фактор, на який до цього не звертали уваги.

35 Проблему, пов'язану з найбільш ранніми спогадами, я спробував розв'язати у статті "Uber Deckerinnerungen" (Monatsschrift fur Psychiatrie und Neurologie, VI, 1899).

36 Неможливо зрозуміти механізм витіснення, якщо брати до уваги лише один з двох взаємопов'язаних процесів. Для порівняння можна згадати спосіб, яким туристів піднімають на вершину великої піраміди в Пізі: з одного боку, їх підштовхують, а з другого – тягнуть.

37 Цей матеріал також свідчить про те, що дитячі роки дорослих невротиків у цьому відношенні нічим суттєво не відрізняються від дитячих років здорових людей, хіба що тільки інтенсивністю і ясністю.

38 Певна анатомічна аналогія такого прояву інфантильних сексуальних функцій, про яку я говорив, підтверджується відкриттям Байєра (Deutsche Archiv fur klinische Medizin, Bd. 73) про те, що внутрішні статеві органи (uterus) новонароджених значно більші, ніж дітей старшого віку. Однак погляд на цю інволюцію після народження, встановлену Хальбаном і для інших частин генітального апарату, остаточно не доведений. За Хальбаном (Zeitschrift fur Geburtshilfe und Gynukologie, 1904), цей регресивний процес завершується протягом кількох тижнів позаутробного життя.

Автори, які вбачають в інтерстиціальній частині статевої залози орган, що визначає стать, шляхом анатомічних досліджень, своєю чергою, також дійшли висновку про існування інфантильної сексуальності та латентного сексуального періоду. Цитую із згаданої вище книжки Ліпшютца про пубертатну залозу: "...Фактам швидше відповідає твердження про те, що дозрівання статевих ознак у тому вигляді, як воно виявляється в пубертатному періоді, розгортається тільки як наслідок надто прискореного перебігу процесів, які розпочинаються значно раніше, на нашу думку, вже в ембріональному житті" (с. 169). "Те, що досі мало назву просто пубертатного періоду, являє собою, мабуть, "другу велику фазу статевого дозрівання", що починається з середини другого десятиріччя". Дитячий вік до початку другої великої фази можна було б назвати "середньою фазою статевого дозрівання" (с. 170).

Ця, підкреслена Ференці (Intern. Zeitscrift f. Psychoanalyse, VI, 1920), подібність анатомічних знахідок до психологічних спостережень порушується лише вказівкою на те, що "перший кульмінаційний пункт" розвитку сексуального органа припадає на ранній ембріональний період, тоді як ранній розквіт дитячого сексуального життя, очевидно, припадає на три-чотирирічний вік. Звісно, йдеться не про абсолютний збіг у часі анатомічного формування і психічного розвитку. Відповідні дослідження проведені над статевою залозою людини. Оскільки в тварин у психологічному розумінні латентного періоду не буває, то важливо було б дізнатися, чи можна довести наявність і в інших вищих тварин тих же анатомічних даних, на основі яких автори припускають існування двох кульмінаційних пунктів сексуального розвитку.

39 Назву "латентний сексуальний період" я також запозичив у В. Флісса.

40 У випадку, про який тут ідеться, сублімація сил сексуального потягу відбувається шляхом реактивних утворень. Однак у цілому треба розрізняти поняття "сублімація" і "реактивне утворення" як поняття, що описують два зовсім різні процеси. Можливі ще й інші, простіші механізми сублімації.

41 В "Jahrbuch fur Kinderheitskunde", N. F., XIV, 1879.

42 Тут уже виявляється те, що має значення протягом усього життя людини: сексуальне задоволення – найкращий снотворний засіб. Більшість випадків безсоння на нервовому ґрунті пояснюються сексуальною незадоволеністю. Відомо, що безсоромні няньки присипляли дітей, які плачуть, погладжуванням їхніх геніталій.

43 Д-р Галанд опублікував у 1919 році в "Neurolog. Zentralblatt" № 20 під заголовком "Das Lutscherli" сповідь дорослої дівчини, яка не відмовилась від цієї дитячої форми сексуальних дій, і описує задоволення від ссання як такого, що цілком схоже на сексуальне задоволення, особливо від поцілунку коханого.

"Не всі поцілунки нагадують lutscherli; ні, ні, далеко не всі! Важко навіть описати, як приємно стає в усьому тілі від смоктання: тікаєш геть від цього світу, з'являється повне задоволення, відчуття щастя і байдужість до будь-чого іншого. Охоплює дивне почуття; хочеться лише спокою, який би ніщо не порушувало. Це невимовно прекрасно: не відчуваєш ані болю, ані страждань, і поринаєш в інший світ".

44 Хоч Х. Елліс визначив термін "автоеротичний" дещо інакше, – маючи на увазі збудження, викликане не зовні, а зсередини. Для психоаналізу істотне значення має не походження, а ставлення до об'єкта.

45 Наступні міркування та інші спостереження змушують приписати властивість ерогенності всім частинам тіла і внутрішнім органам. З цього приводу пор. сказане далі про нарцисизм.

46 У біологічних міркуваннях майже неможливо уникнути того, щоб не вдатися до телеологічного способу мислення, хоч добре відомо, що у певних випадках не можна повністю застрахуватися від помилки.

47 З цього приводу див. багату, але здебільшого погано зорієнтовану за своїми поглядами, літературу про онанізм, наприклад Rohleder "Die Masturbation", 1899, далі II книга віденської дискусії "Die Onanie", Wiesbaden, 1912.

48 Пор. статтю "Charakter und Analerotik" в "Sammlung kleiner Schriften zar Neurosenlehre", другий том, 1909, далі: "Ober Triebumsetzung, insbesondere der Analerotik" Я "Sammlung kleiner Schriften zur Neurosenlehre" і т. д., четвертий том, 1918.

49 У роботі, що надзвичайно поглиблює наше розуміння анальної еротики ("Anal" und "Sexual" // Imago, IV, 1916), Лу Андреа Саломе зазначила таке: історія першої заборони, висловленої дитині, – заборони діставати задоволення від анальної функції та її продуктів, – є вирішальною для всього її подальшого розвитку. Маленька істота має при цьому вперше відчути ворожий її потягам навколишній світ, навчитися відрізняти своє власне існування від чужого їй світу і потім здійснити перше "витіснення" можливої для неї насолоди. З цього моменту "анальне" стає символом усього, що треба відкинути, усунути з життя. Відмежуванню анальних процесів від генітальних, що стає актуальним пізніше, заважають велика анатомічна і функціональна подібність і залежність між цими процесами. Генітальний апарат залишається поряд з клоакою, причому "у жінки він навіть запозичений в останньої".

50 Незвичні прийоми при онанізмі у зрілому віці вказують, мабуть, на вплив спроб переборювати заборону онанувати.

51 Вичерпного аналітичного пояснення чекає ще і той факт, що усвідомлення провини невротиків завжди, як це нещодавно визнав Блейлер, пов'язується із спогадами про онаністичні дії здебільшого під час пубертатного періоду. Найгрубіший і найважливіший фактор цієї залежності становить, імовірно, факт, що онанізм є втіленням усієї інфантильної сексуальності і тому здатний узяти на себе почуття провини, яке стосується цієї сексуальності.

52 Х. Елліс на додаток до свого твору про статеве почуття (1903) наводить кілька автобіографічних звітів осіб, які залишились у майбутньому здебільшого нормальними, розповідає про їхні перші переживання в дитинстві і про причини цих переживань. Ці повідомлення, зрозуміло, мають той недолік, що не з'ясовують особливостей доісторичного періоду статевого життя дитини, який прихований інфантильною амнезією і може бути встановлений тільки за допомогою психоаналітичного дослідження хворого. Проте ці повідомлення все ж цінні у багатьох відношеннях, і аналогічні розпитування змусили мене дещо змінити погляд на етіологію істерії, про що згадується в тексті.

53 Зробити такі висновки про інфантильну сексуальність у 1905 році фактично мені дали право результати психоаналітичного дослідження над дорослими. Безпосередні

спостереження над дитиною не могли тоді бути повною мірою використані і дали лише окремі натяки і цінні підтвердження. Відтоді, завдяки аналізу окремих випадків невротичних захворювань у ранньому дитячому віці, вдалося практично вивчити інфантильну психосексуальність (Jahrbuch f. psychoanalytische und psychopathologische Forschungen, Bd. I, 1909, і наст.). Із задоволенням можу повідомити, що безпосереднє спостереження цілком підтвердило висновки психоаналізу і таким чином стало добрим доказом того, що цей метод дослідження заслуговує повної довіри.

"Аналіз фобії п'ятирічного хлопчика" навчив, крім того, ще багато чого такого нового, на що досі психоаналіз відповіді не давав. Наприклад, того, що сексуальна символіка, зображення сексуального за допомогою несексуальних об'єктів та їх відношень починається буквально з перших років, коли дитина оволодіває мовленням. Далі мою увагу звертають на такі слабкі місця викладу, де я задля ясності описую відмінність у поняттях аутоеротизм і любов до об'єкта як відмінність різних за часом фаз. Проте із згаданого аналізу (як і з повідомлень Белла: див. вище) видно, що діти віком від 3 до 5 років здатні на дуже чіткий, який супроводжується сильними афектами, вибір об'єкта.

54 Є підстави говорити про кастраційний комплекс у жінок. І хлопчики, і дівчатка вигадують теорію, що і в жінки спочатку був пеніс, який зник внаслідок кастрації. Вироблене врешті-решт переконання, що у жінки відсутній пеніс, часто назавжди залишає в індивіда чоловічої статі зневажливе почуття до жінки.

55 Пор. роботу Абрахама про залишки цієї фази у дорослих невротиків: Untersuchungen uber die fruheste pragenitale Entwicklungsstufe der Libido // Intern. Zeitschrift f. arztl. Psychoan., IV, 1916.

56 Багато хто може згадати, що, гойдаючись на гойдалках, відчуває такий тиск повітря на геніталії, який нагадує сексуальне задоволення.

57 Аналіз випадків невротичних хвороб – нездатності ходити і побоювання простору – усуває сумніви щодо сексуальної природи насолоди від руху. Сучасне культурне виховання, як відомо, вдається до широкого використання спорту, щоб відволікати молодь від сексуальної діяльності; точніше було б сказати, що воно замінює сексуальну насолоду від руху і спрямовує сексуальну діяльність – на один з її аутоеротичних компонентів.

58 Обов'язковий висновок із сказаного вище вимагає, щоб кожному індивіду приписувалась оральна, анальна, уретральна та інші види еротики, але констатація відповідних цим еротикам душевних комплексів не означає ненормальності чи неврозу. Те, що відрізняє нормальну людину від ненормальної, може полягати лише у відносній силі окремих компонентів сексуального потягу та в особливостях використання їх у процесі розвитку.

59 Схематично викладений у тексті матеріал передусім має на меті підкреслити відмінності між різними періодами. Наскільки ж інфантильна сексуальність за вибором об'єкта й особливостями фалічної фази наближається до завершеної сексуальної організації, вказується вище.

60 Пор. видану в 1905 році мою працю "Der Witz und seine Beziehung zum Unbewubten"; "попередньою" насолодою, яка утворюється за допомогою реалізації певних прийомів дотепності, насамперед користуються для того, щоб дати вихід значно більшій насолоді шляхом знищення внутрішніх загат.

61 Досить повчально, що німецька мова вживанням слова "Lust" – насолода (задоволення) немовби рахується із згаданою в тексті роллю підготовчого сексуального збудження, яке одночасно викликає деяку вдоволеність і певну суму сексуального напруження. Термін "Lust" має подвійне значення, вказуючи як на відчуття сексуального напруження (Ich habe Lust – я хотів би, відчуваю потребу), так і задоволення.

62 Див.: Zur Einfuhrung des Narzibmus // Jahrb. fur Psychoanalyse, II, 1913. Термін "нарцисизм" запроваджений не Некке, як там помилково зазначено, а Х. Еллісом. (Рос. перекл.: Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности.– М.– Пг., 1923).

63 Слід визнати, що хоч за загальноприйнятим поглядом зміст понять "чоловічий" і "жіночий" є цілком недвозначним, насправді в науці розрізнення цих понять становить досить складну проблему, принаймні їх можна розглядати у трьох смислах. "Чоловічий" і "жіночий" кажуть у розумінні активності і пасивності, або в біологічному чи у соціологічному значенні. Перше з цих трьох значень – найістотніше і тільки воно використовується у психоаналізі. Вище в тексті саме у цьому розумінні лібідо називається чоловічим, тому що потяг завжди активний, навіть тоді, коли мета його – пасивна. Друге, біологічне значення понять чоловічого і жіночого визначити легше. Тут чоловіче і жіноче характеризується присутністю або сперматозоїдів, або ж яйцеклітин, і зумовлюється їхніми функціями. Активність та її побічні прояви, більш міцний розвиток мускулатури, агресивність, більша інтенсивність лібідо, як правило, відповідають біологічній мужності, але не обов'язково пов'язані з нею, тому що є породи тварин, у яких цими властивостями наділені жіночі особини. Третє, соціологічне значення цих понять утворюється внаслідок спостережень за реально існуючими чоловічими і жіночими індивідами. Ці спостереження показують, що ні в психологічному, ні в біологічному планах не зустрічається чистої мужності чи жіночності. Оскільки в кожної особистості, зокрема, спостерігаються суміш її біологічних статевих ознак з біологічними рисами іншої статі та поєднання активності і пасивності й оскільки психічні риси як залежать від біологічних факторів, так і не залежать від них.

64 Психоаналіз свідчить, що є два шляхи пошуку об'єкта: по-перше, описаний у тексті, що здійснюється за допомогою опори на прообрази раннього дитинства, і, по-друге, нарцистичний, який шукає власне Я і знаходить його в іншому. Цей останній шлях має найбільш важливе значення для патологічних наслідків, але не має безпосереднього зв'язку з порушеною тут темою.

65 Ті, кому ці погляди видадуться "блюзнірством", нехай ознайомляться з результатами дослідження взаємостосунків між матір'ю і дитиною, що наводяться у праці Х. Елліса, які за своїм змістом майже цілком збігаються з нашими даними (Das Geschlechtsgefuhl, S. 16).

66 Поясненням походження дитячого страху я зобов'язаний 3-річному хлопчикові; одного разу я почув, як з темної кімнати він благав: "Тьотю, поговори зі мною: я боюся, тому що так темно". Тітка відповіла йому: "Що тобі з того? Адже ти мене не бачиш". "Це нічого не означає, – відповів хлопчик, – коли хто-небудь говорить, то стає світло". Таким чином, він боявся не темряви, а тому, що біля нього не було любої людини, і міг обіцяти, що заспокоїться, як тільки отримає підтвердження, що вона присутня. Той факт, що невротичний страх походить з лібідо, являє собою продукт його перетворення, а отже, співвідноситься з лібідо, як оцет з вином, і є одним із найважливіших результатів психоаналітичного дослідження. Докладніший розгляд цієї проблеми див. у моїх "Лекціях із вступу в психоаналіз", де все ж поки що не подано вичерпного пояснення.

67 Пор. сказане про вибір об'єкта у дитини і, зокрема, про "ніжні течії".

68 Обмеження інцесту, мабуть, належить до історичних завоювань людства і, подібно до інших моральних вимог табу, зафіксовано в багатьох індивідів унаслідок

органічного успадкування. (Пор. мій твір "Тотем і табу".) Водночас психоаналітичне дослідження показує, як інтенсивно кожний суб'єкт, зокрема, у процесі свого розвитку, бореться із спокусою інцесту і як часто відступає перед цією спокусою у своїй фантазії і навіть наяву.

69 У період статевого дозрівання фантазії мають безпосередній зв'язок з припиненим у дитинстві інфантильним сексуальним дослідженням і захоплюють навіть частину латентного періоду. Вони можуть бути цілком або здебільшого несвідомими, і тому часто неможливо точно визначити вікові межі їх появи. Вони мають важливе значення для виникнення різних симптомів, оскільки є безпосереднім попереднім ступенем їх розвитку, тобто являють собою ті форми, в яких витіснені компоненти лібідо знаходять своє задоволення. Те ж саме можна сказати і стосовно нічних фантазій, які досягають свідомості у вигляді сновидінь. Сновидіння часто являють собою саме такі відтворені під впливом і у зв'язку з якимось денним подразненням фантазії, – подразненням, яке немовби застопорилося із стану бадьорості ("залишки денних вражень"). Серед сексуальних фантазій пубертатного періоду виділяються деякі такі, які досить поширені незалежно від індивідуальних переживань окремої людини. Такі фантазії – про підглядання за статевими зносинами батьків, про зведення у ранньому дитинстві любою особою, про загрозу кастрації, а також фантазії про перебування у материнській утробі і навіть переживання цього стану, або так званий "сімейний роман", в якому підростаючий юнак по-різному реагує на своє ставлення до батьків тепер і в дитинстві. Близькість цих фантазій до міфа довів О. Ранк у своїй праці "Das Mythus von der Geburt Helden", 1909.

70 Правильно стверджують, що Едипів комплекс становить комплексне ядро неврозів, являючи собою найістотнішу частину їх змісту. В ньому завершується інфантильна сексуальність, яка вирішальним чином своєю дією впливає на сексуальність дорослих. Кожне немовля має перебороти Едипів комплекс; хто не в змозі цього зробити, той захворіє на невроз. Успіх психоаналітичної роботи все чіткіше показує, що в Едипів комплекс доречно вкладати саме таке значення: визначення його стало тим наріжним каменем, за допомогою якого відрізняють прихильників психоаналізу від тих, хто його заперечує.

71 Пор. сказане про фатальну неминучість у легенді про Едипа ("Тлумачення сновидінь").

72 Про особливий тип вибору об'єкта у чоловіків // Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности. – М.-Пг., 1923.

73 Численні особливості любовного життя людини й нав'язливість самої закоханості взагалі можна зрозуміти, тільки визначивши їх відношення до дитинства і врахувавши постійний вплив цього дитинства.

74 Це стосується виникнення у ситуації неврозу не тільки "негативних" схильностей, перверсії, а й позитивних, так званих власне перверсій. Таким чином, ці останні можна пояснити не лише фіксацією інфантильних схильностей, а й регресією їх унаслідок загачення інших шляхів потоку сексуальної енергії. Саме тому і позитивні перверсії піддаються психоаналітичній терапії.

75 При цьому часто спостерігаєш, що з настанням статевої зрілості потік сексуальної енергії протікає нормально, однак унаслідок внутрішньої слабкості його чекає загибель уже при зіткненні з першими зовнішніми перешкодами, коли він змінюється регресією стосовно першої фіксації.

76 За деякими рисами характеру навіть був визнаний зв'язок з певними ерогенними компонентами. Так, упертість, скнарість і любов до наведення порядку випливають з анальної еротики. Честолюбство зумовлюється сильною уретрально-еротичною схильністю.

77 Такий знавець людської душі, як Е. Золя, описує в "Радості життя" дівчину, яка у радісній самопожертві віддає коханим особам усе, що має і чого сама домагається, – своє майно і свої надії – без винагороди з їхнього боку. В дитинстві вона мала ненаситну потребу в ніжності, яка перетворюється на жорстокість, якщо перевагу віддано не їй.

78 Можливо, що посилення наполегливості є також наслідком найбільш інтенсивних соматичних сексуальних виявів у ранні роки.

79 Видання, за яким здійснено переклад (гол. ред.).

80 Між іншим, цікаво, що міхур з його вмістом – друга частина чоловічих геніталій – лише незначною мірою привертає увагу дитини. Спираючись на аналізи, ніколи не можна було б дізнатися, що геніталії складаються ще з чого-небудь, крім пеніса.

81 Internazionale Zeitschrift fur Psychoanal., 1923, Heft. I. Я хотів би додати, що здебільшого мають на увазі геніталії матері. Афіна, на панцирі якої зображена голова Медузи, саме тому є неприступною жінкою, що її вигляд убиває навіть будь-яку думку про сексуальне зближення.

82 З аналізу молодої жінки я дізнався, що вона, залишившись без батька, але маючи тіток, ще протягом кількох років латентного періоду продовжувала думати, що у матері і тіток є пеніс. Але себе і недоумкувату тітку вона вважала кастрованими.

Переклад на українську мову з видання:
Freud S. Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie. – Leipzig und Wienn, 1905. – 84 p.
професорів Юрія КУЗНЄЦОВА
та Анатолія В. ФУРМАНА

Надійшла до редакції 08.08.2008.

Політична психологія

РІВНІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЇХ ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ У МОЛОДІ

Оксана ГУМЕНЮК

Copyright © 2008

"Свобода – це воля до особистої відповідальності"
(Ф. Ніцше)
"Людина відчуває свій обов'язок лише тоді, коли вона вільна"
(А. Бергсон)
"Здатність до відповідальності сама собою є благо"
(Г. Йонас)
"Свобода волі охоплює і відповідальність"
(О.С. Анісімов [1])

Суспільна проблема. Добре відомо, що відповідальність, у загальному розумінні цього слова, відображає не лише причетність до самостійності, чесності, наполегливості, обов'язку, дисципліни, а й головно до свободи. "Усе це ставить відповідальність у центр етики і навіть перетворює її на часовий і просторовий горизонт, якому мають відповідати вчинки" **[5, с. 8]**.

На сьогодні важливого значення набуває громадянська відповідальність людства за своє теперішнє і тимчасово віддалене майбутнє. Яке воно буде – гармонійне, стабільне, з високим рівнем забезпечення чи, навпаки, агресивно-емоційне – залежить від життєвої позиції кожного громадянина і тих соціально-політичних процесів, котрим народ дає змогу відбуватися у державі. Адже від того, з якими побутовими, економічними, соціальними або політичними настановленнями зріле покоління постає в очах молоді, з такими самими нащадки прийдуть до своїх дітей. Це схоже на "політика, котрий хоч би як ґрунтовно діяв, усерівно він – не первинний творець, а витвір суспільства, справу якого узяв у свої руки. Отже, він відповідає не за те, що зробив, а за те, що його зробило, тобто він відповідальний за таких, як сам, тобто за тих, з кого утворюється суспільство даного моменту, відтак за успадковану країну сучасників, які довірили йому владу. Він повинен передати отриманий спадок у невизначене майбутнє" **[5, с. 192]**. І далі: "... держава може бути доброю лише тією мірою, якими добрими є її громадяни..." [5, с. 259]. Отож найкраща держава – це та, функціонування якої громадяни найменше помічають.

Виклад основного матеріалу дослідження. Громадянська відповідальність кожного з нас є наріжним каменем сьогодення та майбутнього у тому числі. Вона охоплює, з одного боку, правовий бік, а з іншого – моральний. "Звісно, політична діяльність на противагу приватній має більшу довгочасовість своєї дії і відповідальності" **[5, с. 33, 34]**, оскільки від неї залежить як прийняття законів, Конституції тощо, так і те, як вони діятимуть у країні. Тому постає проблема пошуку змісту і функцій *"далекосяжної громадянської відповідальності"* **[5]** перед молоддю, яка давала б уявлення про непередбачувані її наслідки не тільки за умови "тут-буття, а й за так-буття" **[5, с. 69]**. Ця моральна якість, як висока форма активності людини, виникає у результаті інтеграції багатьох рис (причетності до свободи, співпереживання, самодисципліни і т. ін.). Саме вона підтримує готовність особистості вдосконалюватися і духовно розвиватися.

Загалом, беручи участь у політичних процесах, громадянин держави формовиявляє свою соціально-політичну активність на пізнавально-когнітивному, комунікативному та

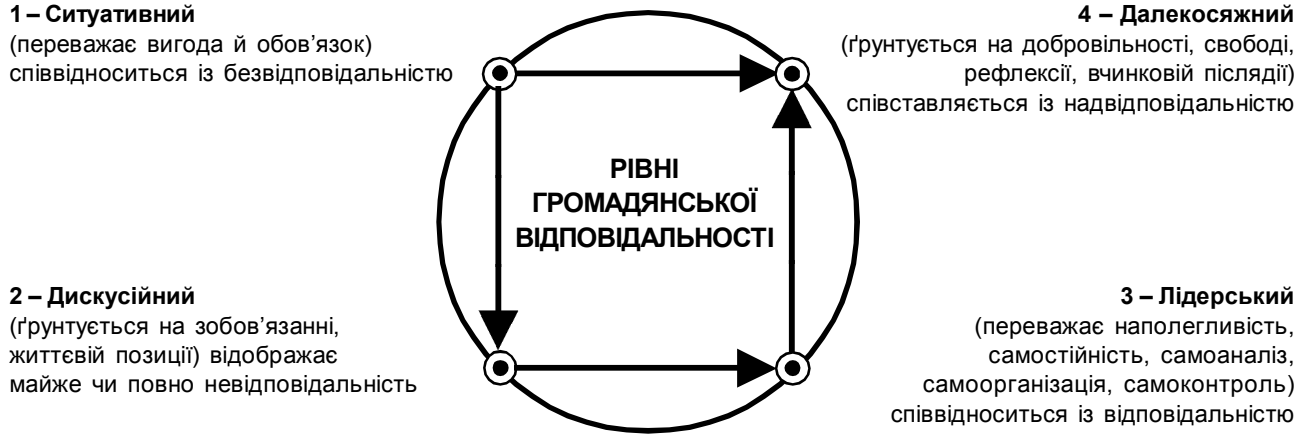

Рис.
Рівні громадянської відповідальності особистості

поведінковому рівнях (Л.О. Кияшко). *Підґрунтям цієї активності дослідниця вважає міру розвитку громадянської відповідальності,* а провідним стимулом – мотивацію, яка опосередковує ці формовияви та типи політичної участі (ситуативно-діалогічний, творчо-аналітичний, лідерсько-активізуючий, переконувально-впливовий тощо). Звичайно, у цьому випадку важливе місце займає далекосяжна громадянська відповідальність, яка охоплює і теперішнє, і майбутнє ***(див. рис.).***

Громадяни країни, котрі повно неусвідомлюючи, буденно зреалізовують зазначені рівні відповідальності у своєму житті через освоєні ними стратегії взаємодії, дають приклад для молодого покоління, яким чином вони, із переліку запропонованих, переважно користуються. І, відповідно, наступники, маючи вироблені установки, копіюють дорослих. Серед загалу людей далекосяжна надвідповідальність є рідкістю. Молодь нашої держави в основному керується дискусійно-невідповідальним, або лідерсько-відповідальним рівнем життєзреалізування. Так формується громадянська свідомість, яка успадковується першими шляхом різнобічних взаємостосунків із старшим поколінням.

Зазначені на рисунку рівні співвідносимо із запропонованими нами видами відповідальності **[4, с. 90]**. Зокрема, *невідповідальність* охоплює такі особистісні рівні: вкрай низький (безвідповідальність – нижній межовий полюс), дуже низький, низький; *відповідальність* розмежовується на нижче середній, середній, вище середній; а *надвідповідальність* обіймає високий, дуже високий, вкрай високий (верхній межовий полюс) рівні. Далекосяжний рівень громадянської відповідальності зіставляється із високим (а не дуже високим чи вкрай високим) видом надвідповідальності. Дуже високий і вкрай високий рівні – це своєрідна верхня межа "маятника", що є певним відхиленням. Теж саме стосується і вкрай низької безвідповідальності. Тому останню поєднуємо із ситуативним рівнем, де все ж таки, мабуть, дуже рідко можлива, залежно від обставин, крихітна відповідальність, але це, сутнісно, безвідповідальність.

Нинішні зміни, котрі відбуваються в суспільно-політичному житті нашої держави (започатковані різні реформи – економічна, правова, адміністративна, освітня та ін.), потребують формування високого рівня громадянської відповідальності молоді **[2; 3]**. Остання, як відомо, являє собою соціально-демографічну групу, яка переживає період становлення соціальної зрілості, їй властиві динамічність, творчість, активність, інтенсивні метаморфози в моральному дозріванні, адаптивність та ініціативність тощо. Тому цікаво і доцільно досліджувати саме цю категорію населення, оскільки вона з часом займатиме провідні позиції в управлінні життєдіяльністю соціуму, а також в майбутньому вирішуватиме проблеми державної вагомості. Це актуально ще й тому, що сьогоднішня молодь опинилася в соціально-економічній та духовній кризах, котрі знецінюють загальнолюдські чесноти – почуття любові та відданості Батьківщині, національної гідності та милосердя. Зазначені зміни почасти деморалізують юне покоління, що обертається небезпекою для майбутнього України-держави.

Таблиця 1

Результати обстеження учнів ліцею при РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта), одержані за опитувальником М.А. Осташева (вибірка 17 осіб, квітень 2008 року)

№ п/п	Стать	Вік (у роках)	Рівні відповідальності в балах			Загальний рівень громадянської відповідальності в балах (max 120 б.)
			ДВ (max 40 б.)	ВС (max 40 б.)	ВІ (max 40 б.)	
1.	Ч	16	30	28	31	89
2.	Ж	16	26	20	11	57
3.	Ж	16	30	24	19	73
4.	Ч	17	22	19	24	65
5.	Ж	16	26	19	20	65
6.	Ж	16	24	23	25	72
7.	Ч	17	23	16	16	55
8.	Ж	16	19	22	24	65
9.	Ч	16	15	20	28	63
10.	Ж	16	19	15	24	58
11.	Ж	17	25	19	19	63
12.	Ч	16	24	17	25	66
13.	Ж	16	22	24	28	74
14.	Ч	17	27	16	12	55
15.	Ж	17	25	25	29	79
16.	Ж	17	22	23	22	67
17.	Ж	17	31	23	22	76
Загальна сума			**410**	**353**	**379**	**1142**
Середні значення			**24,1**	**20,7**	**22,2**	**67,2**

Ось чому теперішня політична ситуація вимагає також вироблення нових підходів до молодіжної політики, вивчення проблем формування високих рівнів громадянської відповідальності юні.

У зв'язку з цим предметом нашого емпіричного дослідження стала молодь віком від 16 до 35 років. Для визначення рівнів її відповідальності ми скористалися методикою М.А. Осташева. Запропоновані на рисунку рівні ще не мають створеного психодіагностичного інструментарію. Тому за допомогою уже апробованої методики нами визначався головний критерій морально-духовної самосвідомості молоді (підлітки, юнаки, особи ранньої та середньої зрілості) – їхня соціальна відповідальність.

У процесі тестування взяла участь 51 особа. Дослідження проводилося на базі Республіканського вищого навчального закладу "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта). Це були учні ліцею, які навчаються при університеті ***(таблиця 1),*** студенти очної ***(таблиця 2)*** та заочної ***(таблиця 3)*** форм навчання факультету педагогіки і психології. Для ліцеїстів, під час заповнення анкети, текст запитань залишався класичним, тобто таким, яким його створив автор. Натомість для студентів очної та заочної форм навчання слова, наприклад, "учитель" було замінено на "куратор", "класні збори" на "збори факультету" і т. ін.

З допомогою даної методики вдалося: а) визначити такі рівні громадянської відповідальності: дисциплінарну відповідальність (ДВ), відповідальність за себе (ВС), відповідальність за інших у загальній справі (ВІ), а також б) відстежити динаміку становлення соціально зорієнтованої відповідальності загалом. Від рівня сформованості останньої, як відомо, залежить розв'язання багатьох проблем – як особистих, так і суспільних. Адже процес досягнення цілей, саморозвиток, самовдосконалення, обов'язок, активна життєва позиція, свобода тощо – це той важливий перелік процесів, у підґрунті яких знаходиться відповідальність, котра безпосередньо визначає успішне чи, навпаки, не-

Таблиця 2

Результати обстеження студентів 5-го курсу очної форми навчання факультету педагогіки і психології РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта), одержані за опитувальником М.А. Осташева (вибірка 17 осіб, квітень 2008 року)

№ п/п	Стать	Вік (у роках)	Рівні відповідальності в балах			Загальний рівень громадянської відповідальності в балах (max 120 б.)
			ДВ (max 40 б.)	ВС (max 40 б.)	ВІ (max 40 б.)	
1.	Ж	21	20	17	24	61
2.	Ж	21	28	23	26	77
3.	Ж	21	23	19	22	64
4.	Ж	21	26	17	23	66
5.	Ж	21	27	20	27	74
6.	Ж	23	23	22	18	63
7.	Ж	21	26	22	31	79
8.	Ч	21	27	20	24	71
9.	Ж	21	25	24	25	74
10.	Ж	22	25	25	26	76
11.	Ч	22	24	23	29	76
12.	Ж	23	26	19	27	72
13.	Ж	23	30	17	24	71
14.	Ж	24	24	24	18	66
15.	Ч	23	13	16	22	51
16.	Ж	22	34	32	28	94
17.	Ж	23	21	21	28	70
Загальна сума			**422**	**361**	**422**	**1205**
Середні значення			**24,8**	**21,2**	**24,8**	**70,9**

ефективне проживання кожного у соціумі.

Результати обстеження виявили таку картину: найвищий рівень громадянської відповідальності мають студенти заочної форми навчання (81,3 бали), а найнижчий – учні ліцею (67,2). Теж саме можна констатувати і за рівнями відповідальності. Зокрема, найнижчі показники мають учні ліцею (ДВ – 24,1; ВС – 20,7; ВІ – 22,2), середні – студенти стаціонару (ДВ – 24,8; ВС – 21,2; ВІ – 24,8), а найвищі – заочники (ДВ – 29,0; ВС – 27,0; ВІ – 25,3). Звичайно, останні – старша вікова категорія молоді (26–35 років) порівняно із двома попередніми групами (16–24 роки). Перші, природно, мають різноаспектний досвід взаємодії (не тільки особистісний, академічний, побутовий, а й професійний, громадянський, політичний тощо). Крім того, із усіх рівнів *(див. табл. 1, 2, 3)*, найвищі показники має рівень дисциплінарної відповідальності, а найнижчі – відповідальність за себе *(табл. 1, 2)*, хоча у зрілої молоді ВС набуває вищого рівня (27,0), ніж ВІ (25,3). Водночас у ліцеїстів і студентів стаціонару відповідальність за іншого (ВІ) більша, ніж за себе (ВС). Зріла молодь, мабуть, зневірилася певною мірою відповідати за інших, оскільки її буденне життя наповнене фактами невідповідності між словами і справами з боку політиків, управлінців, бізнесменів і навіть подекуди професійних соціологів.

До структури громадянської відповідальності, крім побутової, родинної, професійної, екологічної та інших її формовиявів, належить і політична. Остання є своєрідним результатом набуття молоддю політичного досвіду (як позитивного, так і негативного), що конкретизується в життєдіяльності кожного у вигляді певної *політичної соціалізації*. Під цим терміном науковці розуміють "процес постійного формування політичної свідомості й політичної культури індивідів, який відбувається як унаслідок отримання інформації і впливів, що надходять від різних суб'єктів політики, так і від їхньої власної діяльності (інтелектуальної і практичної),

Таблиця 3

Результати обстеження студентів 4-го курсу заочної форми навчання факультету педагогіки і психології РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта), одержані за опитувальником М.А. Осташева (вибірка 17 осіб, квітень 2008 року)

№ п/п	Стать	Вік (у роках)	Рівні відповідальності в балах			Загальний рівень громадянської відповідальності в балах (max 120 б.)
			ДВ (max 40 б.)	ВС (max 40 б.)	ВІ (max 40 б.)	
1.	Ж	28	30	22	27	79
2.	Ж	33	26	23	27	76
3.	Ч	29	19	24	21	64
4.	Ж	32	30	26	23	79
5.	Ж	29	29	28	29	86
6.	Ж	30	33	24	28	85
7.	Ж	35	22	30	27	79
8.	Ч	31	34	33	24	91
9.	Ч	33	29	29	27	85
10.	Ж	29	27	25	21	73
11.	Ж	33	33	25	28	86
12.	Ч	32	29	23	24	76
13.	Ж	31	32	30	28	90
14.	Ч	28	30	28	22	80
15.	Ж	32	33	30	22	85
16.	Ж	29	33	33	28	94
17.	Ж	26	25	26	24	75
Загальна сума			**494**	**459**	**430**	**1383**
Середні значення			**29,0**	**27,0**	**25,3**	**81,3**

щоденного набуття ними політичного досвіду. При цьому суб'єктами політичної соціалізації є політичні партії, державні інститути, суспільно-політичні організації, родина, школа, друзі тощо" [**6, с. 171**].

Для вивчення політичної активності сучасної молоді нами використано опитувальник Келлермана-Плутчика "Особливості політичної соціалізації". Він складається із 48 запитань, що об'єднані у шість шкал: 1) сприйняття влади й окремих її характеристик, 2) ставлення до політики, 3) ставлення до політиків, 4) відношення до інститутів влади, 5) мотиваційний блок політичної свідомості, 6) когнітивний блок політичної свідомості. Дослідження проводилося на тих же самих респондентах – учнях ліцею ***(табл. 4),*** студентах очної ***(табл. 5)*** і заочної форм навчання ***(табл. 6).*** Сукупна вибірка становила теж 51 особу.

Із результатів дослідження видно, що найвищий загальний індекс політичної соціалізації притаманний молоді 26–35 років (43,6 %), а дещо нижчі показники властиві особам віком від 16 до 24 років (38,9 % і 38,7 % відповідно). Крім того, найвищі показники політичної соціалізації за шкалою 1 – сприйняття влади та окремих її характеристик має також найстарша молодь (61,8 %) порівняно з молодшою (55,9 % і 47,1 %). Теж саме можна сказати і за найнижчі результати серед усіх шести шкал. Найменші показники (шкала 4 – ставлення до інститутів влади) припадають на ліцеїсті (18,4 %), дещо більші мають студенти очної форми навчання (22,8 %) і заочної (21,3 %).

Під час сприйняття влади та окремих її характеристик (шкала 1) молодь виявила найвищий відсоток серед усіх інших шкал, тому що, на нашу думку, влада ще сприймається, але не приймається ними як "важливий атрибут суспільного життя людей, який визначає функціонування соціуму" (Келлерман-Плутчик). А у ставленні до інститутів влади (шкала 4), не дивлячись на низькі результати, як підлітки, юнаки, так і

Таблиця 4

Результати обстеження учнів ліцею при РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта), одержані за опитувальником Келлермана-Плутчика "Особливості політичної соціалізації" (вибірка 17 осіб, квітень 2008 року)

№ п/п	Стать	Вік	Шкали в балах (max 8 балів за кожною шкалою)						Середній індекс політичної соціалізації, у %
			1	2	3	4	5	6	
1.	Ж	16	5	1	2	0	0	1	18,8
2.	Ч	16	4	3	3	1	3	3	35,4
3.	Ж	16	5	0	0	2	0	2	18,8
4.	Ж	16	2	1	0	0	2	0	10,4
5.	Ч	17	5	5	5	4	2	3	50,0
6.	Ж	16	4	6	4	3	7	7	64,6
7.	Ч	17	4	3	3	2	3	4	39,6
8.	Ж	16	3	4	6	2	2	6	47,9
9.	Ч	16	6	6	5	3	6	6	66,7
10.	Ж	16	5	4	4	2	5	3	47,9
11.	Ч	16	3	3	0	0	1	1	16,7
12.	Ж	17	3	1	1	1	3	1	20,8
13.	Ж	16	4	4	4	1	2	3	37,5
14.	Ч	17	2	5	5	1	4	0	35,4
15.	Ж	17	4	8	5	1	8	8	70,8
16.	Ж	17	3	7	4	1	7	8	62,5
17.	Ж	17	2	2	2	1	0	0	19,9
Сума балів			**64**	**63**	**53**	**25**	**55**	**56**	**–**
Середні значення, в балах			**3,76**	**3,71**	**3,12**	**1,47**	**3,24**	**3,29**	–
Середні значення, у %			**47,1**	**46,3**	**39,0**	**18,4**	**40,4**	**41,2**	**38,9**

Таблиця 5

Результати обстеження студентів 5-го курсу очної форми навчання факультету педагогіки і психології РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта), одержані за опитувальником Келлермана-Плутчика "Особливості політичної соціалізації" (вибірка 17 осіб, квітень 2008 року)

№ п/п	Стать	Вік	Шкали в балах (max 8 балів за кожною шкалою)						Середній індекс політичної соціалізації, у %
			1	2	3	4	5	6	
1.	Ж	24	5	2	3	5	3	7	52,1
2.	Ж	21	6	1	3	0	3	0	27,1
3.	Ж	21	2	3	3	0	1	5	27,1
4.	Ж	21	4	7	1	0	2	2	33,3
5.	Ж	21	5	5	1	2	3	2	37,5
6.	Ж	21	6	4	5	1	3	1	41,7
7.	Ж	23	5	4	4	0	2	7	45,8
8.	Ж	21	2	3	1	1	4	4	31,3
9.	Ж	21	6	4	5	5	3	1	50,0
10.	Ч	23	4	4	5	3	0	0	33,3
11.	Ч	22	5	3	5	0	6	6	52,1
12.	Ж	23	8	5	3	1	5	3	52,1
13.	Ч	21	4	4	5	2	2	2	39,6
14.	Ж	22	3	5	3	1	2	2	33,3
15.	Ж	23	4	2	0	3	1	0	20,8
16.	Ж	22	4	3	4	5	4	3	47,9
17.	Ж	23	3	3	2	2	3	2	31,3
Сума балів			76	62	53	31	47	47	**–**
Середні значення, в балах			4,8	3,6	3,1	1,8	2,8	2,8	–
Середні значення, у %			55,9	45,6	40,0	22,8	34,6	34,6	**38,7**

Таблиця 6

Результати обстеження студентів 4-го курсу заочної форми навчання факультету педагогіки і психології РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта), одержані за опитувальником Келлермана-Плутчика "Особливості політичної соціалізації" (вибірка 17 осіб, квітень 2008 року)

№ п/п	Стать	Вік	Шкали в балах (max 8 балів за кожною шкалою)						Середній індекс політичної соціалізації, у %
			1	2	3	4	5	6	
1.	Ж	28	2	3	2	0	1	2	20,8
2.	Ж	33	4	3	5	0	4	4	41,7
3.	Ч	29	5	4	3	1	2	8	47,9
4.	Ж	32	4	6	2	1	5	2	41,7
5.	Ж	29	4	2	1	1	3	1	25,0
6.	Ж	30	3	5	3	1	3	3	37,5
7.	Ж	35	7	7	4	3	3	8	66,7
8.	Ч	31	6	6	4	2	6	5	60,4
9.	Ч	33	5	5	5	2	6	5	58,3
10.	Ж	29	6	2	2	1	3	1	31,3
11.	Ж	33	6	2	3	2	4	1	37,5
12.	Ч	32	6	4	6	2	3	7	58,3
13.	Ж	31	6	5	1	4	1	4	43,8
14.	Ч	28	3	3	3	1	4	1	31,3
15.	Ж	32	8	6	4	2	6	6	66,7
16.	Ж	29	4	2	2	4	2	3	35,4
17.	Ж	26	5	5	1	2	4	1	37,5
Сума балів			**84**	**70**	**51**	**29**	**60**	**62**	**–**
Середні значення, в балах			**4,9**	**4,1**	**3,0**	**1,7**	**3,5**	**3,6**	**–**
Середні значення, у %			**61,8**	**51,5**	**37,5**	**21,3**	**44,1**	**45,6**	**43,6**

особи ранньої та середньої зрілості, переконані, що ці інститути є неефективні, відчужені від народу, корумповані і навіть кримінально зорієнтовані.

У загальному можемо констатувати, що для молоді характерний нижче середнього індекс політичної соціалізації, оскільки кількісно він не перевищує позначки 50 % (табл. 4 – 38,9 %, табл. 5 – 38,7 %, табл. 6 – 43,6 %). Вочевидь це має місце тому, що ця категорія народонаселення не прагне повною мірою брати участь у політичних процесах. І причина цього не стільки в конформізмі молодого покоління, скільки у відсутності переконливих і значущих стимулів до конструктивної політичної активності. Остання стала нормою, на жаль, тільки під час виборів, оскільки оплачується і підплачується за ту чи іншу агітаційну роботу, за окремий голос. У зв'язку з такою ситуативною комерціоналізацією політики молодь втрачає до неї суто альтруїстичний інтерес та бажання займатися нею щоденно, а тим більше професійно.

1. *Анисимов О.С.* О воле и «свободе воли» // Мир психологии. – 2007. – №3 (51). – С. 36–46.

2. *Гуменюк О.* Громадянська віповідальність у контексті політичного сьогодення // Психологія і суспільство. – 2008. – №2. – С. 65–74.

3. *Гуменюк О.* Методологічний аналіз засадничих передумов становлення громадянської відповідальності молоді // Вітакультурний млин.– 2008.– Модуль 7.– С. 10–13.

4. *Гуменюк О.* Психологічний аналіз громадянської відповідальності особистості // Психологія і суспільство. – 2007. – №4. – С. 81–92.

5. *Йонас Г.* Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації: Пер. з нім.– К.: Лібра, 2001.– 400 с.

6. *Рагозін М.П.* Демократія від А до Я: словник-довідник.– Донецьк: Донбас, 2002. – 203 с.

Надійшла до редакції 7.11.2008.

Галузеві та спеціальні соціології

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТИПОЛОГІЇ СІМЕЙНОЇ СТРУКТУРИ

Юрій ІВАСЮК, Оксана КОГУТ

Copyright © 2008

Актуальність дослідження. Під структурою сім'ї в сучасній літературі передусім мають на увазі засіб забезпечення єдності її головних елементів, тобто статево-вікових груп та окремих осіб, з яких вона складається. Ієрархічність суспільних відносин викликає відповідні тенденції у сімейних стосунках, а демократизація соціуму закономірно приводить до егалітаризації сім'ї. Сімейна влада, своєю чергою, може базуватися на традиційних уявленнях про структуру сім'ї чи на оцінці наявної в конкретній сім'ї ситуації, зосереджуватися в одних руках чи розподілятися між кількома дорослими членами родини. Вельми різноманітні й форми вияву сімейної влади – від прямого насильства до морального впливу, від наказів до ввічливих дружніх порад. Із структурою сім'ї тісно пов'язаний порядок її життя, її звичаї й традиції, а також взаємовідносини з іншими сім'ями й усім суспільним загалом.

Отож, особливості родини значною мірою формуються під впливом типу структури конкретного соціуму, суспільно-економічних формацій. Досліджуючи сім'ї, які живуть у тому самому суспільному устрої, але водночас і з різним рівнем економічного та культурного розвитку, є можливість провести їх порівняльний соціологічний аналіз.

Мета дослідження – здійснити критичний огляд існуючих у сучасній соціології типологій сімейної структури як малої соціальної групи та окреслити їх пояснювальний потенціал.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сім'ї існують у різних формах. Зустрічаємо окремі малі сім'ї (двопоколінні), або великі (трипоколінні і більше, які охоплюють деяких далеких родичів і які спільно ведуть домашнє господарство). Малі сім'ї пов'язані між собою родинними зв'язками, але живуть окремо, теж природно підлягають соціологічному вивченню. Як відомо, залежно від історичної епохи, типу суспільства і культури існують різні форми подружжя і родинних зв'язків.

За останні десятиліття з'явилися нові тенденції у розвитку інституту сім'ї. Про це зазвичай судять на основі динаміки демографічних показників – загального зниження народжуваності, збільшення питомої ваги розлучень і неповних сімей, зменшення кількості дітей у сім'ях та їх нуклеаризація. Феномен, котрий складніше зафіксувати, спираючись на дані статистики, – це повсюдний процес розмивання системи поведінкових норм у сфері сім'ї та шлюбу й уявлень про психосоціальний зміст сімейних ролей.

На Заході цьому сприяло поширення цінностей індивідуалізму, домінування раціональних регуляторів поведінки над нормативними. Характерною рисою епохи індустріалізації суспільств стали розпад сімейних зв'язків і нуклеаризація сім'ї, найдетальніше описані закордонним дослідником [**1**]. В індустріальний період відбуваються істотні трансформації всередині сім'ї, що підмітили й вітчизняні фахівці, котрі вивчають українську сім'ю, особливо у великих містах (О. Семашко [**2**], П. Масляк [**3**] та ін.).

Головна тенденція останніх років відзначена ще А.Г. Харчевим й полягає у факті "розділення батьківства і сім'ї", точніше шлюбу, а знаходить вияв у поширенні неповних (передусім материнських) сімей й у збільшенні кількості подружніх пар, які відмовляються мати хоча б одну дитину [**4**].

Про питому вагу неповних сімей можна говорити лише на основі даних перепису. Так, у 2001 році в Україні неповною була кожна десята сім'я. В місті таких сімей більше – 12%, у сільській місцевості – 6,9%. У більшості неповних сімей (88,5%) дітей виховує мати (І. Прибиткова [**5**]). У зв'язку з цим

слушно припустити, що за сьогоднішніх соціально-економічних умов, які сприяють загальному зниженню народжуваності, питома вага таких подружжь продовжує зростати.

Зазначені тенденції природно спричинили появу багатоманітності сімейних форм. Сьогодні очевидно, що доречніше говорити не про "сім'ю", у визначенні якої важко навіть у рамках конкретної культури врахувати всі можливі варіації, а про різні типи сімей. Отож, відповідь на питання: "Що таке сім'я?", – може полягати або у звуженні обсягу самого поняття, як це пропонують деякі західні науковці (наприклад, вважати сім'єю тільки такі спільності, де є залежні члени – неповнолітні, інваліди похилого віку **[6]**, або в аргументованому виокремлені різних типів сімей як особливих малих груп. Останній погляд надзвичайно важливий при проведенні емпіричних досліджень, у тому числі й міжкультурних. Відсутність обмежень вибірки (чи аналізу результатів) за низкою якісних типологізаційних характеристик часто фактично не дає чіткої картини досліджуваного предмета. Розробка типологій потрібна й з позицій соціальної політики та наукового забезпечення соціальної роботи. Основою таких типологій можуть стати:

1. Юридична реєстрація шлюбу (а) сім'ї, засновані на шлюбі; б) фактичні сім'ї чи позашлюбне життя чоловіка і жінки; в) юридично оформлене подружжя, члени якого проживають окремо).

2. *Почерговість шлюбу осіб, які утворюють ядро сім'ї* (такі сім'ї засновані на першому шлюбі обох членів подружжя).

3. *Юридичні стосунки між батьками і дітьми* (а) обидва члени подружжя живуть з рідними дітьми і до їхнього одруження не мали інших дітей; б) сім'ї, де хоча б один з членів подружжя мав дітей до шлюбу, а діти можуть проживати як у даній, так і в іншій сім'ї; в) прийомна сім'я, у якій діти усиновлені).

Очевидно, що реальні сім'ї – об'єкти вивчення чи допомоги – підлягають під дію критеріїв, набір яких зовсім не є вичерпним і може бути доповнений. Є підстави не погодитися з тим, які з критеріїв типологізуючі, а які лише описують так звані сімейні форми, скажімо альтернативні. Важливо лише, щоб вітчизняні дослідники, котрі займаються питаннями сім'ї, використовували тотожні поняття і вкладали в них однаковий зміст.

Кризове суспільство продукує чимало стресів, пов'язаних із втратою чи зміною роботи, переїздом на нове місце проживання, невирішеністю житлової проблеми, ризиками і перенапруженням у здійсненні підприємницької діяльності, погіршенням матеріального рівня життя та ін. Вплив різних подій-стресорів, які потенційно викликають сімейний дистрес, – динамічний критерій для обґрунтування типології сімей. У зв'язку з цим окреслимо умовну типологізацію таких подій-стресорів:

– *нормативно очікувані* (народження дитини, смерть рідних пристарілого віку тощо) і *ненормативно-несподівані* (розірвання шлюбу, кардинальні зміни, які відбулися у зв'язку із соціальними катаклізмами, скажімо, такими, як війна);

– *внутрішньосімейні* (балотування на виборах, звикання до алкоголю, тривала хвороба тощо) і *зовнішні* стосовно сім'ї (напад злочинця, стихійні лиха – землетруси, пожежі, потужні вітрові чи водяні хвилі, техногенні катаклізми, інфляція та ін.);

– *хронічні* (наркотична залежність, дискримінація за національною ознакою) і ті, що діють тимчасово (перелом руки чи ноги, втрата роботи);

– *добровільні* (наприклад, свідома вагітність) і *мимовільні*;

– *кумулятивні* (новий стрес відбувся тоді, коли сім'я ще не впоралася з попередніми, наприклад, утрати у зв'язку зі смертю близької людини, або через короткий проміжок часу смерть забирає ще одного представника родини) та *ізольовані* **[7, с. 78–80]**.

Сім'ї, які виділяються за характером події, закономірно аналізуються в рамках теорії сімейного стресу, що розвиває ідеї структурного функціоналізму. Так, за кордоном відносно добре вивчені сім'ї, у яких подружжя були розлучені у період Другої світової війни, сім'ї емігрантів, сім'ї, в котрих зник батько, який належить до національних меншин конфліктного складу, сім'ї збанкрутілих фермерів. Загалом вивчення сім'ї у стресовій життєвій ситуації важливе так само, як і за умов наявності особливих проблем, передусім тих, які зорієнтовані на психотерапевтичну допомогу і додаткову соціальну роботу з ними. Теоретично можливості подолання стресу, недопускання переростання його в кризу визначаються головно індивідуальними, груповими, мікросоціальними і макросоціальними ресурсами так чи інакше задіяними до актуальних родинних взаємин.

Підходячи до аналізу проблеми – виділення різних структурних типів сім'ї, окремо відзначимо, що цей процес відбувається за

дихотомічним принципом: 1) розширена (трипоколіннєва) – нуклеарна; 2) моногамна – полігамна; 3) відсутність повнолітніх дітей (до 18 років в Україні) – їх присутність, коли констатують одно-, дво-, мало-, чи багатодітні сім'ї; 4) повна (з неповнолітніми дітьми живуть рідні чи нерідні мати й батько) – неповна (з такими дітьми проживає тільки мати чи тільки батько); останні, своєю чергою, за причиною формування можуть бути класифіковані на: а) позашлюбні (материнські, за термінологією С.І. Голода [**8, с. 49–51**]), після розлучення, після овдовіння і ті, які виникли внаслідок окремого проживання членів подружжя з різних причин (у цьому разі вказують на часовий інтервал спільної життєдіяльності).

Соціологічна характеристика типологій сучасної сім'ї передбачає з'ясування сутності сімейної структури, спираючись на аналіз структури як системи у проекції на сімейний формат міжособистісних стосунків. У цьому разі правильним буде твердження, що сім'я – це продукт суспільно-класової структури, а тому відмінності між різними типами сімей стосуються не їх площини повсякденного функціонування, а тих розвиткових процесів, за яких вони виникли.

Зазначена проблема відноситься до винятково складних. Адже структурно-функціональний аналіз за своєю суттю є комплексним, вимагає різнобічного вивчення взаємовідносин між родичами з орієнтацією на їх змістовність і якість. Причому тоді, коли визнаємо перевагу структури над функціями, якість сім'ї ще не може бути визначена. І зрозуміло чому. Люди – не лише пасивний продукт соціального довкілля, а функції сім'ї – не тільки віддзеркалення образу структури. Тільки активність окремих членів сім'ї уможливлює її якість й у поєднанні з нею змістовним є структурно-функціональний аналіз. У такий спосіб тріада "функції – структура – діяльність" і взаємодоповнення її членів стає основою для визначення соціальної якості сім'ї.

У цьому триєдиному зв'язку структура посідає домінантну позицію. Вона, звісно, надає простір, але водночас, подібно до функцій, лімітує можливості та обмеження діяльності. Вчинкові дії і функції впливають на структуру і здатні її змінювати, хоча не спроможні з неї вийти і функціонувати як самодостатні фактори. Відмінність між діяннями і функціями полягає в тому, що перші завжди реалізуються через посередництво окремих членів сім'ї, тоді як другі є синтезом, або міцним вузлом актуалізованих діяльностей. Природно, що рівень виконання сім'єю функцій залежить не від одного її члена, а від усієї родинної спілки. Життєдіяльність окремих членів, залежачи від багатьох чинників та організованостей, все ж не часто веде до інтеграції сім'ї, а навпаки, спричиняє їх дезінтеграцію. Отож функції є не лише синтезом зусиль членів сім'ї-родини, а передусім критерієм їх оцінювання з погляду задоволення нагальних потреб.

Багато неточностей існує навколо поняття "структура". В деякій іноземній літературі структура сім'ї повністю ототожнюється з її складом [**9, с. 112–117; 10, с. 52–56**]. Повно ілюструє цю концепцію математична модель структури, виражена формулою 2^n-n-1 (де n – кількість членів сім'ї). Ця формула уможливлює підрахування, що у тричленної сім'ї буде чотири типи взаємозв'язків, у чотиричленної – одинадцять, у п'ятичленної – 26, у шестичленної – 57 і т.д. Все це, звичайно, має свої підстави, але зреалізовує механічний підхід у соціології, який агрегує квантитативні елементи, проте не може зафіксувати рівень взаємозв'язків як важливого параметра структури. Відтак маємо не структуру, а лише склад сім'ї.

У випадку однієї сім'ї структура є релятивною системою, через яку досягається таке упорядкування значущих взаємозв'язків у сім'ї, яке здатне при зміні зовнішніх чи внутрішніх факторів зберегти попередній ступінь якісної досконалості конкретної сім'ї. У соціологічному розумінні можемо говорити про справжню структуру лише тоді, коли, окрім окремих внутрішньосімейних зв'язків, є змога визначити складну мережу взаємозв'язків і коли з цього комплексу виокремлюються ті структури, які у даному разі найвиразніше спричинюють наявність відповідного об'єкта. Зосереджувати тут увагу означає реагувати на зміни, які відбулися, наприклад, у площині диференціюючих та гомогенізуючих процесів. Хоча ступінь наближеності між окремими суспільними тріадами і формаціями досяг у нашому суспільстві відносно високого рівня, а подальший процес гомогенізації передбачає все більшу реалізацію нових відмінностей, все ж важливого значення набувають наступні питання:

а) якою мірою і в яких напрямках існують відмінності між робітничими, сільськогосподарськими та міськими сім'ями?;

б) які нові структури виступають на перший план у взаємозв'язках з настанням нових соціальних якостей-умов і яким чином диференціюються сім'ї?;

в) якими мають бути критерії розробки нової нетрадиційної типології сім'ї, зважаючи на з'яву її нових соціальних рис і подальших перетворень?

Відзначимо такий важливий момент: що особливо інтенсивно змінюються за чисельністю нуклеарні сім'ї, середній вимір яких здебільшого є однією з обов'язкових статистичних характеристик населення. Крім того, вони лідирують також за кількістю дітей, дітністю. Останній показник є надзвичайно важливим, адже інтегрує багато інших якісних характеристик і відображає суть сімейного способу життя.

У соціології і демографії прийнятий поділ сімей за дітністю на три типи. До першого належать малодітні сім'ї, тобто ті, де мало дітей із соціально-психологічного погляду (для виникнення первинних групових відносин серед дітей, як відомо, двох дітей недостатньо, дводітна сім'я, утворюючись із двох пар – подружжя і дітей, все ж не забезпечує розвій групових стосунків, оскільки для цього потрібно не менше трьох членів первинної групи). З одного боку, "мало" дітей у сім'ї може бути з позиції відтворення населення – демографічної: щоб попередні покоління заміщалися наступними, треба уможливити співвідношення приблизно 2,5 дитини на сім'ю, або чверть дводітних сімей і третину тридітних, 14 % – бездітних і однодітних і 7 % – п'ятидітних і більше [**11**].

Реальна структура сімей за дітністю в Україні, де рівень народжуваності впав нижче межі простого відтворення населення і сягнув у 1993 році 9,6 %, дорівнює 1,4 дитини на сім'ю, що означає надмірне переважання малодітних сімей з однією-двома дітьми. Нині таких в Україні 91 %. Сімей із п'ятьма і більше дітьми, себто багатодітних (де дітей набагато більше, ніж це потрібно для заміщення поколінь), менше 1 %, а сімей із трьома-чотирьома дітьми – середньодітних (дітей достатньо для дещо розширеного відтворення) – приблизно 8 % [**12**].

Отже, структура українських родин за дітністю різко викривлена: багатодітних сімей у понад 20 разів менше, ніж бажано, а середньодітних менше удесятеро; водночас однодітних – уп'ятеро більше, тому народжуваність не компенсує смертності. Більше того, починаючи з 1992 року рівень смертності становить 12,6 %, що перевищує рівень народжуваності, а це вказує на наявність процесу депопуляції, який супроводжується поширенням малодітності та зростанням смертності, котре розпочалося в Україні у 60-ті роки XX століття [див. **13**].

При комплектності внутрішньосімейних ролей нуклеарні сім'ї можуть бути повними, тобто такими, які охоплюють усі 12 можливих ролей (дві подружні – чоловік і дружина, дві батьківські – батько і мати, чотири родинно-батьківські – сини, дочки та син, дочка; чотири сімейно-родинні – брати, сестри та брат, сестра. В основу класифікації закладено твердження-ознака "Я маю", або "В мене є". Дуже важлива для дітей і для батьків наявність дочки-сестри чи дочок-сестер, сина-брата чи синів-братів. У всіх випадках тут не кількісна, арифметична відмінність, а цілком очевидна видозміна соціальної повноти взаємовідносин у сім'ї. Особливе наповнення сімейних стосунків існує у сім'ях з братами і сестрами, тільки з братами або сестрами, а також з братом і сестрою, або з одним сином чи донькою, що у підсумку приводять до утворення 21 різновиду сімейних структур, які утворює подружня пара та її діти. Повні за комплектністю внутрішньородинних ролей нуклеарні сім'ї можуть спостерігатися лише у двох випадках – серед багатодітних сімей із трьома синами (дочками) і двома дочками (синами) та серед середньодітних сімей із двома синами і двома дочками. Водночас сім'ї з неповним набором ролей, котрі охоплюють десять таких ролей, мають місце також у двох різновидах багатодітних спілок (одна дитина однієї статі і чотири – іншої), або у двох аналогічних різновидах сімей з чотирма чи трьома дітьми.

Сім'ї із вісьмома ролями спостерігаються у багатодітних родинах однієї статі, причому існує два типи таких сімей – чотиридітні і тридітні. В малодітних сім'ях з двома дітьми виконання вісьмох ролей наявне тоді, коли лише два сини чи дві дочки, або коли є один син й одна дочка. Вочевидь в однодітній сім'ї найбільш примітивна структура ролей – п'ять, а відтак подружня пара, обіймаючи головно дві ролі чоловіка і дві дружини, фактично не є сім'єю.

Таким чином, структура сімейних ролей звужується і збіднюється при зменшенні кількості членів сім'ї, у т. ч. й у зв'язку зі зменшенням кількості дітей, причому комп-

лектними за ролями родинами. Є лише багатодітні сім'ї з не менш, ніж двома дітьми однієї статі, і середньодітні – із двома синами чи двома дочками. Всі інші сім'ї – некомплектні, неповні за діапазоном соціальних ролей. Однак з усіх них перевагу доречно надавати сім'ям з 10 ролями, що мають різностатевих дітей, оскільки менший соціальний потенціал властивий сім'ям із восьми ролями і з дітьми однієї статі.

За структурою міжособистісних комунікацій сім'ї характеризуються різною конфігурацією відповідно до типології малих груп із трьома, чотирма, п'ятьма і більше членами. Диференційна якість сім'ї за статтю і віком, наявність подружньої пари поруч з групою дітей змушує окремо враховувати взаємодію між батьками і дітьми. Тільки починаючи з третьої дитини істотно ускладнюються структурні зв'язки, оскільки у цьому разі діти утворюють малу групу всередині сім'ї.

Сім'ї з однодітною структурою властиві три комунікаційні лінії взаємодії – однією між подружжям і дві на кожного з батьків у стосунках з дитиною. Дводітна структура має шість комунікацій – чотири між батьками і дітьми (дві на кожного з батьків) і по одній у межах батьківської і дитячої пар. Тридітна структура – це десять комунікацій – шість між батьками і дітьми (три на кожного з батьків), одна – всередині батьківської і три усередині дитячої групи. При цьому, на відміну від кількості інтеракцій, у цьому випадку враховуються зв'язки тільки між індивідами. Якщо додати до цього ще й подібність-відмінність за статтю і віком, то ускладнення структури сімейних інтеракцій неминуче впливатиме (за інших рівних умов) на ступінь згуртованості і стійкості сімейної групи. За підрахунками дослідників збільшення дітності веде до зменшення розлучень, тобто визріває тенденція, яка вказує на такий факт: однодітні структури розпадаються у два з половиною рази частіше, ніж дводітні, і в 9,5 разів частіше, ніж трилітні **[14]**.

Висновок. Лише батьківство, міжособиста взаємодія між батьками і дітьми надають сім'ї повноти і вагомості як унікальному соціальному інституту, а зовсім не стосунки між членами подружжя, де кількість інтеракцій завжди виявляється майже незмінною соціальною константою. Звідси важливою стає різноманітність сімейних структур, передусім коли ставиться мета класифікувати сім'ї з урахуванням їх зміни у часі – від старту сімейного життя до фінішу. Введення параметру тривалості (віку, досвіду) сім'ї та змін, котрі відбуваються з нею протягом тривалого часу, закономірно призвело до того, що поступово не лише сформувалася концепція "сімейного циклу життя", а й накопичувався емпіричний матеріал, що у підсумку підтвердив її значні пояснювальні можливості.

1. *Good W.* World Revolution and Family Patterns. – New York: Free Press, 1963. – 327 p.

2. *Семашко О.* Ми катастрофічно старіюча нація: падіння народжуваності // Україна і світ сьогодні. – 2002. – 12 січня. – С. 5.

3. *Масляк П.* Демографічна криза в Україні: причини виникнення, парадокси, проблеми й перспективи вирішення // Чумацький шлях. – 2000. – №1. – С. 6–7.

4. *Харев А.Г.* Социология воспитания. – М.: Политиздат, 1990. – 125 с.

5. *Прибиткова І.* Демографічна ситуація в Україні в дзеркалі Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Соціологія ТММ. – 2002. – №3. – С. 138–139.

6. *Blanc A.K., Rutenberg N.* Coitus and Contraception: The utility of Data on Sexual Intercourse for Family Planning, Program 1 // Studies in Family Planning. – 1991. – V. 22, N 3. – P. 239–241.

7. *Mederer H., Hill R.* Critical transitions over the Family Life Span: Theory and Research // Social Stress and the Family; Advances and Developments in Family Stress Theory and Research. – New York: Harworth press, 1983. – 304 p.

8. *Голод С.И.* Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. – М.: Наука, 1984. – 136 с.

9. *Freeman, Sarah, Bullough.* The Complete Guide to Fentility and Family Planning. – Buffalo – New York: Prometheus books, 1993. – 314 p.

10. *Piwowarski W.* Przemiany w strukturze I funkcyiach rodziny. – Wazszawa, 1972. – 214 s.

11. *Стешенко В., Піскунов С.* Заохочувати можна дітонародження, а не народжуваність як макропроцес. Концепція національної демографічної політики України // Віче. – 2002. – №6. – С. 17–18.

12. *Кресін В.* Чому нас стає менше: Причини демографічної кризи в Україні // День. – 2002. – 20 лютого. – С. 5.

13. *Позняк О.* Скільки нас буде у 2025, 2050, 2075 роках? //Дзеркало тижня. – 2001. – 15 грудня. – С. 13.

14. *Рябов І.* Сім'я і відтворення населення в Україні // Економіка України. – 1998. – №4. – С. 86–88.

Надійшла до редакції 1.09.2008.

Педагогічна та вікова психологія

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СІМ'Ї ЯК ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ЇЇ ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ

Ольга МАРТИНЮК

Copyright © 2008

Постановка проблеми. Однією з гострих проблем сімейного консультування є отримання повної, об'єктивної, достатньої інформації про шлюбно-сімейну ситуацію клієнта. Від цієї інформації залежить точність постановки діагнозу, вибір методів і напрямків роботи та ефективність допомоги. Щоб зібрати таку інформацію, в консультанта повинна бути певна модель сім'ї, що постає його концептуальною картою і впорядковує одержувану інформацію. Проте теорія сім'ї ще далека від завершеності. Це призводить до значних розбіжностей у методах і характері зібраної інформації про шлюбно-сімейну ситуацію клієнта, про способи її інтерпретації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сім'я як складне і багатопланове явище вивчається різними науками – етнографією, соціологією, соціальною психологією, педагогікою. Кожна з указаних конкретних наук формулює свій предмет дослідження сім'ї. Проте жодна з них не має єдиної, цілісної теорії сім'ї, що могла б відповідати критеріям універсальності. Водночас у цьому змістовому форматі науковцями накопичений дослідницький матеріал, на основі якого створені так звані теорії середнього рангу, тобто концепції, що охоплюють окремі соціально-психолого-педагогічні проблеми сім'ї і являють собою сукупність теоретичних уявлень про сім'ю, згідно з яким подається розгорнуте трактування вказаного феномена.

У наборі ключових питань концепції сім'ї доречно виділити такі: феномен сім'ї, історичний процес розвитку сім'ї, закони і закономірності її розвитку і трансформації, функції життєдіяльності та структура сім'ї, місце і значення сім'ї у процесі соціалізації особистості.

У сфері *соціологічного* дослідження сім'ї істотний внесок належить А.І. Антонову, Л.Я. Гозману, С.І. Голоду, Т.А. Гурко, М.С. Мацковському, О.Г. Харчеву, Н.Г. Юркевич та ін. Так, скажімо, О.Г. Харчев [**15**], М.С. Мацковський [**11**] і С.І. Голод [**7**] сформували теоретичну парадигму власне соціологічного вивчення сім'ї, що позитивістськи орієнтує кожного на природничо-наукові норми наукового знання, позрізову стратегію дослідження з перевагою закритої (письмової та масової) форми опитування і кількісних методів обробки даних. Ця парадигма природно має свої плюси і мінуси ***(табл. 1).***

У системі *психологічного* дослідження сім'ї (В.М. Дружинін, В.В. Столін, О.О. Бодальов, А.Н. Елізаров, С.В. Ковальов, А.Б. Холмогорова, О.Т. Соколова, О.І. Захаров, М.М. Обозов, А.М. Обозова, А.М. Волкова, Т.М. Трапезникова, Г. Навайтіс та ін.) закономірно прийнятий свій спосіб аналізу. В його підґрунті здебільшого перебувають глибинно-психологічна, гуманістична, або гуманітарна парадигми, що постулюють якісну специфіку знань. Відповідно до цих парадигм конкретним дослідником обирається типологія обрахунку емпіричних даних, наводяться розгорнені думки окремих респондентів (ідеографічно зорієнтована психодіагностика). Це зумовлено тим, що в окреслених психологічних дослідженнях головним завданням є аналіз функціонування сім'ї в рамках одиничного, коли акцентуванню підлягає індивідуально-особистісна її складова, а відтак особлива увага відводиться внутрішнім механізмам сімейного життєзреалізування.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Сім'я – складне, багатопланове й водночас цілісне утворення. Їй властиві загальні закономірності, що не можуть бути повно розкриті конкретними методами. Тому потрібна інтеграція підходів у комплексному вивченні сім'ї. Виходячи з того, що кожний

Таблиця 1

Характеристика природничо-наукової парадигми

Переваги	Недоліки
1. Пояснення емпіричних даних, виявлення і формулювання загальних законів і закономірностей, побудова гіпотез	Поза пізнанням залишається сімейна ідеологія, яка відображає норми і цінності сім'ї, історію родини, сімейні правила і міфи, а також легенди, традиції, максими тощо
2. Підтвердження і відтворення фактів; перевірка гіпотез на достовірність і побудова на цій основі обґрунтованих прогнозів	

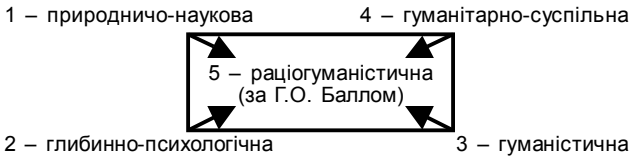

Рис. 1.
Поліпарадигмальність дослідження сім'ї як соціокультурного явища

з підходів має свої плюси та мінуси, то доцільним є їх синтез у вигляді *раціогуманістичної парадигми* за принципом кватерності ***(рис. 1)*** [див. **5**]. А це означає, що зазначені парадигми не взаємовиключають, а доповнюють одна одну.

Мета статті – провести методологічну рефлексію наукового матеріалу у сфері соціально-психологічного вивчення сім'ї, спираючись на пояснювальні можливості типологічного підходу.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Конкретно-науковою методологією вивчення сім'ї є такі підходи, як історичний (С.І. Голод), функціональний (О.Г. Харчев, А.І. Антонов), структурно-функціональний (С.І. Голод), системний (М.С. Мацковський, Д. Олсон, В. Біверс та ін.) ***(рис. 2).***

В концепції С.І. Голода [**7**] сім'я – це сукупність індивідів, які перебувають як мінімум в одному з трьох типів відносин – кровної спорідненості, породження й особистісної взаємодії. Домінування одного з цих типів відносин визначає теоретично обґрунтовані автором, історично змінні типи сім'ї і діючі моделі у межах цих типів, їх минуле, теперішнє і майбутнє на перші десятиріччя XXI століття. Так, дослідник виділяє сім'ї таких типів, як патріархальна (кровно-споріднені відносини), дитиноцентрична (дитинонародження) і подружня (особистісна взаємодія). На сьогодні, на думку автора історичної концепції сім'ї, пік розвитку приходиться на дитиноцентричні сім'ї (сучасні), у стадії становлення знаходяться сім'ї подружнього типу (постсучасні) і вичерпали себе патріархальні сім'ї (традиційні).

Аналіз теперішньої ситуації дозволяє стверджувати, що все більшого поширення набуває послідовна моногамія як нормативна модель сім'ї.

Історична зміна типів сім'ї подана на ***рис. 3.***

Варіативність сучасних моделей сім'ї супроводжується, на думку С.І. Голода, такими

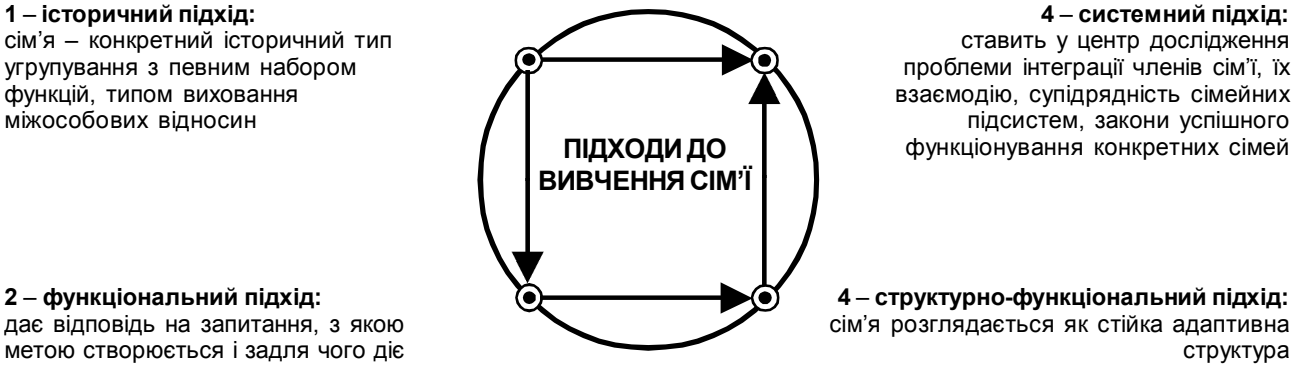

Рис. 2.
Конкретно-методологічні підходи до вивчення сім'ї як соціокультурного явища

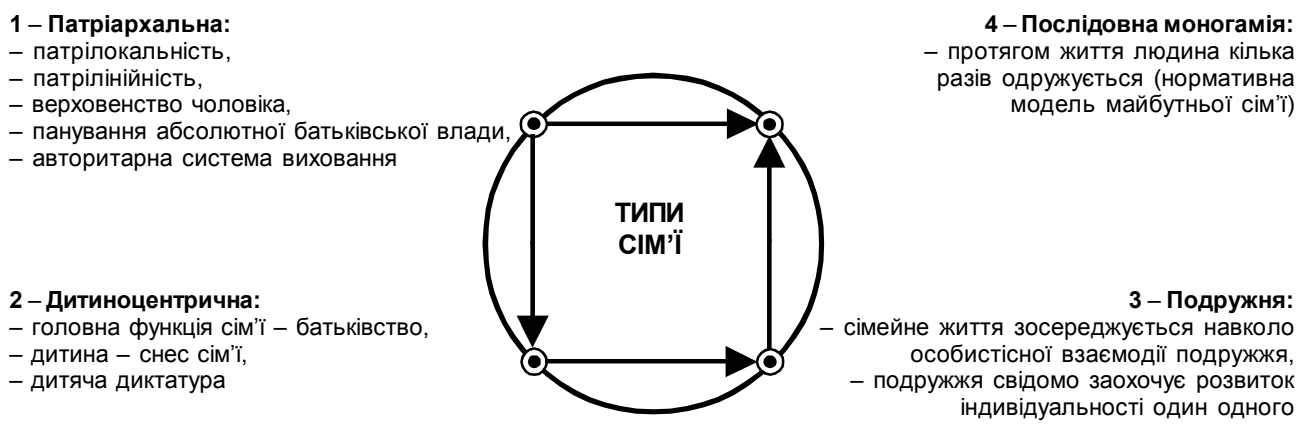

Рис. 3.
Історичні типи сімей

явищами, як зниження народжуваності, свідома бездітність та дошлюбна практика сексуальних відносин сучасної молоді, розлучення. Ці явища не інтерпретуються ним однозначно як відхилення від норми, а розглядаються як ознака істотних і незворотних змін у самому інституті сім'ї, перехід його в нову якість. Такої ж думки дотримується і М.С. Мацковський [**3; 11**].

Історизм, який є сильною стороною концепції С.І. Голода, відноситься також до дошлюбного етапу відносин майбутнього подружжя, особливостей їхнього сімейного життя, включаючи народження дітей. Вчений побудував типологію основних моделей дитячо-батьківських відносин (авторитарна, амбівалентна, квазіавтономна), що співвідноситься із виділеними типами сімей (патріархальна, дитиноцентрична, подружня). Водночас він не надав повної характеристики видам внутрішньосімейних відносин у визначених ним типах сім'ї.

Функціональний підхід як методологічну основу дослідження сім'ї використовують О.Г. Харчев, А.І. Антонов, Е.К. Васильєва, Н.Г. Юркевич та інші. Під функціями сім'ї розуміють або її життєдіяльність, або діяння її окремих членів, які виявляють соціальну роль і сутність цієї організованості [**7**]. На функції сім'ї впливають такі чинники, як вимоги суспільства, сімейне право і норми моралі, реальна допомога держави чи її відсутність. Тому протягом історії людства функції сім'ї не залишаються незмінними, виникають нові, а інші трансформуються, або ж наповнюються новим змістом.

Існують різні класифікації функцій сім'ї, проте в них незмінно виділяються такі, у яких певною мірою знаходить відображення суспільне призначення сім'ї – репродуктивна, господарсько-економічна, комунікативна, організації дозвілля, виховна [**13**]. Так, О.Г. Харчев [**15**] виділяє специфічні (народження і виховання дітей) і неспецифічні (організація споживання і побуту, дозвілля і психологічного захисту) функції сім'ї. При цьому основною функцією він вважає народження дітей на користь функціонування суспільства. Тоді як специфічні функції сім'ї витікають із суті сім'ї і відображають її особливості як соціального явища, а неспецифічні – це ті, до виконання яких сім'я пристосувалася за конкретно-історичних обставин. А.І. Антонов [**1**] вказує на ієрархічність функцій сім'ї з виділенням у ролі головних такі функції, як дитинонародження і соціалізація дітей, а також підтримки життєіснування усіх її членів. Батьківську потребу в дітях він виокремлює як інтегральний показник сімейного способу життя.

У зв'язку з існуванням різних типологій сімейного функціонування доцільно виділити серед них загальні (першого порядку або специфічні) і часткові (другого порядку або неспецифічні) функції сім'ї ***(рис. 4).*** На основі аналізу робіт, присвячених класифікації аналізованих функцій (О.Г. Харчев, А.І. Антонов, М.С. Мацковський, Г. Навайтіс, З.А. Янкова, Н.Г. Юркевич, Е.К. Васильєва, В.В. Солодніков та ін.), до перших можна віднести репродуктивну, виховну, соціалізуючу, господарсько-побутову, а до других – духовного спілкування подружжя, організації дозвілля (культурно-рекреаційну), емоційно-психотерапевтичну, сексуальну.

Г. Навайтіс [**12**] як найважливішу особливість функцій сім'ї виділяє їх комплексність. Кожна потреба, котра задовольняється сім'єю, може бути задоволена і без неї, але тільки сім'я дає змогу втамувати їх у комплексі,

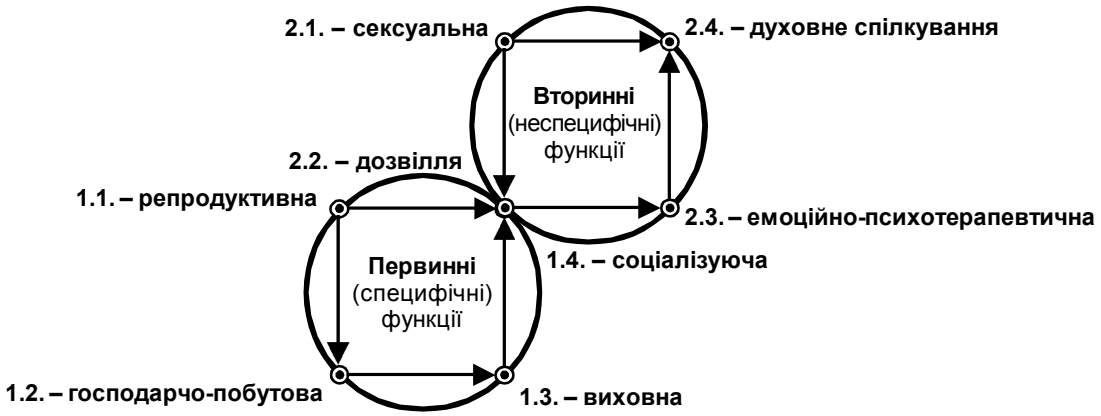

Рис. 4.
Типологія основних функцій сім'ї

який, у разі розпаду сім'ї, не може бути роздроблений чи розподілений між іншими людьми. Таке розуміння функцій сім'ї, на думку автора, обґрунтовано відокремлює сім'ю від інших, схожих на неї за деякими ознаками малих груп (наприклад, пар, які підтримують постійні сексуальні зносини).

Також підкреслимо той факт, що функції сім'ї не існують ізольована одна від одної, вони діють взаємозалежно і взаємозумовлено, тобто кожна з них є логічною ланкою здійснення інших функцій. Ось чому в рамках *структурно-функціонального* підходу С.І. Голод [**7**] розглядає сім'ю як стійку адаптивну структуру, тобто як внутрішню організацію цілісної системи, яка містить специфічний спосіб взаємозв'язку і взаємодії її компонентів. Саме згаданий дослідник уперше ввів такі поняття, як "адаптаційний синдром" з його психологічним, сексуальним і духовним компонентами, та "інтимність – автономність" як істотні атрибути шлюбу. У підсумку баланс у прагненні подружжя до автономності та інтимності розглядається в концепції С.І. Голода як умова успішного функціонування сім'ї.

Схожі ідеї висловлені американськими соціологами (Д.Х. Олсон, Дж. Портнер, І. Лаві [цит. за **13**]). Вони здобули популярність під назвою "Кругова модель сім'ї". Дана модель сімейних відносин базується на *системному* підході, ключовим положенням якого в даному разі прийнятне положення про те, що сім'я є системою, яка прагне до встановлення рівноваги між автономією і взаємозалежністю своїх членів. Забезпечують баланс між цими суперечливими тенденціями такі властивості сімейної системи, як гнучкість (у ранніх публікаціях автори моделі називали її адаптивною) і згуртованість. Зі свого боку, зазначений баланс сімейній системі забезпечує внутрішньосімейне спілкування. При цьому за кожним з цих параметрів визначено чотири типи сімей. За параметром сімейної згуртованості це сім'ї роз'єднані, пов'язані, згуртовані і зщеплені; за параметром сімейної гнучкості – ригідні, структуровані, гнучкі і хаотичні. За допомогою комбінування вказаних параметрів можна визначити 16 типів сімейних систем, поєднаних авторами у три групи: 1) збалансовані (4 типи); 2) проміжні (8 типів) і 3) незбалансовані (4 типи).

Концепція Д. Олсона та його колег пропонує власні діагностичні засоби, що є новаторським кроком. Так, для дослідження процесів згуртованості і гнучкості авторами Кругової моделі сім'ї розроблено опитувальник самооцінки "Шкала сімейної адаптації і згуртованості". Опитувальник спроектований таким чином, що дає змогу встановити, як усі члени сім'ї в один конкретний момент сприймають свою сім'ю і якою би хотіли її бачити. Розбіжність між реальним сприйняттям та ідеалом визначає ступінь задоволеності окремою сімейною системою. Закономірно, що згадану концепцію оцінюють як таку, що компактно і повно описує універсальні аспекти внутрішньосімейних відносин.

У центрі системного дослідженні сім'ї знаходяться проблеми інтеграції її членів, їх взаємодії, супідрядності сімейних підсистем. При цьому науковці цього напрямку в своїй роботі керуються такими принципами ***(рис. 5).***

Розуміння сімейної системи як такої, що саморозвивається, припускає її пояснення з неї самої, тобто як такої системи, джерело

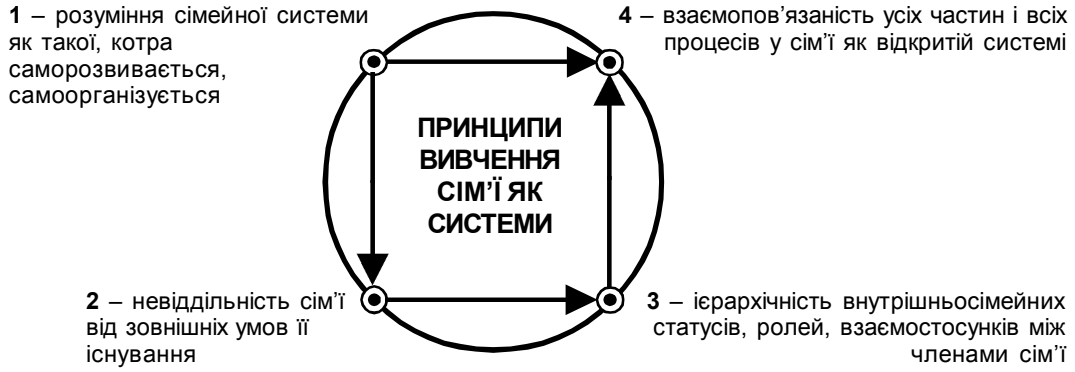

Рис. 5.
Принципи системного підходу, що реалізуються у вивченні сім'ї як системи

перетворень якої знаходиться усередині неї, а точніше – у властивих їй суперечностях. Водночас вона повинна бути пізнана не самодостатньо, а й у низці інших систем, частиною яких вона є. У зв'язку з цим сім'ю доречно вивчати щонайперше у системі "сім'я – суспільство, або зовнішні умови існування". Сім'я як система черпає матеріал для формування самої себе з попередніх аналогічних систем (прабатьківських родин) і систем, що існують поряд з нею. При цьому нова система виникає на основі старої не відразу, не у сформованому вигляді, а спочатку у формі певних передумов – тих чи інших матеріальних, соціальних і духовних компонентів, зв'язків і відносин. Ці передумови розрізнені, належать не до однієї, а до кількох систем, але у ході інтеграції вони започатковують нову систему. Остання, виникши на основі старого, асимілює лише деякі системні риси (їх достатній мінімум), які у процесі функціонування і розвитку зміцнюються і розширяються. До того ж вона створює нові, тепер уже власні, компоненти.

Принцип ієрархічності припускає, що сім'я як система має вершинні і низинні рівні-підстави. Всі внутрішньосімейні процеси взаємно впливають і зумовлюють перебіг один одного. Наприклад, загострення суперечностей в одній сфері життєдіяльності сім'ї може порушити нормальні відносини в інших вимірах родинної взаємодії. Так, соціальна невлаштованість батьків призводить до психологічного напруження у дітей, до породження сімейних конфліктів, загострення подружніх і дитячо-батьківських стосунків.

У форматі системного дослідження сім'ї предметом пізнання є закони і закономірності її успішного функціонування та розвитку. При цьому під функціонуванням цієї системи розуміється її рух-поступ як чогось даного, актуального, а під розвитком – вихід з актуального стану у потенційний, у її майбутнє (якісна видозміна, перехід на іншу стадію розвитку тощо). Отож сімейна система працює під впливом таких суперечливих законів, сукупна дія яких підлягає збалансуванню ***(рис. 6).***

Сутність закону гомеостазу (рівноваги, збереження) і розвитку полягає в тому, що, подібно всім живим організмам, сімейна система прагне зберегти своє положення, яким би воно не було (її подружнє ядро намагається залишитися без змін), так і еволюціонує. Тому обидва закони наявні одночасно.

Згідно із законами розвитку кожна сімейна система проходить свій життєвий цикл, що складається із стадій чи послідовної зміни основних подій, пов'язаних з деякими неминучими об'єктивними обставинами. Народження дитини, вихід дорослих дітей із сім'ї, смерть старої людини – все це істотно змінює структуру сім'ї і якість взаємодії її членів один з одним. У цьому аналітичному розрізі однією з обставин, що визначають динаміку розвиткового функціонування сім'ї, є також і фізичний час. Вік членів родини змінюється, а відтак і змінює сімейну ситуацію. Як було показано Е. Еріксоном в епігенетичній концепції **[18]**, кожному віковому періоду в онтогенезі людини відповідають певні психологічні потреби, які людина прагне реалізувати. Разом із віком змінюються і запити до життя взагалі і до близьких людей зокрема. Це визначає стиль спілкування і, відповідно, психосоціальне наповнення самої сім'ї як мікросоціальної групи. При цьому нормативним життєвим циклом сім'ї є той, що зображений на ***рис. 7.***

Отже, сім'я – це історичне утворення, яке має свій початок і своє завершення – за-

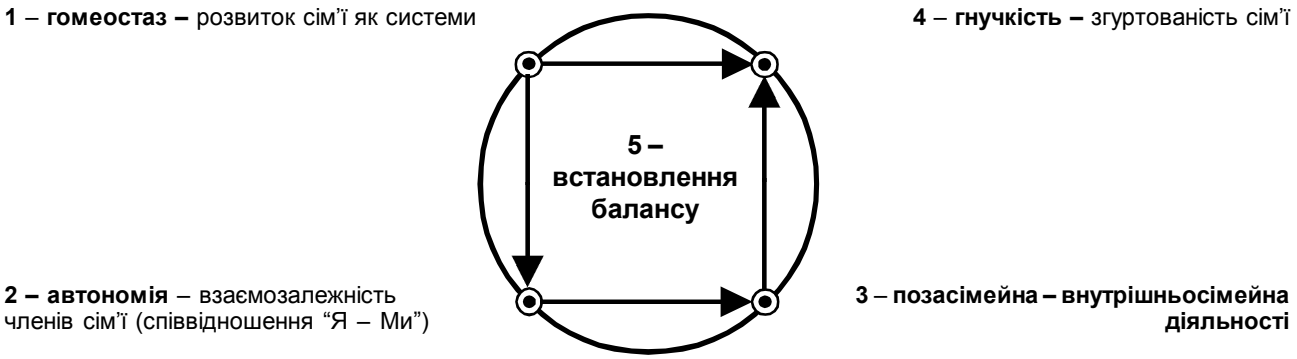

Рис. 6.
Закони успішного функціонування і розвитку сім'ї

роджується, розвивається і гине. Вона природно еволюціонує до балансу між автономією і прихильністю своїх членів, де кожний є особистістю, котра прагне до саморозвитку, самостійності, але в той же час повинна бути здатна функціонувати спільно з іншими членами родини. Так, у розумінні С.І. Голода [7], у сім'ї мають бути задоволені такі потреби особистості, як прагнення до автономії (відділення себе від інших) і до інтимності (приналежності саме до цієї групи). Таке розуміння потреб особистості базується на гуманістичній теорії мотивації. Зокрема, А. Маслов [10] виділяє окрему групу потреб особистості – у соціальних зв'язках (любові, ідентифікації, соціальній приналежності), а також групи потреб у самооцінці (потреба в самоповазі, компетенції, гідності) й самоактуалізації (намагання реалізувати власні можливості та природний потенціал). Причому баланс має бути забезпечений і між соціальною активністю сім'ї та її спрямованістю на внутрішньосімейні відносини.

Спираючись на методологію системного підходу і на критичний аналіз емпіричних досліджень А.Б. Холмогорової [16], нижче визначені параметри (емпіричні індикатори) сім'ї як мікросоціосистеми ***(рис. 8).*** Єдність указаних параметрів дає достатньо повне – понятійно-панорамне – уявлення про сім'ю як у статичних, так і процесуальних її формовиявах і дозволяє комплексно досліджувати її особливості та інваріанти.

Задля організації спрямованого вивчення сім'ї В.М. Дружинін [9] визначив такі її моделі: ідеальна, реальна, нормальна, аномальна. Нами доповнена пропонована типологія у рамках шкали "нормальність – аномальність", зважаючи на типи сімей за Д. Олсоном ***(рис. 9).***

В.М. Дружинін наполягає на потребі обґрунтування критеріїв "нормальної реальної сім'ї" й аргументує це тим, що в дослідженнях всі типології моделей сім'ї, які описують її як ціле, будуються на основі аномалій, різних відхилень від якоїсь норми, що абсолютно неконкретна. Донедавна дана фундаментальна проблема не одержала належного розв'язку, хоча і мають місце вдалі розвідки у напрямку визначення психологічного здоров'я сім'ї як її норми (В.С. Торохтій [14]). Під останнім розуміється сукупність суб'єктивних чинників ковітальної стабільності сім'ї ***(рис. 10).***

Психологічно здорова сім'я створює умови для реалізації потенціалу кожного її члена, задає оптимальну модель для оволодіння ним соціальними нормами і навичками.

Нормальність сім'ї головно визначається якістю життєдіяльності сімейної системи як

Рис. 7.
Нормативний життєвий цикл сім'ї

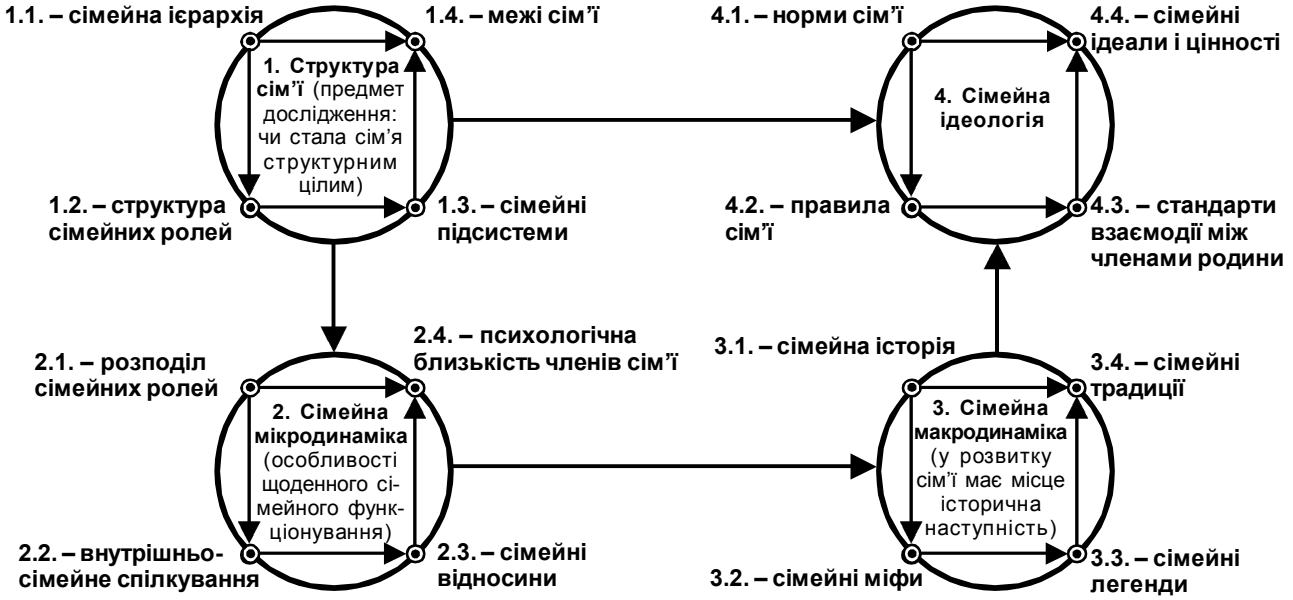

Рис. 8.
Модель соціально-психологічного аналізу сім'ї як мікросоціосистеми

системним показником її благополуччя. Водночас сюди ж відносять стабільність і стійкість шлюбу, сумісність подружжя, комунікативний потенціал сімейних стосунків. Відповідно до вищевказаних параметрів сімейної системи ***(рис. 8)*** пропонуємо таку характеристику ідеальної, нормальної та аномальної сімей ***(табл. 2)***.

Психологи пов'язують сімейні проблеми із шлюбно-подружніми і дитячо-батьківськими відносинами. Тому, власне, психологічний зміст сімейних проблем описується за допомогою таких гносеологем, як теорії особистості (А.В. Петровський, А. Маслов, З. Фройд та ін.), теорії відносин (О.О. Бодальов, Я.Л. Коломінський, В.М. Мясищев, М.М. Обозов, А.В. Петровський), теорії спілкування (О.О. Бодальов, Б.Ф. Ломов, О.О. Леонтьєв).

А.Н. Волковою і Т.М. Трапезниковою **[6]** розроблена програма збору інформації про подружню пару, що охоплює 9 пунктів:

1. Соціальні характеристики сім'ї (шлюбний стаж, вік і відмінність у віці, освіта і заняттях подружжя, кількість і вік дітей), що відзначаються шляхом опитування.

2. Дошлюбні відносини (місце і ситуація знайомства, перше враження один про одного, тривалість періоду залицяння, ініціатор шлюбної пропозиції, час її обдумування, ситуація оформлення шлюбу), що виявляються у бесіді чи спеціальному інтерв'ю.

Рис. 9.
Типи сімей

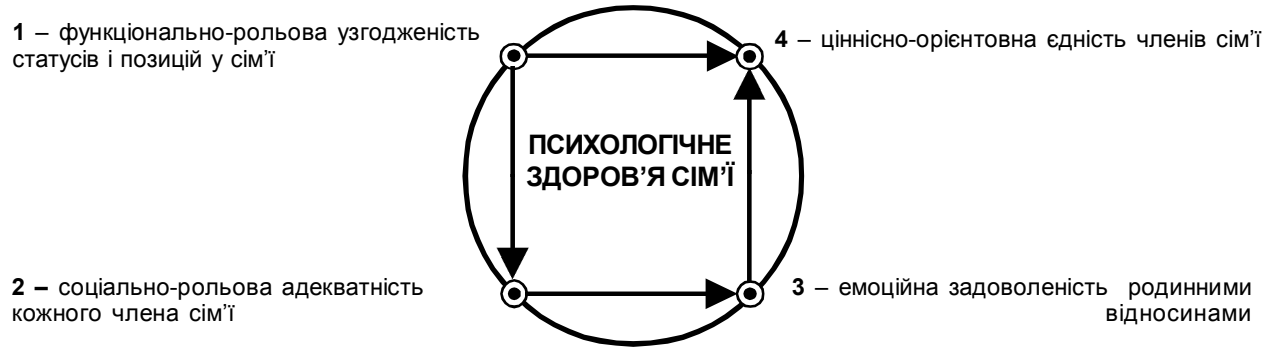

Рис. 10.
Чинники стабільності сім'ї, що забезпечують її психологічне здоров'я

3. Мікрооточення сім'ї (склад мікрооточення – рідні, сусіди, друзі, колеги; частота контактів з його різними представниками, форми допомоги, одержуваної від цих осіб – економічна, побутові послуги, моральна й емоційна підтримка, обмін досвідом, організація і проведення дозвілля), що вивчається з допомогою анкет "Контакти сім'ї" (А.Н. Волкова, Т.М. Трапезникова), "Шкала сімейного оточення (ШСО)" (Р. Моос) та ін.

4.Стадія шлюбу (життєві цикли сім'ї). Для аналізу подружніх стосунків стосовно стадії розвитку сім'ї можна використовувати стандартизовані тести-опитувальники: "Рольові очікування і домагання в шлюбі" (А.Н. Волкова, Т.М. Трапезникова), "Опитувальник мотивації кохання" (В.Ф. Моргун), "Подружня сумісність" (А.Б. Добрович), "Сімейні емоційні комунікації (СЕК)" (А.Б. Холмогорова). У цілому є підстави констатувати відсутність належного діагностичного інструментарію для адекватного аналізу шлюбу в контексті життєвих циклів сім'ї.

5. Оцінка рівня благополуччя сімейних відносин; для цього використовуються опитувальники: "Задоволеність шлюбом" (В.В. Столін, Т.Л. Романова, Г.П. Бутенко), "Шкала суб'єктивної задоволеності шлюбом" (Т.М. Трапезникова), "Диференційна оцінка відносин" (А.Н. Волкова).

6. Оцінка окремих феноменів подружніх відносин (порозуміння, його адекватність, емоційне прийняття, рівень конфліктності, сімейно-рольова узгодженість), яка здійснюється завдяки використанню методик: "Функціонально-рольова узгодженість подружжя" (С.В. Ковальов), "Соціально-рольова адекватність" (В.С. Торохтій), тест Лірі, опитувальник "Конфлікти" (Г. Лер), "Шкала сімейного стресу" (А.Б. Холмогорова).

7. Дослідження індивідуальності кожного подружжя; тут, при диференціально-психологічному обстеженні, використовують відомі опитувальники Кеттелла, Айзенка, тести Розенцвейга, Зонді, Люшера.

8. Дослідження сімейного дозвілля, інтересів, цінностей; вивчення цього аспекту шлюбу уможливлюють такі методики: "Сімейні цінності" (В.С. Торохтій), "Ціннісні орієнтації" (М. Рокич), "Інтереси – дозвілля" (Т.М. Трапезникова), "Умови сімейного благополуччя" (Т.М. Трапезникова).

9. Психограма шлюбу, що аналітично охоплює одержані дані всіх аспектів шлюбу. В ній указують такі висновки: 1) зони конфлікту в шлюбі, потенційний ініціатор конфлікту в кожній із зон; 2) ступінь особистісної сумісності; 3) загальна міра взаєморозуміння і згоди з різних сторін сімейного життя; 4) прогноз розвитку відносин у парі; 5) рекомендації щодо форм і змісту корекційної роботи (з парою в цілому і з кожним членом сім'ї окремо).

Дитячо-батьківські відносини психологи виводять із загальної моделі сімейних стосунків. Тип цих відносин залежить, на їхню думку, від того, як батьки оцінюють і ставляться до своєї дитини і як вона, власне, самостверджується. Продіагностувати ці відносин дають змогу такі методики: PARI (вимірює батьківські установки і реакції) (Е. Шеффер, Р. Белл), "Опитувальник батьківських відносин" (А.Я. Варга, В.В. Столін), "Аналіз сімейних взаємостосунків (АСВ)" (Е.Г. Ейдеміллер, В.В. Юстицкис), "Метод комплексної експрес-діагностики особливостей сімейної атмосфери, сімейного виховання і ставлення батьків до дітей) (Р.В. Овчарова), "Підлітки про батьків" (Л.І. Вассерман, І.А. Горькова, Е.Е. Роміцина), "Взаємодія дорослий–дитина" (І.М. Марковська), PBI (самозвіт для оцінування та виміру зв'язку з батьками у перші 16 років) (Г. Паркер), "Спільний тест Роршаха (СТР)" (под-

Таблиця 2

Характеристика типів сімей за системою параметрів

Параметри сім'ї	Типи сімей		
	Ідеальна	***Нормальна***	***Аномальна***
1. Структура сім'ї: 1.1. Сімейна ієрархія	Патріархальна, ригідна, структурована. Відповідальність за сім'ю, дружину і дітей несе чоловік	Конгруентна, структурована і гнучка. Співпадання носія влади і відповідальності в одній особі. Відповідальність за сім'ю, дружину і дітей несе чоловік	Спутана, хаотична, відсутність лідера, боротьба членів сім'ї за лідерство. Неспівпадіння носія влади і відповідальності в одній особі. Відповідальність за сім'ю несе дружина, або хтось старший із дітей
1.2. Структура сімейних ролей	Традиційна, ригідна, структурована	Стабільна і гнучка, охоплює товариські, партнерські, подружні, батьківські ролі	Ригідна або хаотична, деформована
1.3. Сімейні підсистеми	Певне протиставлення підсистем ("батьківська – дитяча", "чоловіча – жіноча", "доросла – дитяча")	Наявність підсистем, які дозволяють сім'ї вибірково виконувати певні функції і забезпечувати її життєдіяльність (подружня, батьківська, дитяча, доросла, жіноча, чоловіча, "мати – дитина (діти)", "батько – дитина (діти)"	Мають місце коаліції, якіприпускають тріангуляцію – використання третьої особи для вирішення конфліктів між двома іншими членами сім'ї
1.4. Межі сім'ї	Відкрита сім'я із жорсткими внутрішніми межами	Межі між сімейними підсистемами ясно окреслені й достатньо проникні для забезпечення спілкування між підсистемами та із зовнішнім оточенням і достатньо жорсткі для підтримки їх автономності	Дуже проникні, або дуже жорсткі зовнішні межі, відповідно жорсткі чи розмиті внутрішні межі. Може мати місце невизначеність сімейних меж
2. Сімейна мікродинаміка 2.1. Розподіл сімейних ролей	Централізований розподіл ролей, ролі стабільні	Забезпечена соціально-рольова адекватність і функціонально-рольова узгодженість; гнучка ролева система	Різкі рольові зсуви, наявність психологічно негативних сімейних ролей
2.2. Внутрішньо-сімейне спілкування	Деяке переважання формально-рольового спілкування над міжособис-тісним, наявність певної дистанції успілкуванні	Міжособистісне довірливо-дружнє спілкування, пряма комунікація; члени сім'ї переважно говорять за себе; ясне і відкрите пояснення думок, почуттів	Маніпулятивне, примітивне, конфліктне спілкування. Члени сім'ї часто говорять один за одного, наявність прихованого, другого значення
2.3. Сімейні взаємостосунки	Активно (пасивно)-позитивні, деяке переважання критики (подружньої, батьківської) над похвалою	Активно-позитивні, дружні відносини, гармонійне співвідношення похвали і критики	Активно (пасивно)-негативні, ситуативні; конкурентні. Багато несправедливих докорів і звинувачень, образ
2.4. Психологічна близькість членів сім'ї	Традиційною є ситуація, коли донька емоційно-психологічно близька з матір'ю, а син – із батьком.	Всі члени сім'ї рівно емоційно-психологічно близькі один до одного. Помірно висока психологічна близькість членів сім'ї між собою. Прийнято відкрито виражати свої думки і переживання, одержуючи при цьому морально-психологічну підтримку. Емоційна ідентифікація із сім'єю	Висока залежність, або висока незалежність членів сім'ї один від одного. Різновекторна емоційна спрямованість членів сім'ї; емоційна ізоляція когось із рідних. Прийнята заборона на вираз емоцій.
3. Сімейна макродинаміка 3.1. Сімейна історія	Повторення історії батьківських сімей	Створення власної сімейної історії; правила і міфи батьківської сім'ї присутні у вигляді звичок і ритуалів. Переважає відчуття комфорту, яке виникає, коли здійснюється звичний стиль життя, при якому в батьківській сім'ї людині було добре, і він хоче повторити приємний досвід	З минулого людина привносить у власну сім'ю правила і міфи сім'ї прабатьків/а в незмінному вигляді, або в негативному висвітленні
3.2. Сімейні міфи	Наявність сімейних міфів, які мають зв'язок з уявленнями, котрі ідеалізують шлюб і сімейне життя (*просторова близькість потрібна для згуртованості сім'ї, міф жертовності матері* ("Я живу заради дітей, заради них я повинна пожертвувати своїм відпочинком, кар'єрою, увагою до чоловіка"), *міф про вину і покарання* ("В кожній неприємній події обов'язково треба знайти винуватого, який повинен бути покараний за свої помилки").	Відсутність сімейних міфів	Наявність сімейних міфів як захисного механізму (міф "Ми дружна сім'я", тобто у сім'ї не може бути відкритих конфліктів і тим більше при дітях). Якщо хтось у сім'ї не поділяє сімейного міфу, то він не може бути членом цієї системи, система його ізолює
3.3. Сімейні легенди	Наявність позитивної, соціально схвалюваної легенди, яка поділяється всіма членами сім'ї; шанування сімейних легенд	Сім'я з повагою відноситься до сімейних легенд як історії сім'ї	Наявність легенди з негативним аспектом, або відсутність будь-якої сімейної легенди
3.4. Сімейні традиції	Шанування сімейних традицій, які обов'язкові для всіх членів сім'ї	Шанування позитивних сімейних традицій, добровільна їх підтримка	Відсутність традицій на об'єднання сім'ї, або надмірне зосередження на них
4. Сімейна ідеологія: 4.1. Норми сім'ї	Чітко визначені і соціально прийняті	Чітко визначені і соціально прийняті	Відсутність норм чи їх непомірність
4.2. Правила сім'ї	Більшість сімейних правил задано соціумом явно. Сім'я з повагою ставиться до правил, які визначають відносини із сім'ями прабатьків, між підсистемами "жіноча – чоловіча" "батьківська – дитяча"	Більшість сімейних правил має статус внутрішньо- сімейних, приймаються всіма членами сім'ї. Дотримується принцип необхідності і розумної достатності сімейних правил. Правила чіткі, несуперечливі, у зв'язку з розвитком сім'ї переглядаються	Дефіцит правил або їх непомірність, нечіткість, суперечність, непроговореність чи крайність (дотримання правил зводиться до принципу). Правила жорстко задані, часто кимось із членів сім'ї відкинуті
4.3. Стандарти міжособистісної взаємодії	Авторитарна взаємодія, велика відстань між членами сім'ї за шкалою "верховенство – підкорення"	Позитивний стиль взаємодії, оптимальна дистанція між членами сім'ї	Патогенний стиль взаємодії (або "злита взаємодія", яка призводить до боротьби "Я" членів сім'ї, або ж емоційна холодність у відносинах)
4.4. Цінності сім'ї	Орієнтація на соціальні цінності (згуртованість, відданість сім'ї, шанування старших, підкорення їм тощо)	Орієнтація на соціальні і внутрішньо-сімейні цінності (довіра, взаємо-допомога, особистісна відповідаль-ність, відносна автономія кожного члена сім'ї, визнання його права на особисті інтереси тощо); ціннісно-орієнтаційна єдність членів сім'ї	Відсутність цінностей, або наявність асоціальних вартостей

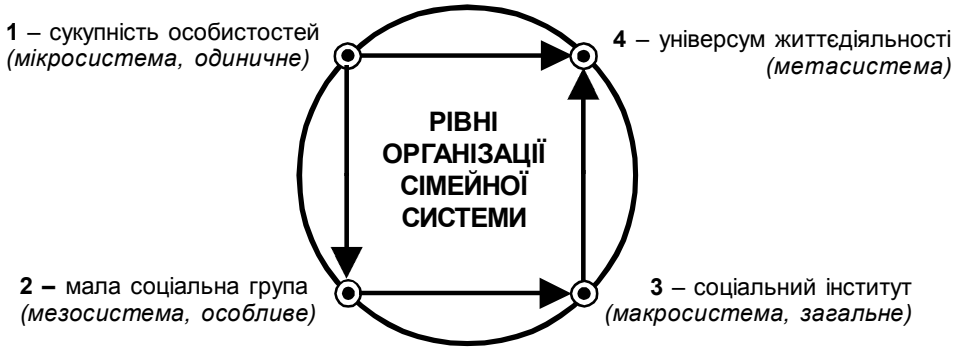

Рис. 11.
Концептуально-аналітичні виміри сім'ї

ружній, дитино-батьківський та сімейний варіанти) (О.Т. Соколова) та ін.

У форматі *соціологічного* дослідження сім'я перш за все розглядається як соціальний інститут і як мала група. Це зумовлює звернення дослідників до загальносоціологічної теорії і до теорії малих груп. У першому випадку виявляється суспільно-історична природа сім'ї та залежність від соціальних умов, у другому – обґрунтовуються параметри сім'ї як системи (М.С. Мацковський, С.І. Голод), її основні функції, пов'язані із задоволенням певних потреб її членів і самої сімейної системи (М.С. Мацковський, О.Г. Харчев, А.Н. Елізаров, В.Л. Ружже, І.І. Елісєєва, Т.С.Кадібур і ін.), сімейні ролі особистості як на соціальному, так і міжособистісному рівнях (Т.А. Гурко, К. Киркпатрік і ін.), чинники якості (успішності) шлюбу (М.С. Мацковський, Т.А.Гурко).

Сім'я, крім того, утворюється з окремих особистостей, що можуть пояснити відповідні психологічні теорії. У будь-якому разі, аналізуючи сім'ю, треба враховувати такі її концептуальні вимірювання: *загальне*, що охоплює ознаки і риси, властиві всім сім'ям; *особливе*, спричинене специфічними особливостями конкретної сім'ї; *одиничне*, що вказує на неповторність і своєрідність тієї чи іншої сім'ї. А.В. Фурман **[17]** пропонує розширити схему "загальне – особливе – одиничне" шляхом уведення ще двох полярних аспектів "конкретне – універсальне" (далі скористаємося четвертою схемою, що задовольняє вимоги принципу кватерності: "загальне – особливе – одиничне – універсальне"). Відповідно до організації знань про сім'ю за принципом кватерності **[17]** подамо такі виміри сім'ї як об'єкта соціально-психологічного дослідження ***(рис. 11).***

Таке багаторівневе теоретичне розуміння сім'ї дає змогу більш рельєфно виділити той чи інший її аспект і водночас не дозволяє досліднику замкнутися у рамках окремого її поаспектно-аналітичного бачення. До того ж усі аспекти сім'ї тісно взаємозв'язані: виконання нею функцій соціального інституту можливе тільки у разі ефективної групової взаємодії (на рівні малої групи) і задоволеності сімейними стосунками кожного члена сім'ї; водночас на сім'ю як інститут і групу істотний вплив мають особистісні особливості членів сім'ї (явище контагіозності).

Щоб реалізувати методологічний принцип взаємозв'язку загального, особливого, одиничного, універсального, належним чином потрібно при поясненні сутності сім'ї виходити із розуміння її як соціального інституту, малої групи, сукупності особистостей і способу сімейного життя. Ці виміри відносяться до розряду горизонтальних (зовнішній вияв життєдіяльності сім'ї). Існують також її вертикальні виміри. До них відносяться внутрішня сторона сім'ї, її глибинні і вершинні вияви – суб'єктність, зміст внутрішньої життєдіяльності, сенс сім'ї та її структурна зорганізованість.

Таким чином, сім'я існує в об'єднанні вертикалі і горизонталі, тобто як вертикаль вона реалізує себе через горизонтальні зв'язки. У цьому разі є можливість виявити не тільки те, що відрізняє, але й те, що об'єднує різні типи сімей ***(табл. 3).*** Крім того, зазначені виміри сім'ї дозволяють визначити її "предметне поле". Це – пізнання сім'ї за допомогою класичних форм (одиничне і загальне, сутність і явище, частина і ціле, зовнішнє і внутрішнє тощо), які використовуються у будь-якому науковому дослідженні. Разом з ними спеціалізоване вивчення системних об'єктів (так звані некласичні форми пізнання) глибше розглядає взаємостосунки елемента і системи (частини і цілого), залежності та автономії, взаємозв'язку явищ усе-

Таблиця 3

Горизонтальні і вертикальні концептуально-аналітичні виміри сім'ї

Горизонтальні виміри / Вертикальні виміри (частина і ціле, форма і зміст, сутність і явище, внутрішнє і зовнішнє)	***Одиничне*** **(особистість)**	***Особливе*** **(сім'я)**	***Загальне*** **(суспільство)**	***Універсальне*** **(людство)**
Сім'я як груповий суб'єкт	індивідуально-особистісна складова сім'ї (сім'я як сукупність особистостей) (*моносуб'єкт*)	Мала група (полісуб'єкт): передбачається наявність інтеграційної риси-якості сім'ї як групи	Соціальний інститут (метасуб'єкт): сім'я розглядається у взаємодії з іншими соціальними системами	Спосіб життя (абсолютний суб'єкт)
Зміст і форма життєдіяльності сім'ї	Задоволення членами сім'ї індивідуальних стосовно зростання базових потреб (*індивідуальна діяльність*)	Виконання членами сім'ї сімейних ролей, задоволення потреб один одного, сумісне функціонування з іншими членами сім'ї (спільна діяльність)	Реалізація соціалізуючої функції сім'ї (взаємодія членів сім'ї з іншими соціальними інститутами)	Життєтворчість (утілення в життя універсальних властивостей людської природи та духовний розвиток членів сім'ї)
Сутність (значення, сенс) сім'ї	Егоцентризм (утвердження індивідуальності): смисловою спрямованістю є особистісний успіх, престижність, самоактуалізація тощо	Групоцентризм (первинна колективність): ідентифікація членами сім'ї себе зі своєю сім'єю як групою (відчуття близькості), людина цінна своєю приналежністю до сім'ї, смислове прагнення членів сім'ї принести благо один одному	просоціальна центрація (вторинна колективність): розгортання процесів соціалізації членів сім'ї	Духовна центрація (вершинна універсальність): кожний член сім'ї і сама сім'я є цінністю
Структура сім'ї	Жорсткі зовнішні і внутрішні сімейні межі	Жорсткі зовнішні і розмиті внутрішні сімейні межі	Розмиті зовнішні сімейні межі	Проникні зовнішні і внутрішні сімейні межі

редині цілого, ієрархії основ і структур тощо. Відтак взаємодоповнення обох форм пізнання допомагає глибше зрозуміти загальні і специфічні особливості сучасної сім'ї.

ВИСНОВКИ

1. Обґрунтовано виняткову актуальність інтеграції підходів (історичного, функціонального, структурно-функціонального, системного) у комплексному вивченні сім'ї як соціокультурного явища. Відповідно до історичного підходу сім'я розглядається як конкретний історичний тип угрупування з певним набором функцій, типом виховання та міжособових відносин. Функціональний підхід дає відповідь на запитання, з якою метою створюється і задля чого діє сім'я як соціосистема. Відповідно до структурно-функціонального підходу сім'я розглядається як стійка адаптивна структура відкритої цілісної системи за схожістю та відмінностями партнерів. Системний підхід ставить у центр дослідження проблеми інтеграції членів сім'ї, їх взаємодію, супідрядність сімейних підсистем, закони успішного функціонування сім'ї. Взаємодоповнення вказаних підходів у вивченні сучасної сім'ї допомагає глибше зрозуміти її сутність.

2. На основі методологічних положень системного підходу, пояснювальних можливостей типологічного підходу, параметрів сім'ї як мікросоціосистеми (її структура, сімейні мікродинаміка, макродинаміка, ідеологія) детально охарактеризована ідеальна, нормальна та аномальна сім'ї.

3. Концептуальними вимірюваннями сім'ї є діалектика категорій "одиничне – особливе – загальне – універсальне", відповідно до якої при поясненні сутності сім'ї потрібно виходити із розуміння її як сукупності різнохарактерних особистостей, малої групи, соціального інституту та способу сімейного життя зреалізування у конкретному соціумі і за певних соціально-історичних умов. Загалом розробка загальної теорії сім'ї вимагає

врахування всього істотного, що напрацьовано соціологами і психологами у сфері вивчення сім'ї як унікальної соціально-психологічної організованості сучасного суспільства.

1. *Антонов А.И.* Семья как институт среди других институтов // Семья на пороге третьего тысячелетия / Под ред. А.И.Антонова, М.С.Мацковского. – М.: ИС РАН, 1995. – С. 182–198.

2. *Антонов А.И.* Системное представление семьи как объекта исследования // Семья в России. – 1998. – № 3–4. – С. 15–27.

3. *Антонов А., Мацковский М., Хоган М., Мэддок Дж.* Будущее семьи // Семья на пороге третьего тысячелетия / Под ред. А.И.Антонова, М.С.Мацковского. – М.: ИС РАН, 1995. – С. 199–215.

4. *Антонов А.И., Медков В.М.* Социология семьи. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 304 с.

5. *Балл Г.А.* Психология в рациогуманистической перспективе: Избр. работы. – К.: Изд-во Основа, 2006. – 408 с.

6. *Волкова А.Н., Трапезникова Т.М.* Методические приёмы диагностики супружеских отношений // Вопросы психологии. – 1985. – № 5. – С. 110–116.

7. *Голод С.И.* Семья и брак: историко-социологический анализ. – СПб.: Петрополис, 1998. – 272 с.

8. *Голод С.* Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. – Л.: Наука, 1984. – 134 с.

9. *Дружинин В.Н.* Психология семьи. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 176 с.

10. *Маслоу А.* Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – 479 с.

11. *Мацковский М.С.* Основные принципы разработки теоретически обоснованной системы переменных социологических исследований брака и семьи // Теоретическое обоснование системы переменных социологических исследований брака и семьи (программы и методики исследований брака и семьи). – М.: ИСИ АН СССР, 1986. – С. 4–28.

12. *Навайтис Г.* Семья в психологической консультации. – М.: МПСИ; Воронеж: НПО Модэк, 1999. – 126 с.

13. *Солодников В.В.* Социология социально-дезадаптированной семьи. – СПб.: Директ, 2007. – 384 с.

14. *Торохтий В.С.* Общая характеристика методики оценки психологического здоровья семьи // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – 1996. – № 3. – С. 36–44.

15. *Харчев А.Г., Мацковский М.С.* Современная семья и её проблемы. – М.: Финансы и статистика, 1978. – 223 с.

16. *Холмогорова А.Б.* Здоровье и семья: модель анализа семьи как системы // Развитие и образование особенных детей / Под ред. О.Н.Ертановой. – М.: Ин-т инноваций РАО, 1999. – С. 49–54.

17. *Фурман А.* Типологічний підхід у системі професійного методологування // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 78–92.

18. *Эриксон Э.* Проблема эгоидентичности // Реферативный журнал. Серия "Социология". – 1991. – № 1. – С. 173 – 200; № 2. – С. 155–172.

Надійшла до редакції 25.07.2008.

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ СОЦІОГУМАНІТАРНИЙ ЧАСОПИС «ПСИХОЛОГІЯ І СУСПІЛЬСТВО»

Вартість передплати на 2009 рік:
1 номер – 30 грн 16 к
2 номери – 60 грн 32 к
4 номери – 120 грн 64 к

Оформити передплату можна у всіх відділеннях УКРПОШТИ (див. сторінку 179 каталогу на 2009 рік)

Передплатний індекс – 21985

ПРОБЛЕМАТИКА ОСОБИСТІСНОЇ РЕФЛЕКСІЇ СТУДЕНТА В АНАЛІТИЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Вікторія ФУРМАН

Copyright © 2008

Суспільна актуальність проблеми. Стрімкий розвиток сучасного суспільства, зростаюча дезінтеграція, знецінення культурної, моральної, етнічної ідентичності і, зрештою, "розмивання" індивідуальних контурів людської особистості, а відтак все більша "закритість" та "багатовекторність" внутрішньо індивідуальних процесів, задають нові орієнтири професійної психологічної освіти, вказують на потребу переорієнтування методів професійної підготовки у ВНЗ з їх вузькоутилітарною спрямованістю (набуття знань, умінь та навичок) на процес становлення особистості майбутнього фахівця.

Мета дослідження – здійснити теоретико-психологічний аналіз особистісної рефлексії як інтегральної людської здатності з позицій методологічного плюралізму й аргументувати її як одну з віхових тем сучасної наукової психології.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з категорій і, відповідно, засадничих тем сучасної наукової психології є *особистісна рефлексія.* Вона відображає духовний потенціал суспільства, стимули, мотиви поведінки та культурні цінності пересічної людини. При великому видовому розмаїтті рефлексій, розглянутих у різних дослідженнях, фокусуємо нашу роботу на тих аспектах цієї особистісної здатності, які впливають на перебіг процесів самоприйняття, самоставлення й самооцінювання, котрі є характеристиками самосвідомості й інтегрально наявні в такій внутрішній організованості як особистісна рефлексія.

Поняття *"рефлексія"* виникло у філософії для визначення здатності людини зосереджуватися на змісті своїх думок і внутрішніх психічних актах **[3]**. Першочергово рефлексія з'являється як атрибут сумісної діяльності, яка привласнюється у процесі комунікації з іншими спільниками. Поява рефлексії свідчить про перехід від повного долучення самосвідомості через проблемність ("неявне знання") до формування нових самосуб'єктних відносин, котрі знаменують дійове ставлення суб'єкта не тільки до діяльності, але і до себе як діяча **[16]**, котрий виявляє багатоспрямоване усвідомлення.

Особистісна рефлексія – це не тільки знання суб'єкта про себе і про свою діяльність, а й уявлення про те, як він і його діяльність сприймаються іншими. У зв'язку з цим психологи виокремлюють наступні рівні особистісної рефлексії: 1) Я знаю; 2) Я знаю, що я знаю; 3) Я знаю, що ти знаєш, що саме я знаю **[10, с. 105]**.

Загалом рефлексія передбачає самоаналіз, дослідження людиною свого внутрішнього світу й поведінки у зв'язку з настановами довкілля. В її основі лежать такі базові процеси психіки як центрація і децентрація, проекція, когнітивна емпатія тощо. У результаті співвіднесення власних почуттів і переживань з домаганнями інших, аналізу і розуміння своєї поведінки, особистість більш адекватно оцінює власні діяння. Тому децентрація уваги з потреб власного Я на потреби й інтереси довкілля є важливим чинником *соціалізації* особистості. Така рефлексія розкриває способи бачення світу, є світоглядним, ідеологічним орієнтиром, відіграє вагому спонукальну роль у життєтворчості людини **[13]**.

Особистісна рефлексія – це також механізм актуалізації самосвідомості, акт співвіднесення власної поведінки із соціальними очікуваннями, коли індивід визначається стосовно конкретних явищ, сфер діяльності, окремих людей, норм і правил поведінки, цінностей, власне, будь-чого. Вміння свідомо оцінювати події реального життя, що насамперед полягає в аналізі їх змісту, суттєво впливає на зміст діяльнісної саморегуляції, а відтак й на актуальні соціальні відносини. Отож, під час особистісного становлення значущим є *відрефлексоване ставлення* до умов і засобів життєдіяльності через індивідуалізовані смисли, у яких передусім спів-

існують мета і мотиви пошукової активності людини.

Особистісна рефлексія як психологічне новоутворення спричиняє кардинальне переосмислення та перебудову змісту свідомості, діяльності, поведінки та спілкування, забезпечуючи якісно нові горизонти психічного життя особистості. Водночас дозрівання механізмів особистісної рефлексії стимулює самоаналіз, формування волі, становлення особистісної зрілості, вагомо впливає на розвиток творчих можливостей особистості [**5**].

Сучасні дослідження не дають змоги повною мірою говорити про характеристики особистісної рефлексії та закономірності її розвитку в онтогенезі, тому що містять лише фрагментарні уявлення про даний феномен, одночасно розглядаючи цю психічну реальність і як функціональну складову розумового процесу, і як компонент діяльності, і водночас як загальну здатність людини. Тому в нашому дослідженні дотримуємося розуміння феномена особистісної рефлексії як важливої спроможності самосвідомості.

Специфіка сучасного стану вивчення процесу особистісної рефлексії така, що цей феномен досить широко досліджується закордонними науковцями у різних прикладних аспектах психологічного пізнання. Це – дослідження у сфері педагогічної психології (М. Екенберг, М. Ментей, Я. Мун [**12**]), у психології розвитку (Я. Хойєр і А. Клейн, С. Вайтбоне, К. Топі і Я. Барскі [**9**]), психології особистості (С. Бачос, Я. Шнедер та ін. [**12**]).

Вітчизняні дослідження особистісної рефлексії були розпочаті Н.І. Гуткіною і С.Ю. Степановим. Н.І. Гуткіна виділяє логічну, особистісну й міжособистісну рефлексії. Перша наявна у форматі мислення, друга – в афективно-потребовій сфері та у "Я" людини, а третя – у царині взаємин з іншими людьми [**14**].

В українсько-російській психології конструктивний внесок у створення теоретичних засад зазначеної проблеми, головно в диференціацію, конкретизацію та операціоналізацію предмета рефлексії, здійснили Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, С.Л. Рубінштейн, В.А. Роменць, В.В. Столін, П.Р. Чамата та ін. [**12**]. Гносеологічні характеристики рефлексії та їх вираження у мисленнєвих і, зокрема, пізнавальних процесах розкриті у працях Г.О. Антипова, О.П. Огурцова, В.К. Зарецького, С.Ю. Степанова [**9**]. Питання інтелектуальної та особистісної рефлексії розроблялися в дослідженнях В.В. Давидова, Г.О. Голіцина, Б.Д. Ельконіна та ін. [**12**]. Проблемам з'ясування генетичних чинників рефлексії також присвячено чимало наукових праць (С.Д. Максименко та ін.) [**6**]. Окремі ґрунтовні розвідки проблематики рефлексії також здійснили О.С. Анісімов, А.В. Карпов, В.А. Лефевр, Г.П. Щедровицький [**18**], Я.М. Бугерко.

В останні роки науковці розглядають рефлексію не тільки як значущий компонент будь-якого іншого психосоціального явища, а й як предмет спеціально-психологічного вивчення. У цьому аспекті вкажемо на дослідження Н. Дєєвою, присвячене з'ясуванню рефлексивних механізмів переживання кризи та зміни ціннісно-смислової сфери особистості; на характеристику Н. Пеньковською особливостей становлення рефлексії у молодшому шкільному віці; на висвітлення Т. Комар взаємозв'язку розвитку рефлексії та соціалізації підлітків; на вивчення М. Варбан ролі рефлексії у професійному становленні майбутнього фахівця; на вивчення І. Котик механізмів рефлексії у процесі розвитку суб'єктності людини [**1**].

Теоретичний аналіз показав, що *рефлексія є категорією,* що змістовно строката та значеннєво багатоваріативна, а її семантичне визначення охоплює: 1) осмислення перебігу мислення; 2) аналіз знання задля отримання нового знання, або перетворення неявного знання в явне; 3) самоспостереження за станом розуму чи душі; 4) дослідницький акт, спрямований людиною на себе; 5) відображення особою своєї внутрішньої психічної діяльності, психічних рис, тенденцій і станів; 6) усвідомлення індивідуальністю того, як вона сприймається іншими людьми; 7) здатність одночасно утримувати у свідомості ситуацію, знаходитися у рефлексивній позиції, тобто задавати собі запитання, аналізувати матеріал вихідної позиції; 8) одночасно це також й унікальна властивість, котра притаманна лише людині; 9) стан усвідомлення чого-небудь і 10) процес репрезентації психіці власного індивідуально-духовного змісту, досвіду [див. скажімо, **13**].

Незважаючи на численні дослідження, різноманітність і різноплановість підходів до вивчення проблематики особистісної рефлексії, це питання залишається недостатньо з'ясованим як у теоретико-методологічному аспекті, так і в прикладних контекстах осмислення. У вітчизняній психології велика увага приділялась дослідженню особливостей ста-

новлення та функціонування особистісної рефлексії, яка формується в основному під впливом двох головних чинників – власної практичної діяльності людини та її взаємин з навколишніми. Крім того, пропонуємо розглянути її ще з погляду актуалізації діяльності майбутнього фахівця.

На важливу роль рефлексії у становленні юної особистості вказували ще класики психологічної науки. Так, Л.С. Виготський підкреслював, що нові типи взаємозв'язків психічних функцій, які утворюються на основі розвитку рефлексії, треба розглядати у віковому аспекті **[10]**. Виокремлення останнього має здійснюватися у взаємозв'язку із *самостановленням,* яке, на думку окремих дослідників, є визначальним чинником конструктивної особистісної рефлексії (С.Р. Пантелєєв) **[9]**.

Самостановлення за своєю психологічною природою – складна система, яка не зводиться до емоцій, самооцінки та інших "власне психічних" характеристик особистості. Це таке особистісне утворення, котре може бути зрозумілим як безпосереднє феноменологічне вираження особистісного смислу "Я" для самого суб'єкта. За умови негативного ставлення до себе, на тлі незадоволення собою чи недовіри до себе, рефлексія є засобом *самопригнічення*. І навпаки, при позитивному ставленні, коли особистість приймає себе і переживає це ставлення як цінність, рефлексія функціонує як самодостатній *засіб саморозвитку.*

В.Г.Ф. Гегель пов'язував феномен рефлексії з визначенням її форм, які співвідносяться з етапами вікового становлення самосвідомості загалом. Це покладальна, порівняльна і визначальна рефлексії **[12]**. *Покладальна* здійснює найперше розрізнення самості суб'єкта від його життєдіяльності у широкому спектрі її можливих проявів. Виникнення цієї первинної форми рефлексії співпадає з початковим зародженням самосвідомості у дитини. Основою цього процесу є переживання неспівпадання суб'єктивності і суб'єктності. У реальному житті дитина постійно зустрічається зі своєю нерозумністю, несвободою, безпорадністю. Суперечність буття і свідомості вимагає подолання, спосіб якого повинен одночасно бути і джерелом бажаних дій та ставлень, і засобом їх досягнення. Саме у символічній грі, у якій відбувається ототожнення себе зі соціальним світом дорослих, дитина долає кордон між "Я" і "не Я"; більше того, усі попередні визначення "не Я" починають переходити до складу цілісного "Я". Такі зміни пов'язані із зародженням іншої форми рефлексії – *порівняльної,* яка забезпечує синтез цілісного "Я" і стійке уявлення про світ. У переддошкільний вік це "Я" повністю тотожне "Ми". До кінця дошкільного віку символічні ігри поступово замінюються іграми за правилами. Дотримання чи порушення правил сприяє усвідомленню свого "Я". Бурхливе усвідомлення своїх бажань, можливостей, процес самообмеження – це результат роботи *визначальної рефлексії* **[11]**.

На сучасному етапі серед різноманітних напрямків дослідження особистісної рефлексії найбільш перспективним є вивчення такого її аспекту, згідно з яким рефлексія ідентифікується із процесами осмислення і переосмислення. *Переосмислення* людиною інтелектуальних змістів (образів предметної ситуації) та особистісних змістів (образів особистості, з якими вона ототожнює своє "Я") – дієвий механізм їх зміни і продовження процесу психічних новоутворень людини (І.М. Семенов, С.Ю. Степанов) **[13; 14]**.

Визначальне дослідження, яке розкрило сутність особистісної рефлексії підлітка, було виконане Н.І. Гуткіною, котра розглядала цей феномен як *механізм самосвідомості,* як особливий акт *самодослідження,* коли індивід вивчає власний внутрішній світ і самого себе як дослідника. Головним проявом особистісної рефлексії у дослідженні цієї вченої постали *рефлексивні очікування,* а критерієм наявності – *самоаналіз,* який призводить до нових знань про себе. У такий спосіб особистісна рефлексія утверджується як вихідна розумова операція, на основі якої розгортається увесь подальший процес розвитку особистості дитини (Є.М. Бохорський, М. Келесі, Д.А. Леоніду) **[8]**.

Однією з головних ознак особистісної рефлексії є її орієнтація на навчальну діяльність, котру будемо розуміти як спрямованість мислення студента на самого себе, на власні процеси привласнення соціального досвіду, на усвідомлення структури діяльності учіння та його результатів. Якщо рефлексія – це ланцюжок внутрішніх сумнівів, розмірковувань із собою, викликаних життєвими питаннями, здивуваннями, труднощами, пошуками варіантів відповіді на нові запитання, то рефлексія навчальної діяльності – це також внутрішня робота: співвід-

несення себе, можливостей свого "Я" з тим, чого вимагає ця діяльність, у т. ч. й за участю наявних про неї уявлень. У цьому розумінні навчальна діяльність як творчий процес неможлива без рефлексії – пошуку, самооцінки, обговорення із собою власного досвіду навчання (реального й уявного, ситуативного й загальноконтекстного, актуального й потенційного тощо).

Рефлексію доречно розглядати як певну фазу навчальної діяльності студента, що виникає у ситуації неузгодженостей (протиріч) потрібного і можливого та являє собою закономірність й умову його формування і розвитку. Завдяки наявності такої фази в діяльності зберігається її цілісність і виникає можливість корекції змісту елементів. У такому разі природно, що формування навчальної діяльності передбачає розвиток *рефлексивної позиції* студента, розуміючи під нею зростання рівня усвідомленого здійснення цієї діяльності, уміння відповісти на питання, що і чому він робить саме так. До того ж самостійно виконувана навчальна діяльність неможлива без її належного усвідомлення.

У контексті нашого дослідження важливе теоретичне значення має питання про взаємозв'язок діяльності (навчальної з боку студентів) із рефлексією, котра спрямована на розвиток їхньої самосвідомості, на осмислення та орієнтацію суб'єктивних дій (*інтелектуальна рефлексія*), на самоорганізацію, рух-поступ через самопізнання й самоаналіз себе, свого стану – внутрішніх психічних актів, своєї мисленнєвої діяльності, цілісного "Я" (*особистісна рефлексія*), і через осмислення (аналіз) наступником особистості й діяльності партнера у спільній діяльності, взаємовідображення ними один одного (*міжособистісна рефлексія*) з виходом на рефлексивну позицію окремого студента **[8]**. Детальніше під останньою розуміємо позицію так званого *рефлексивного виходу* стосовно власної навчальної діяльності, коли вона стає для студента особливим предметом аналізу, осмислення й оцінки. Зауважимо, що механізм формування і розвитку рефлексії як особистісного утворення зумовлений колективним характером навчальної діяльності, тому що студент пізнає себе в навчанні, вдивляючись в іншого, зіставляючи себе із цим іншим **[7]**.

Буденно рефлексія найчастіше виявляється стихійно, ситуативно, а навчальна рефлексія здебільшого упорядкована змістом та обставинами освітнього процесу і тому підлягає зовнішньому впливу, зміні, коригуванню. Усе це вказує на те, що процесом становлення рефлексивної позиції студента можна і потрібно управляти. Рефлексія на перших етапах свого становлення припускає цілеспрямовану її організацію викладачем, котрий постійно і грамотно долучає студентів до самоаналізу ефективності своєї навчальної діяльності і до формування її компонентів, прагне викликати їх на міркування, формує здатність подивитися збоку на свою освітню працю. Кожному студенту внутрішньо властива здатність до цілеспрямованої рефлексії, в інтересах викладача допомогти йому виявити і повно реалізувати її. Для цього педагог має створити для студента *"рефлексивний простір"*, що дозволить йому абстрагуватися від своєї предметної діяльності, "зупинити мить", тобто побачити власну навчальну діяльність немов би збоку, спробувати проникнути у її сутність й осмислити своє призначення в ній.

В. Слободчиков і Є. Ісаєв підкреслюють, що вихідним і першим етапом у становленні рефлексивної позиції є самосвідомість, або усвідомлення самості. Рефлексія як практика свідомості виявляє себе як різного ступеня і глибини усвідомлення власної суб'єктивності. Самосвідомість охоплює систему уявлень про себе як про суб'єкта навчальної діяльності (Я-концепція), самоконтроль, самооцінку свого просування в докладанні освітніх зусиль, її усвідомлену саморегуляцію **[15]**.

Виходячи з розглянутих теоретичних положень, аналітично визначаємо такі *ознаки розвинутої рефлексивної позиції* студента в навчальній діяльності:

1) усвідомлення ним особливостей актуальної навчальної діяльності, її структури та етапів формування;

2) усвідомлення себе суб'єктом навчального діяння;

3) його прагнення до самопізнання, націленість на розкриття своїх навчальних можливостей і здібностей, порівняння їх із вимогами учбової діяльності;

4) здатність до самоспостереження у процесі здійснення навчальної діяльності задля її належного самоконтролю і подальшої саморегуляції;

5) аналіз результатів позитивних зрушень у навчальній діяльності, зіставлення цих результатів з існуючими нормативними уявленнями про неї, наявність адекватної опти-

містичної самооцінки, усвідомлення ставлення інших, експертні оцінки іншими її результатів.

Згортання і розширення системи знань, їх своєрідна суб'єктна пульсація має місце в організованому навчальному процесі. Тематичний підбір матеріалу, низки концептів і понять здійснюється за принципом "необхідно" і "достатньо". Іншими словами, лекційна частина курсу – це рефлексія викладача про власний рівень знань певної дисципліни. Саме тут здійснюється згортання універсуму знань для трансляції його студентам як якоїсь цілісності. Далі сприйняте й освоєне знання розширяється, поповнюючись новими фактами, здобутими шляхом самостійної практичної чи дослідницької діяльності, і так до якоїсь межі, коли виникає потреба в рефлексії, а, отже, знову здійснюється його узагальнення і згортання для переходу на наступний рівень. У цьому логічному контексті іспит після закінчення курсу виконує, а точніше, повинен виконувати, функцію рефлексії. Адже саме з його допомогою студент одержує цілісну картину того, що можна позначити в термінах рефлексії: "я знаю, що я знаю" і "я знаю, що я не знаю". Для викладача іспит теж "дзеркало", у якому він може побачити, чому вдалося навчити, що добре і що погано у його навчальній програмі. Контрольна функція рефлексії – це той важливий механізм, завдяки якому здійснюється будь-який розвиток системи власних знань, мислення, діяльності, особи чи її відносин зі світом.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ВИСНОВКИ

1. Процес вивчення особливостей розвитку особистісної рефлексії студентів уможливлює обґрунтування сутності тієї психологічної реальності, котра знаходиться за даним поняттям, дає змогу встановити критерії та рівні її розвитку, а також диференціювати види її феноменального вияву. Особистісна рефлексія – це передусім механізм самосвідомості студента, який полягає в осмисленні і переосмисленні власних образів Я, котрі виробляють нові знання про самого себе. Основними критеріями сформованості саморефлексії є багатосторонність та організованість її перебігу як процесу **[17]**. У цей віковий період особистість, головно за допомогою *самоаналізу* рефлексії, прагне осмислити як власну категоріальну схему "Я", так і вироблену категоріальну модель "Інші". У процесі переосмислення різних критичних ситуацій, внутрішньоособистісних конфліктів для студента відкриваються нові риси у самому собі. Розвиток *саморефлексії* стабілізує прояви емоційно-екзальтованої потреби даного віку – *самоутвердження*. Усвідомлюється важливість останнього не тільки перед іншими (однолітками, батьками, викладачами), а й перед собою **[17]**.

2. Особистісна рефлексія закономірно передбачає наявність самоаналізу, дослідження студентом свого внутрішнього світу й поведінки у зв'язку з переживаннями інших людей, як активних чи пасивних учасників соціальної взаємодії. У результаті розгортання такого внутрішнього дослідницького процесу він постає перед собою в новому особистісному наповненні, оскільки співвіднесення своїх почуттів і переживань з почуттями і переживаннями інших (навколишніх), аналіз і розуміння своєї поведінки дозволяють йому побачити конфліктну ситуацію й себе ніби збоку, сприяють більш адекватній самооцінці власної поведінки **[4]**.

3. Водночас розгортання механізму децентрації, розвиток самоконтролю, становлення самооцінки, розширення сфери соціальної взаємодії студента, поглиблення його інтересу до власного Я, формування вмінь аналізувати свої дії, вчинки, поведінку, риси характеру, особистісні властивості зумовлюють правомірність і потребу розглядати рефлексію як інтегральну характеристику особистості.

4. Під час вивчення студентської юності як вікової категорії звертаємо увагу не стільки на вікову періодизацію етапів розвитку особистості, скільки на їх соціальне підґрунтя психокультурного розвитку. І це зрозуміло чому, адже саме соціальне довкілля конкретної людини є тим фактором, що визначає напрямок її розвитку, шлях самореалізації й траєкторію пошуку її смисложиттєвих орієнтирів. У цьому аналітичному контексті студентська юність становить той етап у житті людини, коли особливо інтенсивно формуються Я-концепція особистості, рефлексивне мислення і системне світобачення. Юнак чи дівчина починають серйозно думати про своє майбутнє, намагаються не помилитися у виборі професії. Саме цей вибір формує особистісно значущу соціальну ідентичність, яка й буде надалі визначати стиль поведінки та спосіб життя в дорослому віці **[2]**.

5. Початковий етап професіоналізації (вибір сфери діяльності, пошук свого місця у професійному товаристві, соціальна адаптація й самореалізація) трактується дослідниками як ключовий момент, який часто визначає весь хід-перебіг подальшого життя людини, її повновагому соціальну ідентичність. Важливою складовою цього етапу є період навчання у ВНЗ, де майбутній спеціаліст отримує найнеобхідніші знання й уміння, норми та цінності, знайомиться зі старшими колегами, уточнює своє першопочаткове уявлення про ту діяльність, якій він вирішив присвятити себе. І варто зауважити той факт, що період студентства зовсім не простий, оскільки саме на межі пізньої юності та ранньої зрілості молода особа повинна вирішити питання пріоритетності своїх життєвих цінностей, окреслити найближчі й перспективні цілі. Важливим завданням університетської освіти, крім передачі знань, умінь і норм діяння (поінформованості), є також формування особистості професіонала, його самоідентифікації з професією.

6. Навчальна діяльність – лише одна з багатьох сторін життя студента. У період здобування вищої освіти він особливо інтенсивно особистісно зростає, зіштовхуючись із багатьма проблемами, пов'язаними з початком дорослого життя (нове довкілля ровесників і дорослих, перегляд уявлень про себе, потреба заробітку, можливий переїзд до іншого міста тощо). Постійне вирішення цих проблем потребує внутрішньої самоорганізації, уміння розподілити час і сили в навчальному режимі, стимулює роботу з виявлення й усвідомлення життєвих цінностей, уточнює перспективні плани свого успішного майбутнього. З перерахованими проблемами стикається практично кожен студент, і спосіб їх вирішення або сприяє його особистісному й професійному становленню, або приводить до глибоких внутрішніх криз [див. **17**].

7. У контексті вищесказаного закономірним є посилення уваги сучасної вікової і педагогічної психології до дослідження суб'єктної реальності людини, її Я, самості на етапі особистісного та професійного становлення майбутнього фахівця, а також теоретичне осмислення особистісної рефлексії у контекстах системно-мисленнєдіяльнісної методології [**19**] і наукової системи професійного методологування [**18**].

1. *Бугерко Я.* Категорійний аналіз рефлексії як явища, процесу, стану, властивості // Психологія і суспільство. – 2008. – № 1. – С. 93–105.
2. *Гуменюк О.Є.* Психологія Я-концепції: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.
3. *Декарт Р.* Избранные произведения. – М.: Наука, 1950. – 486 с.
4. *Карпов А.В.* Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24, №5. – С. 45–57.
5. *Ломов Б.Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 440 с.
6. *Максименко С.Д.* Основи генетичної психології: Навч. посібник. – К.: НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.
7. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – 360 с.
8. *Найденов М.И., Репецкий Ю.А.* Рефлексия как компонент учебной среды // Интеллектуальное развитие общества и новые информационные технологии. Матер. междунар. конф. – Новосибирск, 1992. – С. 188–192.
9. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – Вид. 5-те, стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 632 с.
10. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
11. *Разина Т.В.* Рефлексия в педагогическом мышлении // Психология профессионального педагогического мышления / Под. ред. М.М. Кашапова. – М.: "Институт психологии РАН", 2003. – С. 233–282.
12. *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психології XX століття: Навч. посібник / Вст. ст. В.О. Татенка, Т.М. Титаренко. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2003. – 992 с.
13. *Семенов И.Н., Степанов С.Ю.* Типы и функции рефлексии в научном мышлении // Проблемы рефлексии в научном познании. – Куйбышев, 1983. – С. 76–82.
14. *Степанов С.Ю., Семенов И.Н.* Психология рефлексии: проблемы исследования // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–49.
15. *Слободчиков В.И.* Становление рефлексивного сознания в раннем онтогенезе // Проблемы рефлексии. – Новосибирск, 1987. – С. 60–68.
16. Рефлексия // Философская энциклопедия. – М.: Политиздат, 1967. – Т.4. – С. 499–502.
17. *Фурман А.В., Гуменюк О.Є.* Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. – Львів: Новий світ – 2000, 2006. – 360 с.
18. *Фурман А.В.* Ідея професійного методологування: Монографія. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
19. *Щедровицкий Г.П.* Избранные труды. – М.: Шк. культ. политики, 1995. – 760 с.

Надійшла до редакції 24.10.2008.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ БОЙОВОЇ ПІДГОТОВКИ У КОНТЕКСТІ ДІАЛОГУ ДВОХ ЛОГІК

Олександр САМОЙЛОВ

Copyright © 2008

Бойовий дух, боєць, бій... Який емоційний заряд, яка неприборкана сила наміру і яка велич духу спресовані у цих ємких словах! А скільки створено легенд про лицарів без страху і докору, готових вступати у бій, покладаючись лише на власну правоту й готовність смертельно битися; головно заради того, що це дає їм можливість відчувати себе людиною – доброчесною, гідною і самодостатньою у поводженні й обстоюванні кращих еталонів совісті і розуму.

Опануванню будь-якої науки, у тому числі і науки ведення бою, свідомо стали навчати з тієї самої хвилини, коли показ потіснився і поступився місцем розповіді, тобто відразу після того, як людина оволоділа мовою, стала мислити. Проте справжньої ціни вчителям, котрі навчали бойовому мистецтву, ніколи не могли скласти. І зовсім не тому, що було важко зібрати достатньої суми. Ні. Справа полягала не в тому, скільки платити, а в тому, чим доводилося розплачуватися. Так, саме розплачуватися за крах надій і втрату ідеалів, тому що замість міфічного напівбога ця підступна наука перетворювала чистого і недосвідченого юнака у пропаленого бретера.

Витрати бойової підготовки у вигляді деградації етичних рис дуже впадали в очі, на що тонко вказували і що їдко висміювали у своїх творах майстри слова. Тирани, на відміну від них, тільки сміялися. Роблячи вибір між пером і шпагою, вони однозначно віддавали перевагу останній. Петро Великий не був винятком у плані вибору, але природна прямота і прозірливий розум не дозволили йому мовчати там, де потрібно було вказати на недоліки підготовки захисника державних інтересів [1].

Усвідомлюючи жорстоку конкретику бойової підготовки, психологічний зміст якої зводився до виховання у майбутнього бійця готовності померти, педагоги всіх часів і народів намагалися компенсувати цю, ними ж вимушено культивовану, особистісну збитковість власних захисників вихованням у них любові до життя, сповненого, природно, високими відчуттями. Ставка робилася на залучення їх до релігії, культури, гуманістичних цінностей, призначених наповнити життя людини, підготовлюваної померти, глибоких смислів. Проте результат зоставався незмінним. Тому залишимо осторонь більшість людиноподібних продуктів такого виховання, що бачать сенс у пропалюванні виданого їм долею прожиткового мінімуму. На жаль, лише в душах найвидатніших взірців педагогічної майстерності, предметах гордості педагогів, на прикладі яких вони продовжували виховувати молоде покоління, якимось незрозумілим чином проростало зерно бажання жити духовним життям. Вихідно конфліктуючи з націленістю бійця на недовгий вік, воно парадоксально трималося у їхній свідомості як альтернатива, породжуючи тим самим конфлікт двох непримиренних початків – прагнення жити і бажання померти. Генерал Драгоміров називав ці дві взаємовиключних причини по-військовому просто і дидактично доступно – самозбереження і самозречення. Адже де ще, як не в особі бійця, ці дві першопричини гранично жорстко змагаються і, на противагу логіці і здоровому глузду, взаємозумовлюють одна одну – жити, прагнучи померти, і йти на смерть, ради того, щоб жити.

Вважалося, що кращі продукти такого виховання, становили основну частину національної аристократії, еліти, котра жадає бою і готова померти за патріотичні ідеали. Однак про справжні цінності цієї еліти сучасна людина, зазвичай, судить за образами, взятими з художньої літератури, тобто за аналогами історичних оригіналів, що ідеалізуються від-

повідно до вимог цілей, так і не досягнутих педагогами у процесі їх виховання. На заперечення настирливих критиків, котрі заважають прийняттю бажаного за дійсне, здебільшого соромливо закривають очі, відгороджуючись обмовкою, що таким, мовляв, був час. У результаті книжкові чи випестувані уявою кінорежисерів герої, з вибитими на мечах жалісними девізами на кшталт "Життя – Батьківщині, честь – нікому", затулили у свідомості сучасної людини реальні риси безжальних і малокультурних головорізів, на далеко не благородних шаблях яких, були накреслені куди конкретніші – "Той, хто зневажає слабкість", або "Той, хто не знає жалю".

Наш час зробив сучасний людський матеріал ще менш придатним для навчання великій науці ведення бою. Книги, засоби масової інформації, загальний рівень культури та освіти ще більше відірвали уявлення сучасної людини про героя від реального положення справ, озброївши останнього ідеями гуманізму і загальної справедливості. Це не пройшло повз уваги розробників сучасних методик бойової підготовки. Вони стали виходити з того, що сучасна людина, зорієнтовуючись на наслідування поведінки героїв рицарських романів і кінобойовиків, стає рабом нав'язаних їй суспільством поведінкових стереотипів, котрі перешкоджають адаптації до сучасних умов і які не залишають їй навіть шансу вижити в обставинах екстриму. Не йде їм на зустріч і сама сучасна людина-мрійник. Закриваючи очі на крихкість власних ідеалів, вона з головою провалюється у цей ілюзорний світ і вже не може, й узагалі-то кажучи, і не хоче його покидати. У підсумку провідні фахівці у сфері бойової підготовки прийшли до рішучого переконання, що психологічна підготовка майбутнього бійця, становлячи, якщо не головну, то істотну частину його бойової підготовки, першочергово має бути спрямована на руйнування ілюзорних уявлень сучасної людини, яка ризикує до сивого волосся залишитися дитиною, котра живе у світі вигаданих героїв і ні за що не охоча з ними розлучитися [2]. Насправді, розрахунок на те, що людина, яка ухвалила рішення (кажучи словами Поета, та, котра вирішила "розібратися, боягуз він чи обранець Долі..."), введена в оману прочитаним у "потрібних книгах", і все ж буде спроможна гідно поводитися в конкретній бойовій ситуації чи, бодай, наївно. Такий же наївний і слабкий, наскільки примарні його надії на щасливий випадок, той, кому дарує доля взяти верх над сильним. Будь-кому зрозуміло, що у такого "книжкового героя" не залишається шансу навіть на збереження самоповаги.

Водночас, не дивлячись на те, що актуальність психологічної підготовки бійця за сучасних умов уже не вимагає доказу, завдання, що постають перед розробниками сучасних її методик, або як тепер прийнято називати психофізичних тренінгів, не такі прості, якими здаються на перший погляд. Так, забезпечення їх практичної значущості й ефективності, що розглядаються як безперечні плюси, на жаль, не усуває вказані нами недоліки, лише продовжуючи традицію випуску безжальних солдатів успіху. Щоб зайвий раз переконатися у цьому, досить звернутися до матеріалів розслідувань насильницьких злочинів, здійснених вихованцями спортивних секцій боксу, боротьби та різних шкіл навчання східному і вітчизняному мистецтву рукоприкладств, а також порівняти результати цих розслідувань з рекламними проспектами цих шкіл. Не становлять винятку і випускники шкіл міліції, тобто особи, які несуть почесну службу в правоохоронних органах. До того ж не просто загострюють цю проблему, а заганяють у кут пошуки її адекватного розв'язання і методи психологічної підготовки, що рекомендуються до "взяття на озброєння" старими [5] і новими вітчизняними майстрами [3; 4; 6]. При всіх безперечних перевагах пропонованих ними методик недолік у них все той же – націлення на жорстку конкретику бою шляхом вихолощення особистісного ядра бійця. І ніякі посилання на системність підготовки, що нібито забезпечує поєднання бойового духу із принципами цивілізованої поведінки, не відводять навчання з накатаної колії, не дивлячись на те, що саме ця системність розглядається як головна умова, що визначає позитивний вплив на формування особистості бійця.

Говорячи про системність підготовки як про панацею від усіх її бід, швидше за все, мається на увазі ідея системності, що покликана поліпшити кінцевий результат завдяки організації спільної роботи наявних елементів цілого шляхом більш-менш жорсткого підпорядкування виконавських елементів нижчого порядку керівній ролі компонентів ви-

щого. Передбачається, що зростання рівня самоорганізації системи спричинює підвищення обсягу і концентрації життєвої мудрості, з позиції якої оцінюється адекватність застосування сили за конкретних умов військового конфлікту. Наскільки можна зрозуміти, мовиться про вирішення завдання сформувати у свідомості бійця ієрархію цінностей, під управлінням і контролем якої психофізичні імпровізації у застосуванні ним фізичної сили набудуть цивілізованого характеру і не виходитимуть за рамки своєрідного кодексу джентльменської честі. Але не потрібно бути філософом, щоб зметикувати, що абстрактна ідея системності у підготовці бійця і його особистісні риси як конкретний продукт реалізації цієї ідеї знаходяться, м'яко кажучи, в діалектичній суперечності. На доступній звичайному читачу мові це означає, що задум виростити джентльмена, навчаючи його вмінню постояти за себе, вкотре привів до нового народження всього лише джентльмена успіху.

Мета справжньої роботи полягає в тому, щоб указати на загальну причину цього нескінченного ланцюга невдач у формуванні особистості бійця і поділитися авторським баченням перспективи її досягнення, рівно як і досвідом у пошуках шляхів реалізації цього бачення.

Відразу хочу зауважити, що не вважаю себе у праві критикувати глибоко поважних вище цитованих авторів. Більш того, будучи ревним прибічником їх талантів та активним практиком розроблених ними систем бойової підготовки, хочу запропонувати на обговорення широкому науковому загалу лише *ідею і програму вдосконалення психологічної підготовки бійця,* причому в рамках кожної з цих систем, що, як уявляється, тільки сприятиме ефективнішому їх упровадженню у суспільне повсякдення.

Річ у тім, що, з погляду методології, невдачі при існуючому підході до психологічної підготовки закономірні. Помилка полягає в тому, що, говорячи про системність підготовки, не враховується той принциповий факт, що реакція психіки на будь-яку дію має активний характер. Системність же дії спричинює те, що психіка активно її освоює не тільки, як єдину цілісність, а й як різноманітність елементів цієї цілісності, внаслідок чого й освоєне як цілісність, й освоєне як кожний з її елементів, набувають власної активності. Це означає, що вкладена в навчання висока, але абстрактна ідея, набуває, конкретизуючись, такого собі "містечкового" значення і самостійно, деколи і у збиток керівній волі центру, прагне вступати у продуктивний, із вершин її маленької дзвіниці, контакт з іншими "містечковими" ідеями, об'єднуватися з ними на основі приземленості осягнутого, а відтак усіляко намагається вступати в колективну конфронтацію з далекими від завдань конкретики абстрактними вказівками зверху. За прикладами такого знехтування як чогось неістотного не треба далеко ходити – активність системи як цілого, спонукаючи розвиток таких обов'язкових особистісних рис бійця, як благородність, шанобливість і чеснота, є безглуздям з погляду активності нижчих елементів системності, що проповідують ідею гранично конкретного раціоналізму у вигляді віроломства, підлоти й обману. Щоб зайвий раз переконатися в істинності обстоюваного тут механізму освоєння психікою системної дії, варто вкотре поглянути на авторські одкровення, що готують вихованого на "книжковому" героїзмі сучасного читача до ознайомлення з принципами відомих йому курсів бойової підготовки **[1]**.

Пропонований нами підхід до організації психологічної підготовки бійця ґрунтується на фундаментальних положеннях психології про те, що мислення людини за своєю природою діалогічне **[8]**, а суттю його як процесу є виникаюча під час пізнання суперечність між потребою зменшення кількості ознак при абстрагуванні мислимого і потребою їх збільшення при його конкретизації. Саме завдяки урахуванню цього виняткового методологічного значення набула ідея діалогу між двома взаємоприйнятними поглядами на один і той же об'єкт осмислення. Її засаднича теза полягає в тому, що принципово нова, тобто вступаюча в суперечність з домінуючою теоретичною концепцією, думка може народитися лише завдяки діалогу між двома логіками роздуму – логікою абстрагування і логікою конкретизації, або з допомогою, так званої, діалогіки **[8]**. Відповідно до поглядів, які розвиваються нами, новизна такої думки формується не через результативність, що досягається шляхом простого подвоєння зусиль, і не через надання їй вагомості, котра одержується завдяки позитивному впливу конкуренції ідей, а завдяки наданій діалогом мож-

ливості "здійснення" (Л.С. Виготський) думки недоступним для її формулювання способом (таким, наприклад, як виникненням, так званих, "відчуттів" – неповноти, недомовленості, передчасності, недостатньої глибини чи безпідставної стурбованості).

У випадку бойової підготовки за основу змістовної перебудови структури особистості бійця доречно розглядати організований фахівцем й утілюваний упродовж усього процесу навчання самим бійцем внутрішній діалог між абстрактною ідеєю його підготовки і конкретним її продуктом, тобто між образом-еталоном і тимчасовою, через її безперервний розвиток, структурою особистості. Найбільш прийнятною формою організації такого діалогу, як нам уявляється, є *психофізичний тренінг стану бойової готовності.* У цьому контексті вельми продуктивною видається ідея не дискредитації у свідомості майбутнього бійця образу "книжкового героя", а використання його як готового продукту логіки абстрагування, як позитивного ідеалу, здатного відразу ж, на перших етапах ознайомлення учня з жорстокими правилами застосування сили, вступати у взаємозбагачувальний діалог із логікою конкретизації, а в підсумку трансформуватися до відповідного уявленням конкретного бійця про сучасну сутичку.

При виборі інструменту дії на розуміння віддаємо перевагу не словесним формулам навіювання, а переконливості універсальних розумових операцій, які не знаходять мовної експлікації на зовнішньомовленнєвому рівні, але все ж здатні забезпечити загальнодоступність сформованої з їх допомогою думки контекстуально, себто без вербального оформлення її внутрішнього змісту. Як уже згадувалося, це вельми важливі для піднятої проблематики, так звані, "відчуття" – *небезпеки, дистанції* і *міри,* котрі діють як показник адекватності використання бойового ресурсу стосовно сили актуальної небезпеки. Водночас основний емоційний індикатор міри силової дії – *відчуття страху.* В будь-якому разі очевидно, що всіляка спроба екстеріоризації цих "відчуттів" на рівень вербального осмислення є непродуктивною, а тому – ситуативно безглузда. Проте їх вплив на прогноз перспективи виникнення психотравмуючої ситуації, вірогідність її переростання у ситуацію загрози, а потім – у факт бойового зіткнення із подальшим перебором тактичних варіантів та прогнозом імовірної результативності, важко переоцінити.

Психологічним ресурсом, який забезпечує *дистанціювання* людини від усвідомлення себе як носій таких, що вносяться бойовою підготовкою, негативних у цивілізованому контексті рис, як насильство, грубість, жорстокість і підступність, є розгляд себе у ролі носія рис-властивостей, котрі додають смислу існуванню Людини з великої букви, котрій притаманні благородність, співчуття, доброта і сумлінність. Однак жодна з цих високодуховних рис не сприяє виникненню у неї *відчуття небезпеки,* оскільки існування останньої як таке передбачається лише гіпотетично-принципово, так би мовити, абстрактно. А ось риси, від котрих суб'єкт як культурна людина намагається всіма силами відхреститися, призначені врятовувати його життя, тому що саме вони, образно кажучи, тичуть його носом у реальність того, що самі породжують. Виходить парадоксальна ситуація: набуті соціально небажані риси, про які сучасна масова людина всіляко намагається не думати, покликані врятовувати її життя, а позитивні, ті, котрі освітлюють перспективу культурно і духовно багатого життя, роблять її беззахисною перед постаттю смерті.

І все ж зазначена суперечність знімається і все стає на свої місця при окресленні умов такої незрозумілої причинної зумовленості. Це – бій, де ризик померти, заради того, щоб жити, дуже високий, а шанси вижити, без прагнення йти назустріч смерті – нікчемні. У цьому, власне, й полягає відмінна риса бою порівняно з нормальним життям із його звичними радощами і засмученнями. Спрогнозувати переростання буденної ситуації в бойову – це не просто своєчасно ухвалити рішення, коли саме "включати пусковий механізм" переходу від звичної логіки життя до логіки бою, як здебільшого має місце при бойовій підготовці. У нашому розумінні це означає передбачати миттєвий перехід від усталеної логіки життя до принципово нових правил її організації, тобто до правил поведінки, які припускає ситуація бою і своїм підґрунтям обіймають не логіку, а діалог між двома логіками – логікою збереження власного життя шляхом смертельного ризику і логікою рішучості йти на смерть ради порятунку життя, або діалогіку поведінки в бою.

Легко помітити, що ці дві логіки не взаємовиключають одна одну, а лише взаємодоповнюються, що унеможливлює усвідомлене зважування всіх "за" і "проти" вступати до бою. Адже передбачення початку бою можливе лише з допомогою недоступного для мовної експлікації розумового інструменту — *відчуття,* але не *відчуття небезпеки,* як може помилково здатися, бо це загрожує неадекватним застосуванням усього бойового ресурсу, а *відчуття міри.* Заходи між *відчуттям небезпеки* і *відчуттям,* котре вимагає тримати *дистанцію* між потенційною готовністю власного бойового ресурсу і потребою його використання. Діалогічна природа формування *відчуття міри* визначає послідовне згасання сили емоційного індикатора на її відсутність – *відчуття страху,* оскільки бажання жити поступово починає ув'язуватися *з* готовністю ним ризикувати, *а* готовність померти набуває характеру прагнення *до* порятунку життя.

Насамкінець хотілося б відмітити, що включення "пускового механізму" переходу від логіки життя до діалогіки бою зовсім не поступається у швидкості механізму переходу від логіки життя до логіки бою, через удавану громіздкість взаємодії таких нових психологічних новоутворень, як *відчуття дистанції* і *відчуття міри.* Економія часу здійснюється за рахунок можливості відрізняти психотравмуючу ситуацію від ситуації загрози й наявного у зв'язку з цим скорочення кількості об'єктів, що вимагають мобілізації уваги. Крім того, правильне використання спеціально розробленого психофізичного тренінгу перетворює процес "визрівання" *відчуття міри* і згасання *відчуття страху* в ході віддзеркалення динаміки переростання психотравмуючих обставин у ситуацію загрози, потім у факт бойового зіткнення з перебором тактичних варіантів її розвитку і з оцінкою можливої результативності деплaнацій у напрямку від сукцесивного до симультаного.

1. Уложение или право воинского поведения генералам, средним и меньшим чинам и рядовым солдатам, 1702.
2. *Сенчуков Ю.Ю.* Да-цзе-шу-искусство пресечения боя. – Кэнсай, 1996. – 126 с.
3. *Тарас А.Е.* Боевая машина. – Мн.: Харвест, 1999. – 592 с.
4. *Ознобишин Н.Н.* Искусство рукопашного боя. – СПб, 1998. – 292 с.
5. *Шехов В.Г.* Тайский бокс в свое удовольствие. – Мн.: Харвест, 2000. – 384 с.
6. *Макаров Н.А., Антонов Г.В.* Психологическая подготовка к рукопашному бою. – Мн., 1993. – 80 с.
7. *Шлахтер В.В.* Человек-оружие. – СПб., 2002. – 160 с.
8. *Самойлов А.Е.* Психология парадоксального мышления или прогностический диалог теории с эмпирией: Монография. – Днепропетровск, 2007. – 185 с.

Надійшла до редакції 15.06.2008.

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

З 2008 року журнал "Психологія і суспільство" видається також і в електронному варіанті. Відтепер Ви можете замовити компакт-диск із PDF-версією свіжого числа нашого видання. Також підготовлено електронний збірник номерів за всі роки існування часопису.

Замовлення і довідки за тел. **8 (067) 98-44-710;**
електронна адреса: **anatoliy_furman@yahoo.com**

Кримінальна психологія

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТИПОЛОГІЇ ҐВАЛТІВНИКІВ

Олег СИНЄОКИЙ

Copyright © 2008

Наукова проблема та аналіз останніх досліджень з неї. Спроби створити типологію ґвалтівників здійснювалися протягом останніх 100 років. Так, В. Внуков та А. Едельштейн виділяли два протилежних полюси ґвалтівників: один – "з холодною розрахованістю", другий – з експансією потягу, але, крім такої протилежності, вони вказували також на наявність проміжних форм. Підкреслювалося, що при розкритті механізмів злочину треба враховувати біологію статевого потягу і соціально-побутові умови, оскільки такі фактори особливо підсилюються у групових зґвалтуваннях, де приєднуються колективні дії [**9, с. 23–76**]. У запропонованих класифікаціях дослідники намагалися врахувати передбачувану мотивацію і можливі комбінації мотивів. Зокрема, В. Кохен зі співавторами виокремили такі види насильницьких сексуальних дій, при яких: 1) первісною метою є агресія, а сексуальність мінімальна чи відсутня; 2) агресивні стимули відіграють меншу роль, ніж інші; 3) збалансовано співіснують агресивні і сексуальні бажання; 4) сексуальні й агресивні домагання не відіграють істотної ролі, а є виявами інших аспектів особистості [**25, с. 249–255**]. А. Грот, А. Бургес та Л. Холмсторм вважали, що в усіх випадках зґвалтувань присутні три компоненти – насильство, гнів і сексуальність. Ієрархія взаємин між ними, ступінь їхньої виразності, а також способи вияву можуть варіюватися, але саме ці взаємини є визначальними для різного типу зґвалтувань. У зв'язку з цим класифікують: 1) силове зґвалтування, яке підрозподіляється на дві категорії залежно від мети – досягнення заспокоєння чи самоствердження; 2) зґвалтування із гнівом, котре також розмежовується на дві підгрупи залежно від того, мав злочинець свідому мету принизити жертву, або отримати задоволення [**26, с. 1239–1243**].

У подальшому науковці намагалися використовувати в типологіях й інші осі означення – особистісні особливості, ставлення до жінок і навіть особливості психофізичного розвитку. Низька ефективність використання на практиці запропонованих класифікацій, а також потреби у створенні такої типології, котра б допомагала в ідентифікації і розшуку злочинців, прогнозуванні потенційних сексуальних злочинів, стимулювали істотне ускладнення типологічних схем з акцентом на особливостях поведінки злочинця цього типу. Д. Грубін при аналізі насильницьких сексуальних дій використовував такі критерії: 1) характер злочину – вчинено у групі чи наодинці, серійне чи одиничне, з убивством жертви чи без; 2) тип жертви – літня чи молода; 3) тип злочинця – підліток чи дорослий, сексуальні злочини в минулому, ступінь сексуального потягу, наявність чи відсутність сексуальних девіацій. За даними автора, кластерний аналіз виявив розходження груп за п'ятьма факторами: а) використання різних предметів при насильстві; б) соціальна адаптація; в) асоціальна поведінка; г) імпульсивність злочину; д) наявність сексуальної агресії стосовно партнерів. За думкою дослідника, класифікації сексуальних ґвалтівників не мають достатньої валідності внаслідок нерозв'язаності низки методологічних проблем [**29, с. 45–55**]. Зокрема, Н. Маламут відзначав неадекватність вивчення механізмів сексуальної агресії тільки в рамках правового критерію (вибірка осіб, які вчинили кримінальні сексуальні дії) [**31, с. 144**].

Дослідники констатують, що більшість ґвалтівників заперечують наявність яких–небудь девіантних сексуальних бажань та актів, які, за поглядом Л. Гроссмана і Дж. Кевенога, можуть відображати загальну для визначеної групи ґвалтівників тенденцію применшувати

виразність психопатологічних проявів [**28, с. 739–744**]. Р. Хейзельвуд вважає, що першим кроком у класифікації ґвалтівників має бути аналіз поведінки, а другим – установлення мотивації. На першому етапі дослідник пропонує виокремлювати дві базові групи ґвалтівників – "безкорисливі" та "егоїстичні" [**30, с. 127–138**]. Для перших характерні вдавана дбайливість, емоційне залучення жертви, насолода сексом, поведінка, котра подібна "поводженню коханця", компліменти жертві, вибачення, самознищення, співробітництво, використання фальшивої зброї. Другим ("егоїстичним") властиві занепокоєння за себе, зосередження на власних почуттях і відчуттях, образи жертви, її приниження, відсутність поцілунків, кусання. До того ж такий "егоїст" не хоче, щоб жертва утягувала його в контакт. У розмові погрози носять сексуальний характер. Будь-який коментар жертви придушується силою [**30, с. 127–138**].

Окремі сучасні дослідники вважають, що найбільш розповсюдженою є типологія А. Грота, якою користується ФБР [**27, с. 101**]. Зазначена типологія охоплює такі типи поведінки ґвалтівників:

1) *силова самоутверджувальна поведінка* – "Power–Reassurance" – неагресивне поводження, яке виправдує напад та нівелює сумнів злочинця про його бажаність для жертви (зміст – самоствердження); здебільшого шукаються жертви власного вікового діапазону; може знову прийти в будинок жертви після зґвалтування; прагне взяти в жертви "призи" чи "сувеніри"; зберігає докладні записи своїх "завоювань"; стабільний географічно; часто відбуваються повторні замахи на зґвалтування протягом 7–15 днів (біологічний годинник); основний зміст мотиваційних фантазій у ґвалтівників указаного типу зводиться до того, що жертва отримає насолоду і згодом закохається в нього, що пов'язано зі страхами і сумнівами у власній особистісній адекватності;

2) *силова самовпевнена поведінка* (експлуатаційна орієнтація) – "Power–Assertive" – агресивне поводження, яке не призводить до смерті жертви, не видає ніяких зовнішніх ознак-сумнівів у маскулінності злочинця, гасить його внутрішні сумніви і страхи (зміст – релаксація); упевнено використовує обман; також обирає жертв свого віку і часто доставляє їх на місце нападу, де розриває на них одяг і відкидає його; хоча він не насилує так часто, як силовий чи самоутверджувальний тип, проте він йде на це, коли почуває, що йому "потрібна жінка", діє з 20–25-денним циклом; любить залишати жертв емоційно травмованими, часто оголеними на узбіччі дороги; у таких осіб-збоченців зазвичай мається визначена "зона комфорту", де відбуваються зґвалтування, але вони можуть бути і географічно мобільними; алкоголь чи наркотики аргументовано приймаються до нападу; сексуальна поведінка часто передбачає "рабство" (відносини домінування-підпорядкування); вони люблять робити своїх жертв цілком покірними із самого початку взаємостосунків, часто і багато сваряться, принижують жертву і змушують її "співробітничати" у різних сексуальних контактах; поцілунків і ласк перед статевим актом не буває; такий тип ґвалтівника має дуже сильне "Его", або негативну "Я–концепцію";

3) *гнівно-відплачувана поведінка* (зміщена) – "Anger–Retaliatory" – це поводження, в якому виявляються високі рівні фізичної і сексуальної агресії, викликані люттю (зміст – символічна помста у вигляді приниження жінки); такий ґвалтівник озлоблений проти жінок і використовує секс як зброю, щоб покарати їх; злочин переважно заздалегідь не обмірковується, а тому агресивна дія є раптовою; фактично сексуальний напад відбувається дуже швидко і повний контакт займає невеликий відрізок часу; як тільки ґвалтівник утамує свою злість, він швидко залишає жертву на самоті; цей тип ґвалтівника прагне нападати на жінок старших за себе, часто на жертву, котра символізує іншу, значиму для нього жінку; любить розривати чи рвати на жертві одяг; після такого нападу злочинець почуває велике полегшення, принаймні доти, поки його напруження і гнів проти жінок як джерело всіх його проблем не виникнуть знову; біологічний годинник ґвалтівника цього типу – від 6 місяців до одного року;

4) *гнівно-збудлива поведінка* (садистське) – "Anger–Excitation" – поводження, за якого агресія використовується, щоб викликати біль і страждання жертви й водночас вдовольнити сексуальні примхи самого злочинця; цей тип ґвалтівника сексуально стимулюється болем жертви та її стражданнями; первинна мотивація – заподіяти біль, який приводить до бажаної відповіді у вигляді страху; ґвал-

тівник нападає під впливом злості; здебільшого він методично планує і вчиняє дії, орієнтуючись на досвід минулого; жертви випадкові, тому можуть і не відповідати його образу, можуть бути старші за віком чи навіть іншої раси; ґвалтівники такого типу сексуально і вербально "егоїстичні" і зазвичай використовують грубу силу, а також дуже сердиті і вживають ворожі висловлювання замість звичайної лайки; вирізняються вираженими коливаннями настрою протягом контакту, іноді навіть до явно дружелюбної тональності; у момент зґвалтування такий злочинець може вимагати називати себе ім'ям, яке вказує на його домінування над жертвою, а останню він називає принижувальними іменами; здійснює сексуальне експериментування на жертві, вдаючись до введення сторонніх тіл у піхву чи задній прохід; утримує жертву дуже тривалий час, тобто використовує сексуальне рабство, і поки жертва зв'язана, ріже її одяг ножем; нав'язують жертві обрану ними поведінку й утримує її кілька днів, протягом яких катує за допомогою інструментів чи пристроїв; загалом соціальний стан представників цього типу характеризується двома полюсами: а) одружений, освічений, шановний член суспільства, або б) має тюремне минуле, шукає можливість помститися суспільству в цілому **[27, с. 101]**.

Ґвалтівники з іншими мотиваціями зазвичай відносяться до *випадкового* ("opportunistic") *типу* сексуальних насильників. Фантазій у таких осіб не буває, напад не планується, навіть може відбуватися у процесі вчинення іншого злочину, головно через слабкий контроль імпульсу.

Отже, наведені типології становлять інтерес, зважаючи на те, що спочатку визначається комунікативний мотив, а потім, на підставі поведінкових особливостей, формулюються гіпотези про наявність інших мотивів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Практично всі класифікації виділяють особливу групу ґвалтівників, мотивації яких притаманний чітко парафільний характер, хоча мається на увазі насамперед сексуальний садизм. Але характеристика поведінки за вище наведеними типологіями супроводжується досить обмеженим описом суб'єктивних переживань. У ґвалтівника кожного типу виявляються проблеми статеворольового і соціально-рольового спрямування, тому різні автори намагаються пояснити їх психосоціальну природу з позицій обраних ними теоретичних концепцій.

Психологічна характеристика особистості ґвалтівника, подана в літературі, також є еклектичною й надто узагальненою **[5, с. 101]**. Окремі автори описували різні порушення статеворольової ідентичності в осіб, котрі вчинили зґвалтування, виокремлюючи при цьому фемінний (Б. Гульман) **[12, с. 95]**, гіпермаскулінний (А. Кочарян) **[15, с. 156–160]** та андрогенний типи. Однак статева самосвідомість, включаючи й структурні складові, не була предметом спеціального дослідження. А. Ткаченко зазначає, що існують й інші дослідження, де продемонстровано, що тип ідентичності також позв'язаний з настановленнями стосовно насильницького сексу: найбільш толерантними виявилися особи з недиференційованим типом, їхнє позитивне ставлення до сексу корелювало з інтолерантністю до насильства **[3, с. 321]**.

Отже, можна простежити зв'язок різних механізмів зґвалтування з різними типами ідентичності. Для осіб з фемінним типом учинення зґвалтування є актом гіперкомпенсації; для осіб з недиференційованим способом статеворольових структур – це своєрідний акт самоактуалізації. Ґвалтівники з андрогенним типом вчиняють винятково інструментальний акт для досягнення глибоко пригніченого "експресивного інтересу" **[3, с. 321–322]**. Науковці вказують на наявність трьох стилів нападу: 1) "шахрай" – заснований на здатності ґвалтівника встановлювати комунікацію з жертвою, при цьому ґвалтівник відкрито знайомиться, просить про щось чи пропонує свою допомогу з метою заманити жертву в зручне місце; 2) "бліц" – передбачає використання прямого фізичного нападу задля підкорення жертви, наносить їй травми, рідко застосовує хімічні речовини чи газ; 3) "сюрприз – підстерігає жертву в зручній для нього ситуації, коли вона його не бачить; часто використовує погрози чи демонструє зброю, однак мінімально вдається до застосування фізичної сили **[3, с. 234]**.

Огляд літератури показує, що найбільш розповсюдженим є третій стиль. При цьому спосіб збереження контролю над жертвою залежить від двох факторів – мотивації до

сексуального нападу і/або пасивності самої жертви. У межах цього контексту ґвалтівниками використовуються чотири способи у різних комбінаціях: 1) просто фізична присутність; 2) словесні погрози; 3) демонстрація зброї; 4) використання фізичної сили [**3, с. 235**]. А. Ткаченко та І. Ушакова підкреслюють, що для серійних ґвалтівників характерні наступні особливості: 1) більшість нападів були обдумані заздалегідь; 2) стиль нападу "шахрай" використовується на початкових стадіях контакту з жертвою; 3) найчастіше збереження контролю над жертвою досягається завдяки загрозливим жестам і словесним погрозам; 4) використання фізичної сили мінімальне; 5) третина злочинців випробували сексуальну дисфункцію; 6) кращі сексуальні дії стосуються вагінальних й оральних статевих контактів [**21, с. 111–112**]. М. Могачев проаналізував 492 сексуальні напади, що були вчинені 100 особами у 1984–1999 роках за матеріалами Наукового центру судової психіатрії ім. В.П. Сербського [**18, с. 16**]. Критеріями серійності автор вважає відсутність зв'язку між знову виникаючим наміром і попередньою жертвою (нападом), а якщо кілька нападів на одну жертву охоплюється єдиним наміром злочинця, то про серійність говорити не можна. Дослідник зауважує, що серійні зґвалтування часто припиняються на стадії замаху (40%), вибір жертв найчастіше здійснюється випадково (86,6%), наростання агресії відзначається у кожного четвертого злочинця. Психопатологічна картина серійних ґвалтівників кількісно є такою: психічні аномалії наявні у 70%; хронічні психічні захворювання – у 25%; психічно здорові – 5%; сексологічна – у 95%, тобто виявлені сексуальні розлади, з них парафілії – у 77% (причому в кожному третьому випадку встановлений поліморфний парафільний синдром, у т. ч. раптофілія), садизм – у 47,7% [**18, с. 17**]. Відтак серед серійних ґвалтівників більша частина осіб належить до тих, котрим властиві парафілії, хоча й у цій групі механізми поведінки різноманітні.

Загалом пропоновані підходи з аналізу поведінки ґвалтівників у кримінальній ситуації сексуального нападу дають змогу деякою мірою виявляти порушення статеворольового поводження, а також характер реалізації внутрішньо опрацьованого наміру (у т. ч. й під час аномального сексуального потягу). І все ж вони недостатні для комплексної оцінки регуляції поведінки у передкримінальній і власне кримінальній ситуації сексуального злочину.

Висновок про те, що досвід сексуального насильства в дитинстві і ранні міжособистісні зв'язки важливі для розуміння сексуального насильства, відповідає пояснювальним моделям, запропонованим У. Маршаллом, Т. Вордом і С. Хадсоном [**34, с. 67–83**]. Однак із цього приводу П. Павлюк вважає, що це стосується в основному серійних та агресивних ґвалтівників [**19, с. 44**]. Х. Барбарі та У. Маршалл обґрунтували шість рольових моделей сексуального збудження протягом насильницького статевого акту [**24, с. 621–630**]. Перша з них – модель сексуальної переваги – охоплює сув'язь максимального сексуального задоволення і сильного статевого потягу; якщо це відбувається у відповідь на девіантні образи чи дії (що можуть набути стабільності), то утвориться стійка перевага. Друга модель розглядає гальмування порушення на стимули насильницького сексу, що має місце тоді, коли жінка демонструє незгоду на контакт болем, яка емпатійно гальмує сексуальне збудження у більшості чоловіків; причому (на що додатково вказує В. Рожков) фаллометрічні обстеження показують, що у ґвалтівників це відбувається меншою мірою і таке вгасання реакції безпосередньо пов'язане з кількістю жертв [**20, с. 55**]. Третя модель виходить з механізму дисінгибірування, тобто зменшення звичайного придушення відхилення як реакції на стимули насильницького сексу; у цьому зв'язку Н. Бойко розкриває фактори, котрі зменшують просоціальну мотивацію злочинця (так, потенційна жертва оцінюється як відповідальна за напад через наявність "збуджувального одягу" чи "скорочення дистанції" у спілкуванні), та обставини, що викликають гнів (наприклад, принизливі зауваження з приводу поведінки чоловіка) [**8, с. 56**]. Четверта модель, оцінюючи виразність афекту, містить несексуальні емоційні стани, визначаючи силу сексуальної реакції як похідну від них [**24, с. 621–630**].

Опис останніх двох моделей указує на можливість ґвалтівників одночасно бути як агресивними, так і сексуально збудженими. А. Ткаченко зауважує, що перевага цих моделей полягає у тому, що вони враховують гетерогенність взаємодії між вихованням жертв і збудженням у патогенетичному меха-

нізмі насильницького статевого акту [3, с. 244]. Так, Н. Маламут, К. Хеві та Д. Лінц описали останню версію комплексної моделі сексуальної агресії [32, с. 63–97]. Для виникнення останньої потрібна взаємодія таких факторів: а) мотивації агресивного акту, б) редукції внутрішніх і зовнішніх інгібіторів агресивності і, нарешті, в) можливості вчинення самого акту аналізованої агресії. При розробці цієї моделі автори використали шість прогностичних змінних, а саме сексуальне збудження на стимули насильницького сексу, домінантність як мотив до сексу, ворожість до жінок, установки, котрі полегшують агресію проти жінок, антисоціальні характеристики особистості і сексуальний досвід як міра можливого вияву агресії. Підкреслюють, що несприятливий ранній досвід, наприклад, батьківське насильство чи фізичне і сексуальне зловживання, може призвести до розвитку антисоціальних поглядів на міжстатеві стосунки [32, с. 63–97]. У. Маршалл і Х. Барабі переконані, що поряд з подібними параметрами потрібно враховувати і ситуаційні фактори [24, с. 621–630]. В. Коляденко та А. Федоренко розглядають сексуальну агресію як поведінку, котра спричинена соціально-демографічними факторами, а тому вимагають проведення в кожному окремому випадку детального аналізу проблем розвитку деформованої особистості [14, с. 44–47]. Такі чинники, як емоційно бідні відносини з батьками, на думку Н. Маламута, З. Соколоски, М. Косса та Дж. Танаки, особливо суперечлива, тверда фізична дисципліна при відсутності теплоти й емоційної підтримки, перешкоджають прийнятній соціалізації особистості, зокрема виробленню її позитивного ставлення до міжособистих зв'язків, не формують соціального контролю за виявами сексу й агресивності і можуть навіть змішувати ці аспекти, утрудняючи сприйняття відмінностей між ними [33, с. 670–671].

Однак науковцями запропоновані й інші моделі сексуальної агресії. Так, скажімо, відома та, що охоплює чотири компоненти – фізіологічне сексуальне порушення; знання, що виправдовують сексуальну агресію; афективні порушення; проблеми особистості. А. Ткаченком описуються порушення мотивації, які підвищують імовірність сексуальної агресії, і визначається генезис злочинної поведінки залежно від ролі кожного з факторів у їх поєднанні. Вважається, що первинним чинником є сексуальне збудження, котре при девіантних фантазіях під час мастурбації може бути стимулом сексуальної агресії, а також збіг обставин, коли виникає відповідний випадок. Саме таке збудження мотивує секс за згодою, поза як реально такої можливості немає. Другий фактор – когнітивний контекст: якщо оцінювані переваги сексуальної агресії більші, ніж оцінювані погрози, тоді ймовірність сексуальної агресії істотно зростає [3, с. 247]. Третій аспект цієї моделі – роль афективних порушень. І. Горпинченко припускає, що негативні емоційні стани, щонайперше гнів і ворожість, у ґвалтівників здебільшого розвиваються раніше і діють як стимулятори в ланцюзі подій, котрі ведуть до сексуальної агресії, передусім за певною віковою межею [11, с. 52]. Четвертий компонент – проблеми особистості як фактори, що полегшують виникнення сексуальної агресії. У цьому контексті підкреслюється роль раннього негативного досвіду, такого, як порушення відносин з батьками, фізичне і сексуальне насильство, що підвищують імовірність формування негативних та антисоціальних настановлень. І все ж безпосередня роль останніх параметрів у розвитку сексуальної агресії залишається неясною, як і їхній взаємозв'язок з першими трьома компонентами. Нарешті, аналізована модель "запобігання рецидивів" є спірною, хоч у даний час дає найбільше інформації для прогнозування впливу. На відміну від згаданих вище, остання модель – не має етіологічного потенціалу, а описує когнітивні, афективні і поведінкові аспекти рецидиву сексуальної агресії. Типовий опис цього процесу починається з негативного афективного стану, котрий часто виникає внаслідок міжособистісних конфліктів. Негативний афект приводить до появи у фантазіях сексуальних насильницьких чи образливих дій, які зменшують вплив негативних емоцій на поведінку. Ці фантазії пов'язані з когнітивними перекручуваннями, що долучаються до раціоналізації девіантної сексуальності. У результаті актуалізації таких когнітивних процесів злочинець починає планувати сексуальний напад, який протягом нетривалого часу й реалізує. Ця модель не пояснює перший напад і ранній генез сексуальної агресії, однак виявилася ефективною для побудови адекватних методів упливу. Відтак,

на наше переконання, оптимальною моделлю була б та, яка враховувала б когнітивний, афективний і поведінковий аспекти регуляції ситуативного поводження ґвалтівника, а також мотиваційні й контекстні параметри його злочинних учинкових дій.

Є. Краснушкін пише, що довкілля діє на всіх своєрідно, відповідно до приналежності кожного з нас до тієї чи іншої групи людей, серед яких найвпливовіші чотири за критерієм спрямування: 1) за асоціальними установками; 2) за культивуванням у психіці примітивних потягів та інстинктів; 3) за мірою фізичного каліцтва, деформуючи фізіологічний стан і мозок; 4) за аномальністю руйнівного оточення, яке вражає кору головного мозку, або не окультурює нижчі інтереси і потяги, або слугує злочинним цілям, а відтак робить злочинців хитрішими й небезпечнішими [**16, с. 11–22**]. Згаданий дослідник, розглядаючи біологічні фактори у генезисі сексуальних злочинів, указує на наявність агресивного компонента в нормальних сексуальних відносинах, одночасно підкреслюючи, що, якщо мовиться про статеві злочини, то має місце виняткова сила вияву в них біологічного потягу, його переплетеність із соціальною надбудовою суспільства та побутом [**17, с. 30**]. Інший дослідник радянських часів – П. Ганнушкін, описуючи взаємовплив сексуальних функцій і жорстокості, виділив три основних варіанти такого поєднання: а) жорстокість є продовженням копуляції, яка не дає задоволення; б) жорстокість, що потрібна для відновлення потенції; в) випадки, коли копуляція заміщується жорстокістю [**10, с. 80–94**].

Таким чином, аналіз наведених результатів досліджень показує, що в осіб, які вчинили зґвалтування, виявляється комплекс патобіологічних факторів у вигляді психопатологічної спадковості, пренатальної і постнатальної патологій, інфекційних захворювань з ускладненнями і важких соматичних захворювань із тривалою депривацією й ізоляцією та з наявністю черепно-мозкових травм. Однак їхня дія здебільшого приходилася на більш ранні періоди розвитку, що підтверджує роль ранніх органічних ушкоджень головного мозку в формуванні патологій. Водночас підкреслимо, що визначальний вплив на формування особистості ґвалтівника все ж здійснюють соціальні фактори.

У контексті зазначеного висновку А. Якубова виділила три групи осіб з агресивною сексуальною поведінкою: 1) "псевдоперверзний" варіант (без розладів сексуального потягу) – особи, для яких характерне вчинення агресивних дій до статевого акту задля придушення опору жертви; 2) "сполучений" варіант (парафілії без садизму), коли різні агресивні тенденції виявляються під час реалізації девіантних дій; 3) "садисти" [**23, с. 189**]. Ці особи здебільшого заперечують свій намір щодо вчинення сексуального акту з жертвою, тому більш адекватною, імовірно, була би кваліфікація за критерієм порушення їхньої сексуальної переваги як насильницького фетишистського петингу [**23, с. 190**]. Вочевидь самими збереженими в аспекті можливої усвідомленої і довільної регуляції поведінки є особи без парафілій. Натомість в осіб із псевдопарафільним синдромом і "дисоційованим" атиповим алкогольним сп'янінням наявна обмежена можливість участі статеворольового стереотипу в регуляції (тобто страждає переважно вольовий компонент), а в осіб із парафіліями передусім страждає як вольовий компонент, так і інтелектуальний (усвідомленість поведінки й прогнозування її наслідків). З цього випливає, що низький рівень комунікативних установок потенційних ґвалтівників на рівноцінні, партнерські взаємини, а також перекручені уявлення про партнера, які визначають порушення міжособистісного сприйняття у взаємодоповненні – це один з реальних механізмів учинення акту зґвалтування.

А. Баронін виділяє кілька типів осіб, які вчиняють зґвалтування:

1) ті, хто самостверджуються у чоловічій ролі; злочинці даного типу чекають самотніх жінок у пустельних місцях і нападають раптово, не вступаючи у словесну взаємодію із жертвою; найменший контакт провокує у них стійку емоційну залежність від жінок, психологічно вони стають підлеглими, відчувають страх перед жінками і водночас пристрасть до них; ґвалтівник прагне перебороти домінування не конкретної жінки, а жінок узагалі; тому насильницький акт у його виконанні покликаний досягнути два основних завдання – зліквідувати психічну залежність та ідентифікацію з чоловічою сексуальною роллю шляхом насильства над жінкою і психофізіологічно розрядитися у задоволенні на-

пруженої, раніше стримуваної, потреби;

2) ті, хто вчиняють зґвалтування в мікросоціумі молодіжних груп, тобто мають в угрупуванні: а) "спільних" дівчат, які є безвільні, слабохарактерні, підпадають під фізичний і моральний тиск із боку інших учасників угрупування; причому велика роль у придушенні жертв тут належить іншим дівчатам, котрі підтримують інтимні стосунки з лідерами групи, тому їхній мікросоціальний статус залежить від авторитетності конкретного лідера; б) раніше незнайомих дівчат, у зґвалтуванні яких важливою є позиція лідера угрупування; часто це психопатизована особистість з вираженою агресивністю, якій властиві явні чи приховані патологічні сексуально-насильницькі девіації, а решта членів таких груп – конформні, слабовільні і безініціативні особистості, котрі легко підкоряються й поодинці не зважилися б на здійснення сексуального нападу; 3) ті, хто скоюють зґвалтування знайомих жінок; так, жертва і злочинець можуть бути знайомі за місцем роботи чи спільно проведеним дозвіллям, познайомилися на вулиці чи у ресторані; у вчиненні подібного зґвалтування вагому роль відіграє віктимна поведінка жінки, а до цього типу часто належать повноцінні чоловіки, котрі мають непривабливу зовнішність і не користуються популярністю у жінок; у них сексуальна фрустрація створює постійне психічне напруження, сприяє психопатизації і патологічному розвитку особистості; тому при виникненні сприятливої ситуації такому чоловіку буває важко відмовитися від можливості нею скористатися, що часто завершується зґвалтуванням знайомих жінок. В аналізованих злочинців часто виробляється зухвало-наполегливий стиль поводження з жінками, які дають їм навіть мінімальні підстави розраховувати на сексуальну близькість; 4) ті, хто ґвалтують на підґрунті парафілії у вигляді садизму; у цих осіб образимарення спричиняють формування паралогічної системи, що виправдує і потребує здійснення актів насильства; у подібних випадках злочини ретельно плануються і відбуваються серійно; причому метою їх є не одержання сексуального задоволення, а реалізація визначеного символічного змісту, вираженого в неймовірно жорстоких діях; 5) ті, в кого зґвалтування зумовлене наявністю психотичної симптоматики; до зазначеного типу належать хворі шизофренією чоловіки, які часто не розуміють, що діють, підкоряючись галюцинаторним вказівкам чи слідуючи маревним розладам; зазначені форми парафілій зустрічаються при злоякісно-прогредієнтної шизофренії, котра виникає переважно в дитячому віці і швидко призводить до формування дефектної психіки; у результаті поліморфна структура сексуальних перекручень збіднюється, але значно зростає вагомість перверсій, які набувають імпульсивного характеру; ось чому нерідкими є явища некрофілії і скотолозтва **[7, с. 149–161]**.

Отже, є підстави виділити такі типи осіб, котрі вчиняють зґвалтування: 1) особи у віці 14–18 років, які нейтрально чи негативно характеризуються за місцем навчання (роботи) і в побуті, вживають спиртні напої, виявляють егоїстичність і жорстокість; 2) особи старше 20 років, котрі негативно характеризуються за місцем роботи (навчання) і в побуті, здебільшого ведуть паразитичний спосіб життя, мають збочену орієнтацію щодо цінностей, зловживають алкоголем; 3) особи старше 18 років, які позитивно характеризуються за місцем роботи і в побуті, мають досить високий культурний і моральний вигляд; їхні злочинні дії спровоковані віктимною поведінкою потерпілих, раніше знайомих їм; 4) особи, котрі страждають психічними захворюваннями, нерідко пов'язаними з виявом маніакальності на сексуальному підґрунті, яким властиве скоєння зґвалтувань малолітніх дівчаток, садистські схильності, а також убивство жертви після зґвалтування.

Групове зґвалтування, як указує статистика, відбувається рідше, ніж індивідуальне (відповідно 30% і 70%). А особи з астенічною психопатією загалом беруть участь тільки в груповому зґвалтуванні. Крім того, типовими рисами ґвалтівників є низький рівень їхньої соціалізації. Такі особи спрямовано виявляють агресивні дії найчастіше стосовно неповнолітніх. Головна небезпека у їх вчинках, на думку Б. Гульмана, полягає у схильності до повторного насилля **[12, с. 159]**. Зґвалтування, після вчинення якого ґвалтівник не для задоволення своїх інстинктів, а з метою приховати скоєне, вбиває жертву, здійснюють особи з низьким соціальним статусом і з малоосвіченістю.

Якщо згрупувати наявні думки науковців про морально-психологічний вигляд ґвалтівників, то риси, які його характеризують,

зводяться до наступного: 1) брутальність, що найчастіше переходить у жорстокість; цинізм, відсутність почуття сорому, неповага і споживацьке ставлення до навколишніх, егоїзм; 2) крайній примітивізм у поглядах на статеві взаємини, що зводить їх виключно до фізіологічного акту; 3) погляд на жінку як нижчу істоту, яка покликана служити чоловіку знаряддям сексуальної насолоди; 4) відсутність жалю до жінок, небажання і невміння співчувати їм; 5) розгнузданість, за якої чоловік не визнає ніяких перешкод на шляху до задоволення сексуального потягу, а тому окремі ґвалтівники навіть розглядають себе як представників "ультрасучасності".

Ю. Антонян і В. Гульман за об'єктивними ознаками визначають такі зґвалтування: 1) раптовий напад на жінок, у т. ч. на неповнолітніх і малолітніх дівчат, на осіб похилого віку; 2) пов'язані зі спільним проведенням часу в малих групах, коли злочин вчиняється неповнолітніми і молодими злочинцями, почасти приймаючи форму групового насилля; 3) вчинені внаслідок контактів між новими знайомими – чоловіком і жінкою; 4) зґвалтування жінок, які перебувають у родинних і сімейних стосунках із ґвалтівниками, а також є сусідами чи товаришами (робота, дозвілля, побут); 5) інші випадки зґвалтувань [**4, с. 87**].

Згідно з класифікацією Ю. Алфьорова та Є. Черносвітова, серед осіб, котрі скоїли зґвалтування, слушно виділити наступні типи: "актор", "панікер", "резонер", "прожектер", "скиглій", "ґравець", "сутяга", "біла ворона", "зануда", "вигнанець", "рохля", "інтриган" [**2, с. 69–70**]. Зазначені типи не виявляють садистських тенденцій. Як свідчать висновки різних дослідників, кожний другий дорослий насильник, повідомив, що відчував готовність учинити статеве насильство ще до настання повноліття. А. Чуприков та Б. Цуприк пишуть, що ґвалтівники мали статеві відхилення, починаючи з неповнолітнього віку [**22, с. 71–72**]. Більше того, Ю. Александров, А. Гель та Г. Семаков, розвиваючи зазначене твердження, висловлюють думку, що риси майбутнього (потенційного) ґвалтівника починають формуватися вже у п'ятисемирічної дитини [**1, с. 259**].

Більшість дослідників підтримують систематизацію, що запропонована А. Бароні і розподіляє особистості ґвалтівників на два різних типи: а) "мисливець", у поведінці якого наявні два ключових моменти: 1) нападає з метою зґвалтування тільки на незнайомих жінок, 2) вчинює це раптово, уникаючи будь-якої форми контакту з жертвою; якщо заговорити з "мисливцем", дати йому дієвий опір, то відсоток запобігання злочину істотно зростає; б) "самостверджувальний тип", що прямо протилежний "мисливцю", адже вирізняється високою цілеспрямованістю, а тому вміло долає перешкоди, й опір жінки викликає у нього настільки могутній ефект, що сексуальний акт не завжди може зняти це напруження, тоді, імовірно, катування жертви продовжуватиметься. Водночас А. Баронін пропонує ґвалтівників класифікувати таким чином:

А) особи з порушеннями психосексуального розвитку: 1) "полюючий" тип – "мисливці", котрі схильні до вистежування і раптового нападу на незнайому жінку задля навального і рішучого подолання можливого опору; вони терпляче і холоднокровно вистежують свою жертву, дочікуючись сприятливого моменту для нападу; напади охоплюють компонент знущань, інколи досить витончених, з метою миттєво – фізично і психічно – подолати опір своєї жертви; 2) "регресивний" тип, представники якого належать до злочинців, схильних до нехтування відносинами із дорослими жінками, особливо якщо у них виникають і закріплюються комплекси невпевненості у повноцінному задоволенні своїх сексуальних запитів; сексуальні посягання спрямовані на дівчаток 7–14 років, які не здатні до усвідомленого активного опору; 3) "тотально самостверджувальний" тип, носії якого вирізняються особливою жорстокістю, садистськими рисами, низьким культурним та інтелектуальним рівнями розвитку, набули невдалого попереднього сексуального досвіду; в них зґвалтування жінки може поєднуватися з фізичною розправою над її супутником; нерідко "глобальне" насильство починається з убивства чоловіка, а потім вбивається й зґвалтована жінка. Провокуючим чинником може бути будь-який дріб'язок – особливості поведінки жертви, деталь її зовнішності, одяг і т. ін.

Б) особи з вираженими характерологічними чи патопсихологічними особливостями: 1) "конформний" тип, фігурантам якого притаманні особиста невпевненість, потяг до стадності (групи); наодинці вони не на-

важуються вчинити зґвалтування, охоче і бездумно йдуть на груповий злочин під впливом лідера чи стихійного пориву; їхній вік – 15–18 років; 2) "афективний" тип, представники якого закріплюють у психіці афективні сліди під час соціалізуючої адаптації, вчиняють зґвалтування малолітніх дівчаток (переважно віком до 5 років), або літніх, навіть похилого віку, жінок; 3) "знехтуваний" тип, носії якого мають підвищену статеву потребу, фактично нездатні задовольнити свою пристрасть "за згодою"; здебільшого мають ті чи ті фізичні і психічні вади; 4) "пасивно–ігровий" тип – це інфантили в судженнях про сексуальне насильство, котрі заперечують свою вину, посилаючись на добровільність будь-яких сексуальних зносин.

В) особи з порушенням міжособистісного сприйняття: "сценарійний" тип, тобто ті збоченці, які старанно готуються до зґвалтування, вибирають місце і час, створюють алібі, приховують сліди злочину **[7, с. 81–88]**.

Водночас П. Баранов і В. Курбатов поділяють ґвалтівників на дві окремі групи: 1) "не від світу цього" – ті, хто перебуває на межі психічного розладу, крокують "лезом" життя; ретельно готують свій напад, перекриваючи наміченій жертві всі можливі шляхи до втечі; здатні її зґвалтувати; сюди відносяться так звані ґвалтівники "рятівники світу" – від повій, геїв чи жінок у чорних колготках; переважно вважаються прекрасними чоловіком і батьком, обожнюють одну жінку, що не перешкоджає їм принижувати решту; 2) "мужлани" – ті, хто почасти не розуміють, що вчиняють, адже лише роблять те, що їм хочеться в даний момент **[6, с. 438–439]**. А. Дишлевий визнає, що серед ґвалтівників існує високий відсоток розлучених (32%), а у 42% випадках сексуальний злочин учиняється ними повторно **[13, с. 55–59]**. П. Баранов та В. Курбатов констатують такий факт: прагнення позбутися від диктату жінки, що був "нав'язаний" у дитинстві матір'ю, знаходиться у підвалинах багатьох випадків зґвалтувань літніх жінок **[6, с. 335]**. Цікаво також, що Ю. Александров, А. Гель і Г. Семаков класифікують ґвалтівників ще й у такий спосіб: 1) випадкові – особи, які потрапляють у конфліктну ситуацію й неадекватно реагують на неї, часто у стані сп'яніння; 2) особи, котрі зациклилися на конфлікті у неправовому способі його вирішення; 3) негативно зорієнтовані персони, котрі націлені на конфлікт, а відтак бажають його створення і злочинного вирішення; 4) злісні унікуми – особливо жорстокі особи, котрі виявляють агресивність, вбачають у вчиненні зґвалтування особливий сенс свого існування **[1, с. 258]**.

ВИСНОВКИ

1. Психологічний профіль ґвалтівників характеризується такими двома основними рисами, як схильність до домінування і до подолання перешкод. До інших важливих рис належать також найнижча чутливість у міжособистісних контактах (черствість) і меншою мірою виражена схильність до самоаналізу та здатність поставити себе на місце іншого.

2. До соціально-характерологічних особливостей ґвалтівників віднесемо такі: 1) більшість із них не є незнайомцями – у дев'яти з десяти випадків насильник знайомий з жертвою; 2) усі дані щодо сексуального насильства над дітьми вказують на те, що саме ґвалтівник ініціює сексуальні дії, тому і відповідальність за насилля цілком лежить на ньому; 3) ґвалтівники використовують різні прийоми для того, щоб опанувати і змусити своїх жертв мовчати: це і погрози, й сила, і подарунки, й жорстокість, та інші форми фізичного і психологічного тиску; 4) здійснюючи інцест, ґвалтівник не відрізняється від інших людей ні ставленням до релігії, ні родом занять, ні рівнем інтелекту, ані психічним складом; 5) у більшості випадків сексуальне насильство відбувається в контексті сформованих взаємин між дитиною і ґвалтівником, який експлуатує її потреби і страхи.

3. У ґвалтівників інтелектуальний контроль поводження із жертвами низький, характерна навмисна демонстрація чоловічої моделі поведінки, про що свідчить і характер вчиненого ними злочину, в якому сексуальні мотиви виражені менше, тоді як більш наявне утвердження себе у ролі сильного чоловіка. Їм притаманні також імпульсивність, ригідність, соціальна відчуженість. Відтак особа ґвалтівника є своєрідною моделлю способу життя: це порівняно молоді люди, котрі мають низьку освіченість і примітивний рівень сексуальної культури, ведуть неупорядковане інтимне життя, не затримуються довго на одному місці роботи, часто вживають алкоголь.

4. Суб'єктивні причини зґвалтувань першочергово пов'язані з особливостями власного сприйняття злочинця, з його відчуттям, часто на рівні підсвідомості, персональної неповноцінності, дефективності як чоловіка. Таке відчування набуває фіксованого характеру і людина ніби приковується до об'єкта фрустрації, від якого внутрішньо залежить (здебільшого це певна жінка). Прагнення позбавитися від цієї залежності і водночас самоствердитися у чоловічій ролі й мотивує таку особу до зґвалтування.

5. У різноманітті психологічних характеристик особистості злочинців аналізованого типу, а також у картотеці причин конкретних зґвалтувань, дуже важко типологізувати характерологічні "портрети" ґвалтівників. А тому наше дослідження – це лише перша спроба систематизувати багатий емпіричний матеріал.

1. *Александров Ю.В., Гель А.П., Семаков Г.С.* Кримінологія: Курс лекцій. – М.: МАУП, 2002. – 296 с.

2. *Алферов Ю.А., Черносвитов Е.В.* Методика изучения особенностей характера осужденного в условиях ИТУ и вопросы воспитательной работы // Личность преступников и индивидуализация воздействия на них: Сб. науч. тр. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1989. – С. 64 – 71.

3. Аномальное сексуальное поведение / Под ред. А.А. Ткаченко и Г.Е. Введенского. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 657 с.

4. *Антонян Ю.М., Гульдан В.В.* Криминальная патопсихология. – М.: Наука, 1991. – 248 с.

5. *Антонян Ю.М., Позднякова С.П.* Сексуальные преступления и их предупреждение. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1991. – 104 с.

6. *Баранов П.П., Курбатов В.И.* Юридическая психология: Серия "Высшее образование". – Ростов–на–Дону: Феникс, 2004. – 576 с.

7. *Баронин А.С.* Психологический профиль убийц: Пособие по криминальной психологии и криминалистике. – К., ПАЛИВОДА А.В., 2001. – 176 с.

8. *Бойко Н.И.* Сексуальные компромиссы с поправкой на время суток и обоняние // Доктор. – 2000. – № 1. – С. 56 – 57.

9. *Внуков В.А., Эдельштейн А.О.* О характере личности правонарушителя и механизмах правонарушений в области половых отношений // Правонарушения в области сексуальных отношений. – М., 1927. – С. 23 – 76.

10. *Ганнушкин П.Б.* Сладострастие, жестокость и религия: Избранные труды. – М., 1964. – С. 80 – 94.

11. *Горпинченко И.И.* Геронтологическая сексопатология. – Киев: Здоровье, 1991. – 165 с.

12. *Гульман Б.Л.* Сексуальные преступления: Монография. – Харьков: Рубикон, 1994. – 263 с.

13. *Дышлевой А. Ю.* Причинные факторы и условия совершения гетеросексуальных изнасилований лицами с психическими аномалиями // Вісник Харківського державного університету / Серія «Психологія» – 2001. – № 517 – С. 55–59.

14. *Коляденко В.Г., Федоренко А.Е.* Социально–демографические аспекты модели гетеросексуальных связей у мужчин // Вестник дерматологии и венерологии. – 1991. – № 4. – С. 44 – 47.

15. *Кочарян А.А.* Полоролевая структура личности больных с язвенной болезнью желудка и 12–перстной кишки // Український вісник психоневрології. – 1995. – Т. 4, вип. 29. – С. 156 – 160.

16. *Краснушкин Е.К.* К психологии и психопатологии половых правонарушений // Правонарушения в области сексуальных отношений. – М., 1927. – С. 11 – 22.

17. *Краснушкин Е.К.* Преступники–психопаты. – М., 1929. – 33 с.

18. *Могачев М.И.* Предупреждение серийных изнасилований: Автореф. дис. … канд. юрид. наук. – М., 2002. – 23 с.

19. *Павлюк П.А.* Психосоматические соотношения в формировании сексуальных расстройств // Международный медицинский журнал. – 2000. – Т. 6, № 3. – С. 43 – 45.

20. *Рожков В.С.* Расстройство потенции как причина невроза // Международный медицинский журнал. – 1998. – Т. 4, № 4. – С. 54 – 56.

21. *Ткаченко А.А., Ушакова И.М.* Садистическое сексуальное поведение // Социальная и клиническая психиатрия. – 1992. – Т. 2, № 2. – С. 106 – 114.

22. *Чуприков А.П., Цупрык Б.М.* Общая и криминальная сексология: Учеб. пособие. – К: МАУП, 2002. – 248 с.

23. *Якубова А.В.* Клиническая характеристика лиц с агрессивными формами аномального сексуального поведения: судебно–психиатрический аспект: Дис. … канд. мед. наук. – М., 1996. – 243 с.

24. *Barbaree H.E., Marshall W.L.* The role of male sexual arousal in rape: Six models // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 1991. – Vol. 59. – P. 621 – 630.

25. *Cohen M.L., Seghorn T.K., Calmas W.* Sociometric study of sex offenders // Journal of Abnormal Psychology. – 1969. – Vol. 74. – P. 249 – 255.

26. *Groth A.N., Burgess A.W., Holmstorm L.L.* Rape: Power anger and sexuality // American Journal of Psychiatry. – 1977. – Vol. 134. – P. 1239 – 1243.

27. *Groth N.* Men Who Rape the Psychology of the Offender. – N.–Y.: Plenum Press, 1979. – 101 p.

28. *Grossman L., Cavanaugh J.* Psychopathology and denial in alleged sex offenders // Journal Nerv. Ment. Dis. – 1990. – Vol. 178. – №12. – P. 739 – 744.

29. *Grubin D.* The classification of rapists // Prison Service Journal. – 1992. – Vol. 85. – P. 45 – 55.

30. *Hazelwood R. & Warren J.* The relevance of fantasy in serial sexual crime investigation // R. Hazelwood & A. Burgess (eds.) Practical aspects of rape investigation (2nd ed.). – N.–Y.: CRC Press, 1995. – P. 127 – 138.

31. *Malamuth N.M.* A Multidimensionsl Approach to Sexual Aggression: Combining Measured of Past Behavior and Present Likelihood // R.A.Prentky and V.L.Quinsey, eds. Human Sexual Aggression. – N.–Y., 1988.

32. *Malamuth N.M., Heavey C.L., Linz D.* Predicting men's antisocial behavior against women: The interaction model of sexual aggression // G.C.N.Hall R., Hirschman J.R., Graham M.S., Zaragoza, eds. Sexual aggression: Issues in etiology assessment and treatment. – Washington DC: Taylor and Francis, 1993. – P. 63 – 97.

33. *Malamuth N.M., Sockoloskie R., Koss M.P., Tanaka J.* The characteristics of aggressors against women: Testing a model using a national sample of college students // Juornal of Consulting and Clinical Psychology. – 1991. – Vol. 59. – P. 670 – 671.

34. *Ward T., Hudson S., Marshall W.* Cognitive distortions and affective deficits in sex offenders: A cognitive deconstructionist interpretation // Sexual Abuse: Journal of Research and Treatment. – 1995. – №7. – P. 67 – 83.

Надійшла до редакції 15.05.2008.

Болонський процес

ПОРІВНЯННЯ ПРИНЦИПІВ І ПАРАМЕТРІВ НАУКОВОГО ПРОЕКТУВАННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ ТА ІННОВАЦІЙНОЇ СИСТЕМ ОСВІТИ*

Анатолій ФУРМАН

Copyright © 2008

"... я осягнув, що принципи мають самостійну цінність як ідеальні об'єкти. Отож і життя відрізняється від натурального існування природних тіл тим, що воно спирається на принципи, котрі висуваються самими людьми й утворюють наріжний камінь самого життя."
(Георгій Щедровицький [21, с. 215])

"Під "параметрами" будемо розуміти ті комплексні чи одиничні характеристики, котрі, з одного боку, є властивостями досліджуваної реальності, а з другого – можуть використовуватися як змінні її вимірювання"
(В'ячеслав Казміренко [5, с. 81])

§1. ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАУКОВОГО ПРОЕКТУВАННЯ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У КЛАСНО-УРОЧНІЙ І МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНІЙ СИСТЕМАХ

Серед тенденцій соціального розвитку суспільства однією із найочевидніших є та, що пов'язана з науковим прогнозуванням перспектив зміни вітакультурного (цивілізаційного) оточення людини у близькому і віддаленому майбутньому. *Завдяки науковому проектуванню* сьогодні є можливість позбутися утопічних програм, оскільки проект спирається не тільки на ґрунтовні теоретичні надбання науки, а й на експериментально вивірену уяву, і передбачає побудову (моделювання) того чи того фрагмента соціальної реальності як предмета творення і конструювання. Тоді людство, нація чи соціальна група приходить до майбутнього як до здійснення своїх цілей, ідеалів, проектів, які перевіряються на можливість їх повноцінного (ефективного) втілення [**6**]. Розв'язання цього завдання можливе за двох умов: а) тоді, коли наука є не тільки теоретизуючою, а й проективною, тобто коли наукове проектування оформляється як самостійна професійна діяльність; б) практика прогнозування та реалізації конкретних соціальних проектів відкриває й тим наближує до себе розсіяні, напівочевидні та контурно задані, параметри майбутнього, які через п'ять, десять чи більше років набудуть рис чітко організованих, явних, оформлених.

Інтелектуальним засобом, що опосередковує трансформацію теорії у практику, минулого в майбутнє, потенційного в актуальне, природного в штучне, є *методологічна робота,* центральну ланку якої становить мисленнєве проектування з його головним знаряддям – **науковим проектом.** Звідси міждисциплінарний зміст та інтегральний статус такого проектування як специфічної діяльності, яка завжди окреслює наукові обрії розвитку духовно-практичного простору людини. У зв'язку з цим дослідники вказують на універсальність проектної форми конструювання буття сучасної людини, коли проектному випробуванню підлягає все нове у техніці, на виробництві, в

Продовження. Початок у №3 за 2008 рік.

культурному досвіді. При цьому одне з важливих завдань наукового проекту – забезпечення режиму ефективності та оптимальності функціонування соціокультурних систем, організацій, особистостей. Тому проект знаменує неподільність прикладних і стратегічних завдань, теоретико-аналітичних, методолого-синтетичних і технолого-процесуальних *актів творення* людиною довкілля. Нарешті він, виступаючи умовою і гарантом реалізації певної системи вимірів і критеріїв конструктивної діяльності (доцільність, керованість, надійність та ін.), є основною формою ідеології ефективних управлінських рішень, яка обіймає ідеї, програми та гіпотетичні моделі створення виробничих взірців і соціальних еталонів.

У контексті стрімкого зростання значущості духовного творення, порівняно з традиційним матеріальним виробництвом й поряд з натхненням, інтелектом та творчістю, в сучасному продуктивному житті унікальне місце посідає **наукове проектування** у системі освіти. Очевидно, що тільки зважені *наукові програми* розвитку цієї сфери суспільного життя і наукові проекти освітніх інституцій майбутнього здатні вивести національну систему освіти із кризи, трансформувати її до європейського соціально-культурного простору. При цьому проектування, на наш погляд, має йти у напрямку "від Школи знання до Школи Культури й Духовності" **[7–9; 13–14]**.

Основним у науковому проектуванні є *критерій достатності,* дія якого безпосередньо залежить від рівня претензій, які зростають у ситуації успішної діяльності і зменшуються у разі соціальних невдач. Так, теоретична концепція "Модульно-розвивальне навчання" довела свою достовірність і через п'ятнадцять років фундаментального експериментування переросла у науковий проект **"Модульно-розвивальна система національної освіти".**

Проект як універсальна форма інтеграції теорії і практики значимий не стільки широтою застосування, скільки здатністю збагачувати соціально-культурний досвід людства і нації, спроможністю перетворити можливе у дійсне. У цьому відношенні класно-урочна і модульно-розвивальна системи, реалізуючи принципи, закономірності і вимоги різних освітніх парадигм, теорій, концепцій, *мають сутнісно відмінне* програмово-методичне забезпечення, що немов надбудовується у вигляді своєрідної піраміди над науковим змістом і соціокультурним досвідом **[18]**.

За класно-урочної системи вчитель першочергово працює з науково-предметним змістом, а тому не контролює перебіг психолого-педагогічного й, особливо, управлінсько-технологічного різновидів змісту в їх повному обсязі, розмаїтті, ситуативності. Через це йому не потрібні ні наукові проекти інформаційно-змістових боків (модулів), ані умови оптимізації різних складників і компонентів соціально-культурного досвіду, оскільки зміст освітньої діяльності обмежується суто викладацькою справою, в котрій психолого-педагогічні, процедурно-технологічні і методично-засобові компоненти виконують не критеріальні функції, а допоміжні, обслуговуючі. Здебільшого вони загалом не рефлексуються й не враховуються. Це призводить до того, що вчитель (викладач) не бачить у безперервній розвивальній взаємодії з учнями (студентами) основну надцінність їхнього соціально значущого і водночас продуктивного духовного співбуття; він уболіває за рівень знань та способи їх інтерпретації у класі чи аудиторії.

За модульно-розвивальної системи картина організованої причетності юного покоління до соціально-культурного досвіду є принципово іншою: учитель, як уже вказувалося, працює з *чотирма різновидами змісту* освітньо насиченої соціальної взаємодії – психолого-педагогічним, що нормативно визначається етапом модульно-розвивального процесу, навчально-предметним (традиційні плани, програми, підручники та допоміжна література), методично-засобовим, що створюється під час наукового проектування у системі фундаментального експерименту, та управлінсько-технологічним, що оволодівається кожним учителем у притаманному йому темпі персонального інноваційного наповнення його власної освітньої діяльності *(див. далі).*

Докорінна відмінність між науковим проектуванням змісту освіти у традиційній та експериментальній системах виявляється при зіставленні *принципів* такого *проектування* як специфічних керівних засновків ***(табл. 1).*** За теоретичну основу класно-урочної системи нами взяті вимоги, сформульовані І.С. Якиманською **[27, с. 48–71]**.

Незважаючи, здавалося б, на очевидну "новизну" ідеї особистісно зорієнтованого навчання, яка особливо популярна сьогодні серед російських педагогів, усе ж *парадигма структурування змісту* навчання тут залишається традиційною – інформаційно-пізнавальною, а тому не підлягає сумніву те, що

Таблиця 1

Порівняльна характеристика наукового проектування змісту шкільної освіти у класно-урочній і модульно-розвивальній системах

№ п/п	Принципи наукового проектування	Класно-урочна система: проектування навчального предмета	Модульно-розвивальна система: проектування навчального курсу
1.	Адекватності	Зміст навчального предмета відтворює адекватну науці систему знань, методи наукового пізнання	Зміст навчального курсу відтворює адекватну соціально-культурному досвіду систему наукових знань, практичних і розумових умінь, соціальних норм, культурних і духовних цінностей
2.	Змістовності	Структура навчального предмета визначається його науковим змістом (проблеми, розділи, теорії, закони, закономірності, поняття тощо)	Структура навчального курсу визначається довершеною гармонійністю психолого-педагогічного, навчально-предметного, методично-засобового та управлінсько-технологічного різновидів змісту розвивальної взаємодії
3.	Історичності	Методологія і логіка побудови навчального предмета відтворює історичний шлях розвитку наукового знання поза його конкретним носієм - учнем, який має пізнавати світ у його об'єктивному русі, змінах, розвитку шляхом використання законів світу в своїй діяльності	Методологія побудови навчального курсу відтворює поступ і логіку добування, збагачення і позитивного творення та використання людством соціально-культурного досвіду в єдності його науково-теоретичних і практично-технологічних надбань, коли учень є активним інтерпретатором і духовним носієм цього досвіду
4.	Доступності	Навчальний предмет забезпечує засвоєння наукових знань, створює умови для переборення труднощів пізнання, забезпечує грунтовну світоглядну поінформованість	Навчальний курс забезпечує драматично-пошукове проживання знань, умінь, норм і цінностей шляхом індивідуального занурення в освітньо організований соціально-культурний простір паритетної освітньої діяльності вчителя і учня
5.	Інформаційності	Реалізація навчального змісту забезпечується вчителем з використанням підручника, а учні - засвоюють, відтак відтворюють, цей зміст у власній пізнавальній діяльності, яка здебільшого відірвана від актуальних проблем їхнього соціального життя	Освітній зміст реалізується через інноваційне програмово-методичне забезпечення (граф-схеми, змістові матриці, наукові проекти, освітні сценарії, міні-підручники) і збагачує ментальний досвід учня під час його культурної, соціально-продуктивної діяльності

пізнавальна функція освіти – основоположна у проектуванні навчального предмета. Звідси невиправдане зведення навчальної діяльності до пізнавальної, ототожнення природної соціальної активності дитини із споживацько-засвоювальною і, врешті-решт, нівелювання духовного життя особистості об'єктивним розвитком наукового знання, що не потребує його суб'єктної, індивідуальнісної та універсумної участі як творця національної культури, соціальних взаємин і власного Я.

Наукове проектування за модульно-розвивального підходу до навчання ґрунтується, по-перше, на *соціокультурній парадигмі* щодо витлумачення природи освітнього процесу; по-друге, на ширшому полі проектних завдань, оскільки йдеться про навчальні курси як довершений досвід соціально продуктивної діяльності учасників навчального процесу; по-третє, на зміст не стільки традиційних принципів проектування, скільки обстоюваних нами, а саме ментальності, духовності, розвитковості, модульності [див. **13; 19**].

Оскільки наукове проектування соціально-культурного простору (змісту) в модульно-розвивальній системі характеризується

високою теоретичною та інноваційною складністю, то педагоги кожної експериментальної школи перш ніж приступити до створення проблемно-модульних програм пройшли протягом року *двотренінговий курс* навчання мистецтву такого проектування. Основне завдання полягало в тому, щоб залучити вчителів до змістової проектно-мисленнєвої діяльності, максимально задіявши і науково збагативши їхній професійний досвід, а відтак сформулювати у них нормотворчі вміння, які становлять основу досконалого методологічного мислення і прикладного методологування [див. **12**].

Тільки після цього педагоги-практики під нашим наставництвом приступали до створення граф-схем навчальних курсів. Спільна мисленнєво-рефлексивна діяльність передбачала проходження кількох етапів пошуку: а) *дослідження змісту* окремої державної навчальної програми і традиційної системи викладання у школі; б) їх *різнобічна критика* з відомих інноваційних позицій; в) конкретно-змістова *переорієнтація* мисленнєвої діяльності з інформаційно-пізнавальної парадигми на соціально-культурну; г) *перенормування* освітньої діяльності педагога-дослідника за нових умов навчання і, як наслідок, створення нових граф-схем навчальних курсів для середньої школи, а згодом й інших, більш складних за принципами і параметрами проектування, авторських програмово-методичних засобів.

Примітною ознакою інноваційного забезпечення нової освітньої системи є її *розвивально-адаптивне спрямування,* що стосується детального аналізу кожного компонента стосовно особливостей його функціональної ролі, мети використання, завдань управління, теоретичної основи, типу соціально-культурного стандарту, користувача і додаткових методичних засобів [див. **3; 13; 18**]. У результаті соціально-культурний досвід людства і нації проходить відбір на обсяг, структурність, системність і якість за кількома групами критеріїв, що дають змогу не тільки долучити учня до соціально значущого освітнього змісту, а й пристосувати завершені фрагменти знань, умінь, норм і цінностей до ментального досвіду, його вікових та індивідуальних особливостей, культурних і художньо-естетичних потреб, рівня розвитку смислової сфери й актуальних духовних прагнень.

Завдання теоретичного аналізу і наукового проектування у цьому разі не зводиться до пошуку "клітинки" навчального матеріалу, що є традиційною процедурою для педагогічного обґрунтування класно-урочної системи упродовж століть. При цьому має місце помітна тенденція "клітинного" подрібнення навчального матеріалу від розділу (теми) до окремих форм його психодидактичної організації – пізнавальної задачі, учбової дії чи теоретичного узагальнення. Проте дослідження цього напрямку (зокрема, праці П.Я. Гальперіна, В.В. Давидова, В.В. Рєпкіна, І.Я. Лернера та ін.), обстоюючи пізнавально-інформаційну парадигму, не спроможні забезпечити перехід школи до впровадження якісно нових освітніх систем, зокрема ментально, особистісно, або духовно зорієнтованих. І знову ж, тому, що первинно проектується не соціальна розвивальна взаємодія та її зміст, форми, методи і засоби, а навчальний (об'єктивний) матеріал як змістовий масив знань, умінь і навичок.

Функція міжнаукового проектного освоєння інноваційних моделей навчання, з нашого погляду, полягає у створенні *цілісної системи фільтрування* науковими засобами соціально-культурного досвіду в такій алгоритмічній наступності: соціально-культурне забезпечення (граф-схеми і змістові матриці) – науково-психологічна доцільність (науковий проект навчального модуля) – художньо-психологічна ефективність (освітній сценарій) – особистісно-смислова доступність (міні-підручник) – художньо-психологічна прийнятність (освітні програми самореалізації особистості). Така система й відкрита нами під час проведення фундаментального експерименту як програмово-методична конктретизація ідей і принципів загальної **теорії модульно-розвивального навчання.** При цьому соціально-психологічний рівень аналізу освітнього процесу є засадничим в обґрунтуванні інших характеристик інноваційного методзабезпечення і дає змогу по-новому підійти до розв'язання актуальних проблем життя сучасної школи – планування роботи педагога з управління розвивальними потоками (впливами) культурного середовища школи на особистість учня, типології державних освітніх стандартів тощо (див. *табл. 3* [**18**]).

Отже, пропонована *система проблемно-модульного проектування* соціально-культурного змісту інноваційного процесу є оптимальною щодо можливості експериментально створити розвивальний простір імовірної взаємодії вчителя і класного колективу як взаємодоповнення ієрархії змістових

складових (компонентів) трьох модульних груп: а) знання – уміння – норми – цінності, б) психолого-педагогічний – навчально-предметний – методично-засобовий – управлінсько-технологічний різновиди змісту, в) несвідоме – підсвідоме – свідомість – надсвідомість. У процесі пропедевтичної проектно-мисленнєвої діяльності науковців і практиків проектуванню підлягають переважно компоненти перших двох груп. І тільки під час безпосереднього функціонування навчального модуля з допомогою нових методзасобів є можливість здобуті учнями знання зробити інтелектуальним інструментом свідомого пізнання і розуміння світу, освоєні ними уміння і норми системно втілити у соціальне життя школи, сім'ї, власного Я, у форми програм та проектів конструктивного творення довкілля і своєї поведінки, а пережиті та внутрішньо прийняті ідеали, цінності, переконання обстоювати кожного моменту соціальної взаємодії, позитивно збагачуючи простір учинками істини, свободи, віри, добра, краси, гармонії. Тоді соціально-культурний досвід не тільки втілюється у новаторській шкільній практиці, він ще й збагачує психодуховний світ учня (студента) змістом, сприяє культурному розвиткові його особистості, її духовному розквіту.

Істотна відмінність модульно-розвивального циклу від традиційного навчально-виховного процесу полягає не тільки в альтернативній організації стратегії, тактики і техніки викладання розділів і тем навчальних курсів, коли враховуються глибинні соціально-психологічні закономірності і механізми цілісного функціонування навчального модуля як єдності розвивальної взаємодії вчителя і учнів, їхньої паритетної освітньої співдіяльності і психічної активності та самоактивності кожного у ситуативному творенні культурного досвіду. Інноваційна модель реалізує досконаліший соціальний механізм системного впливу навчання (організованого довкілля) на особистість. Так, якщо класно-урочна система, розвиваючи ідею присвоєння індивідом культурних надбань людства, керується закономірностями інтеріоризації (перехід із зовнішнього для організму у внутрішній світ особи шляхом перетворення практичних дій із матеріальними предметами у внутрішні, розумові, тобто тих дій, які оперують символами і знаками) та екстеріоризації (зворотній процес переходу внутрішніх станів у зовнішні, практичні дії), то модульно-розвивальна обґрунтовує та обстоює закони і принципи таких універсальних соціально-психологічних процесів, як ***занурення*** особистості у культурно-історичні пласти загальнолюдського досвіду і ***вивільнення*** її від деструктивних обмежень та впливів довкілля, які в діалектичній єдності й сприяють самореалізації особистості [див. **11, с. 17; 20**].

У 1995 році нами запропонована теоретична *модель соціального,* а фактично – освітнього, *розуміння* [див. **9, с. 34** та **11, с. 18**], яка успішно апробується тривалий час у процесі виконання педагогічним колективом ЗОШ І–ІІІ ступенів №10 м. Бердичева завдань програми дослідно-експериментальної роботи з теми "Школа розуміння" [**15**]. Вона фіксує фази, ступені, домінанти, етапи, засадничі психокультурні процеси і механізми циклічного перебігу процесів зазначеного розуміння, котрі науково проектуються, а потім психомистецьки зреалізовуються, зважаючи, з одного боку, на концептуальний формат дидактичного модуля, з другого – на інноваційний досвід проходження вчителями та учнями, викладачами і студентами навчальних курсів, ще з іншого – на закономірності і параметри безперервної модульно-розвивальної взаємодії як реальної основи паритетної освітньої співдіяльності учасників організованого навчання. У підсумку кожний наступник, миследіяльно освоївши дві фази (інтелектуальне і духовне) та п'ять ступенів (фактологічне, змістове, особистісне, антиципуюче, креативне) розуміння, має змогу:

– максимально для свого потенціалу розширити поле розуміння й, відповідно, осмислення світу завдяки актуалізації певних пластів соціально-культурного досвіду, що організовані як окрема наукова чи навчальна дисципліна;

– піднятися від інформаційного та змістового розуміння як базових процесів означеного та осмисленого світосприйняття до антиципуючого і креативного як вершинних, екзистенційних, мистецько-творчих;

– істотно збагатити, зважаючи на повноту самозреалізування свого позитивного інтелектуального та особистісного потенціалу, свій індивідуальний досвід новими контекстами і модусами значень і смислів, що освоюються ним у процесі переходу від інтелектуального розуміння до духовного;

– долучитися до групового зреалізування взаємоспрямованих механізмів занурення у найзмістовніші пласти соціокультурного досвіду і водночас до вивільнення від їх обмежень в актах самопізнання, самовизначення,

самотворення й самоздійснення, причому на підґрунті конкретного освітнього змісту та з орієнтацією від почергового переважання спочатку процесів пам'яті, научіння, мислення і добування (пошукування), потім переживання, збагачення, уявлювання, прийняття і поширення, й насамкінець – внутрішньої свободи, креативності, спонтанності і творення;

– піднятися від вихідного буденного рівня розуміння (так зване "розуміння в бутті") до спонтанно-духовного, або ще освітньо-екзистенційного розуміння буття, й у такий спосіб оптимізувати своє розумове, соціальне, рефлексивне і духовне зростання під час проходження певного навчального курсу в інноваційному часопросторі модульно-розвивальної освіти.

Успішна багаторічна апробація вище згаданої моделі у системі фундаментального соціально-психологічного експерименту з модульно-розвивального навчання **[9; 13; 14]** у проекції на досвід професійного методологування **[12]** уможливили побудову більш загальної, власне ***методологічної, моделі організації процесів розуміння,*** що названа нами біциклічною, тобто подвійно циклічною ***(рис. 1).*** У зв'язку з цим вдамося до більш розгорнутих коментарів й рефлексивних узагальнень.

1. Проходження учнем (студентом) навчального курсу може здійснюватися у формі психологічного занурення у зафіксований цим курсом фрагмент соціально-культурного досвіду. Тоді має місце своєрідна суб'єктна трансформація зовнішніх (культурних) засобів цього досвіду (передусім знань, умінь, норм, цінностей) шляхом діяльнісно-вчинкової причетності особистості до персоніфікованої реактуалізації його під час спільної освітньої діяльності у внутрішні надбання її ментальної неповторної індивідуальності. Це явище-процес і назване нами **зануренням,** яке щонайперше здійснюється у соціальній організації за допомогою мови і мовлення як найбільш універсальних опосередкованих способів культурного зростання особистості.

2. *Соціально-психологічне занурення* – це не лише основний механізм культурного розвитку особистості, а й чинник розгортання навчального та освітнього розуміння. І чим глибше учень вникає у значення, смисли і теоретичні сутності навчальної дисципліни, тим досконалішою за обсягом, структурою і функціональною цілісністю стає його розуміннєва активність. Водночас має місце обопільне спричинення у розвитку цих явищ: не тільки процеси занурення зумовлюють процеси внутрішнього і зовнішнього розуміння, а й перебіг останніх безпосередньо впливає на ефективність добування, збагачення, поширення та особистісного ситуаційного творення етнонаціонального досвіду за модульно-розвивального навчання.

3. Закономірністю психодуховного розвитку у процесі організованої освітньої діяльності особистості є те, що здійснюється її *поетапне занурення* у соціально-культурний зміст певного навчального курсу в контексті розгортання тенденцій до ***внутрішнього вивільнення***. Вихідний етап характеризується пізнавальною поінформованістю, яка створює фактологічну базу наступної осмисленої мислеактивності, де природно переважають процеси пам'яті і научіння; перший вирізняється змістовною (теоретичною) мисленнєвою діяльністю, в якій учень набуває статусу повноцінного суб'єкта учіння, щораз означуючи своє поле пошукування; другий актуалізується як внутрішнє прийняття особистістю оточення і себе в ньому, але не стільки пізнавальними засобами, скільки афективними (переживання, інсайт, катарсис), коли перед учнем немов відкривається світ смислів і водночас він відкритий для цього світу; третій, завдяки особистісним детермінантам, чинникам та умовам, створює особливий місток між рефлексивним і діяльним видами розуміння, що дає змогу зліквідувати великий бар'єр між ними, створений традиційною системою вербального навчання; четвертий утворюється за переважання глибинно-антиципуючого осягнення досвіду за допомогою уяви, фантазії, уявлювання й результативно забезпечується не лише стратегічним передбаченням розвитку подій, або докладним мисленнєвим сценарієм (проектом) здійснення великих завдань, а й діяльною участю кожного у створенні власних інноваційних засобів і продуктів (учнівські міні-підручники, наукові проекти, мислесхеми, освітні сценарії, літературні твори тощо); п'ятий уможливлюється тільки в освітній діяльності творчих особистостей, оскільки окреслює найвищі рівні практичного втілення духовного розуміння – спонтанно-креативне творення культурного досвіду за законами людської мудрості, краси, добра, свободи, гармонії. Це і є перше, або внутрішнє, коло-цикл розуміння.

4. Модульно-розвивальна система реалізує *структурно-функціональну модель соціально-психологічного розуміння,* відповідно

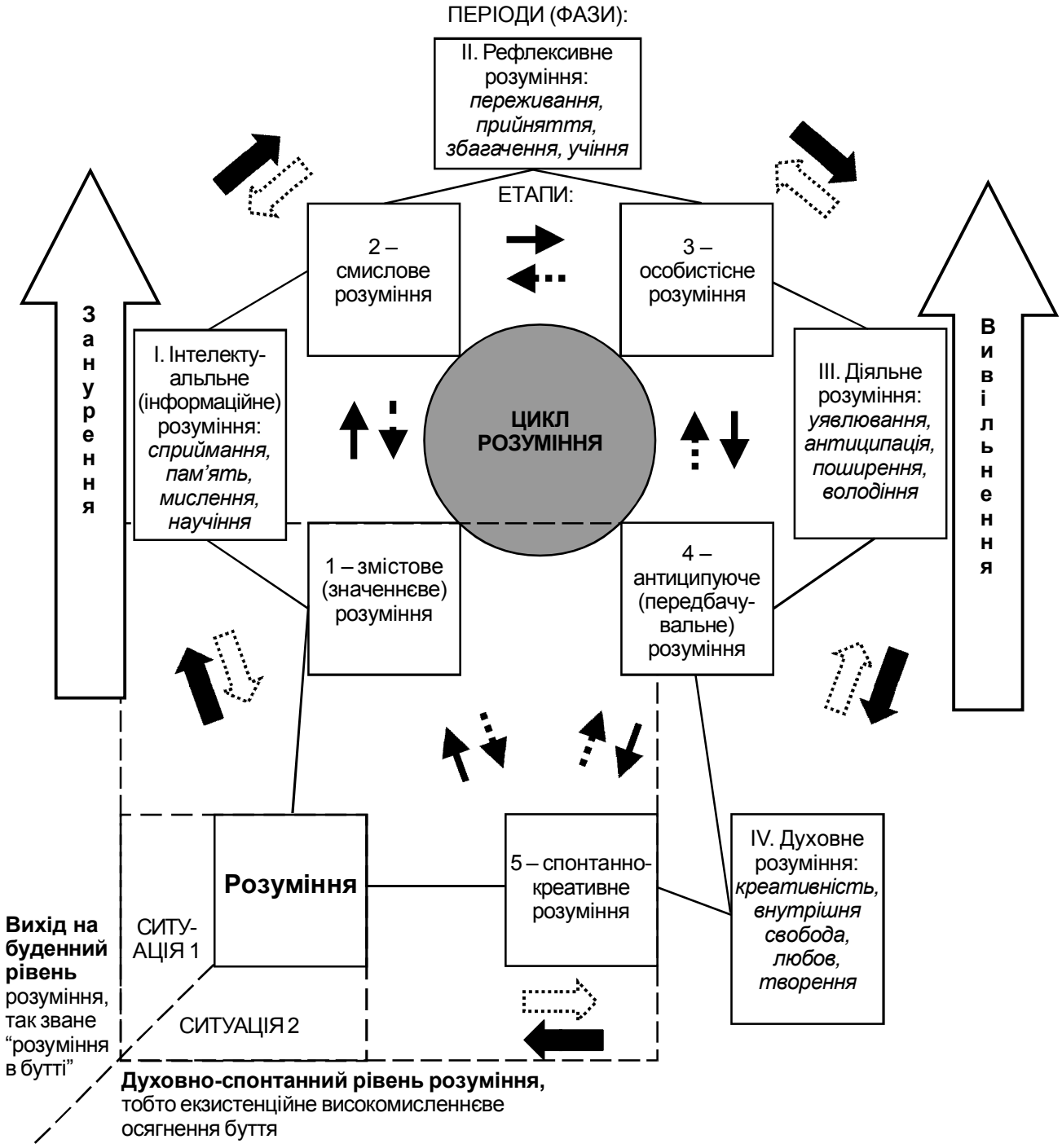

Рис. 1.
Біциклічна модель організації процесів розуміння за модульно-розвивальної системи освіти

до якої проходження вчителем і учнем навчального курсу організується у чотири фази другого, або зовнішнього кола-циклу розуміння – інтелектуальне, рефлексивне, діяльне, духовне, котрі конкретизуються у сукупності різноаспектних процесів першого кола, у тому числі актів мисленнєвого відтворення особистістю зовнішнього і внутрішнього світів – сенсорно-інформаційних, пізнавальних, мотиваційно-вольових, емоційно-антиципуючих і духовно-креативних, що й спричинюють глибинне осягнення значень, смислів, суті, контексту. При цьому освітнє розуміння становить важливу умову і водночас продукт спілкування та спільної освітньої діяльності учасників навчання, які у взаємодоповненні забезпечують проходження кожним п'яти рівнів особистісного розуміння, предметом якого є різні *ступені-механізми внутрішнього прийняття* соці-

ально-культурного досвіду – сприйняття, добування, збагачення, поширення, творення. "Процес розуміння один одного являє собою своєрідний прогресуючий рух-поступ через різні рівні схожості, сутнісно постаючи функціональним соціальним процесом, який повідомляє нас про розвиток відношень як про послідовне серійне конструювання системи значень особистості ..." **[30, с. 516]**. У такий поліпроцесний спосіб технологічно організується модульно-розвивальна система як завершений цикл розвивальної взаємодії вчителя і учня, що оптимізує їхній психодуховний розвиток, у т.ч. зростання розумового та особистісного потенціалу.

5. Модульно-розвивальна освітня технологія не просто враховує ситуативність розуміння і те, що перехід від ситуації 1 до ситуації 2 займає навчальний рік чи, принаймні, півріччя, а ще й психодидактично програмує оптимальну наступність гірлянд навчальних, виховних, рефлексивних і самореалізаційних ситуацій. На кожному новому періоді освітнього розуміння вчитель та учень, означуючи та осмислюючи ті чи інші навчальні обставини, ситуюють актуальний часопростір розвивальних взаємостосунків, вибудовують, реконструйовують і діють в особистісних проблемних, критичних, конфліктних і навіть кризових ситуаціях освітнього спрямування. У зв'язку з цим Г.П. Щедровицький пише, що "кожен розуміє через вплив на нього тієї ситуації, у якій він перебуває.., відповідно до своєї ситуації. І при цьому ми здебільшого це розуміння називаємо словом "смисл" **[21, с. 46]**. Тому в системі інноваційного навчання знання й уміння не становлять самоціль, а є підґрунтям різних діянь у змінних практико зорієнтованих освітніх ситуаціях нормативного, аксіологічного та психодуховного змісту. І це закономірно, адже "для того щоб зрозуміти щось по справжньому, треба увесь час переводити це в дію. Тільки тоді, коли людина починає діяти, вона й з'ясовує, адекватно чи неадекватно зрозуміла. Тому що у самому розумінні немає відмінності між правильним і неправильним, ця відмінність визначається дією. Дія є критерій правильності розуміння" **[21, с. 49]**.

6. Розгортання процесів соціального розуміння за інноваційної системи освіти здійснюється в актах внутрішньої-зовнішньої мови-мовлення учня, виявляючи мотиви, цілі, зміст адресованої йому інформації, дії, енергії. Тому в основі такого розуміння завжди знаходиться доцільне (практичне, уявне чи мисленнєве) перетворення предмета потреби, яке "співвідноситься із загальним смислом мети перетворення" **[25, с. 271]**. Водночас освітньо зорієнтована розуміннєва діяльність – це специфічно ментальний стан свідомості, коли особа усвідомила, прийшла до висновку, до впевненості, що ті її висновки-аргументації-уявлення є еквівалентними формі і змісту того чи іншого об'єкта-предмета, дії-впливу, або ж регулюванням інших людей **[25, с. 488]**. У цьому контексті, – пише білоруський психолог В.О. Янчук, – "конструювання значень, розуміння, схожість чи єдиносутність з іншою людиною є процесом нескінченного встановлення і зміни різних складових безперервного процесу відношення. При цьому психологічну схожість корисніше розглядати як продовжувальний активний процес конструювання, а не як певний стан" **[28, с. 516]**.

7. Індивідуальний поступ кожного наступника до вищих рівнів (механізми, способи, форми) соціального розуміння, розпочинаючись фактологічним й завершуючись екзистенційним, забезпечує: а) смислове проникнення у сутність предметів, б) особливий ментально-мисленнєвий стан суб'єкта розуміння, в) інтимне прийняття предмета (об'єкта) розуміння у злагоді з ним, тобто його задіяння до власного співбуття **[15, с. 13]**, г) виникнення і формування у свідомості освітньої діяльності і соціального мислення. На вершині навчального порозуміння – *цілеспрямоване творення* особистістю духовних потреб і вчинків, етнонаціонального і власного ментального досвіду за законами істини, добра, краси, гармонії, вічності.

Отже, за модульно-розвивальної системи навчальний процес організується за **закономірностями** соціального розуміння, яке на рівнях:

а) *загального* – це соціально організований перехід індивіда від буденних, генетично первинних форм розуміння (так званого розуміння в бутті, яке наслідується у перші роки його життя) до високопізнавального розуміння буття і власного Я у ньому, найвищими рівнями (формами) якого є уявно-антиципуюче і духовно-креативне розуміння;

б) *особливого* – це спільна, проблемно-діалогічна активність учителя та учнів, котра спрямована на формування в обох взаємодіючих сторін цілісності світо- й авторозуміння; основні ознаки цієї цілісності: а) конкретність (за Гегелем – єдність різного), б) визначеність (скінченність, об-

меженість цілого), в) системність (упорядкованість, структурність), г) здатність до саморозвитку (розвитку, дозрівання, освоєння, кристалізації, самоактуалізації тощо);

в) *одиничного* – зовні оптимізоване суб'єктно-особистісне продукування за допомогою наявних психосоціальних засобів онтологічних моделей-інваріантів духовно-практичного буття особи, що спричинюють розвиток і прискорене зростання її конструктивних людських потенцій, здібностей, активності, вчинків, творчості **[15, с. 12]**;

г) *конкретного* – відображає ситуаційність і контекстність розуміння як процесу й водночас як одну із центральних людських функцій, котрі означають здійснення акту пристосування всього, що сприймається, осмислюється, переробляється чи твориться людиною відповідно до своїх дій у певній ситуації, або внутрішньої роботи з організації низки нових дій із тими чи іншими образами, знаками, символами, текстом чи часопросторовим контекстом; відтак розуміння потребує зважених діянь у конкретних ситуаціях, які, зі свого боку, є критерій його правильності і повноти;

д) *універсального* – це найвагоміша процедура осягнення чи породження як смислу, так і смислових модулів, гірлянд, полів і навіть онтологій, котра спричиняє потребу в пізнанні та мисленні й становить певний спосіб експлікації того, що визначально передзадано (наприклад, у життєвій ситуації чи тексті), або продукування нового знання у єдності з іншими аналітичними та рефлексивними процедурами; водночас воно передбачає інтерпретацію та можливість переінтерпретації символів, схем, моделей, текстів, також його визначення як "інтуїтивного проникнення одного життя в інше" (В. Дільтей), як передумови будь-яких мисленнєвих процесів, актів і діянь; отож у цьому методологічному ракурсі розуміння – це "онтологічне визначення людського буття, яке задає його непереборний горизонт" (М. Хайдеггер), пошук герменевтикою смислу в ролі власного предмета і водночас процедур приписування значень, уміння діяти відповідно до соціокультурного контексту, а відтак і таке онтологічне самовизначення людини, котре повноформатно наявне у площині її практичного ставлення до світу і практичності розуму зокрема, коли розуміння утверджується як властивість природно створеної події.

Тепер ще раз підкреслимо винятково важливу роль у впровадженні інноваційної системи навчання *безперервної розвивальної взаємодії* у налагодженні процесів і механізмів соціально зорієнтованого освітнього розуміння, котрі забезпечуються не тільки оргтехнічно, а й програмово-методично. Глибше усвідомлення зв'язків складових і параметрів зазначеної взаємодії в цілісному розвивальному циклі освітньої співдіяльності учасників модульного навчання дає змогу здобути новостворена модель ***(рис. 2),*** що за допомогою діалектики таких філософських категорій, як "конкретне", "одиничне", "особливе", "загальне", відображає покомпонентне наповнення основних модусів-складових соціально-культурно-психологічного змісту циклічно заданої освітньої взаємодії між учасниками ділового контактування. Причому в кожному із чотирьох модусів сутнісні параметри організовані *дедуктивно,* тобто від найзагальніших до якомога найконкретніших, що уможливлює їх психодидактичне програмування та комплексну експертизу.

Навіть поверховий аналіз її змісту вказує на кілька фундаментальних фактів: *по-перше,* первинність основних характеристик психолого-педагогічного змісту нової освітньої моделі за сутнісними ознаками конкретного – від соціально-культурно-педагогічного контексту школи до ситуативно оптимального психоемоційного стану освітян-учасників; *по-друге,* засадничо важливе значення навчально-предметного змісту, котре чітко визначене державними органами влади і задане як низка нормативних актів – від Національної доктрини розвитку освіти, яка визначає ідеологію держави у цій сфері духовного життя суспільства **[10]**, до різноманітних джерел інформації та соціальних засобів виховного і навчального впливів на громадянський загал країни; *по-третє,* унікальні соціокультурні функції інноваційних компонентів методично-засобового змісту як продуктів-носіїв особливого обстоюваної освітньої моделі та організуючого чинника не лише суб'єктного й особистісного, а й індивідуальнісного та універсумного самоутвердження; *по-четверте,* унікальну роль найголовніших параметричних схем управлінсько-технологічного змісту широкоспричиненої розвивальної взаємодії, котрі виконують завдання загальноінституційних нововведень на рівні школи чи ВНЗ від корпоративної організаційно-управлінської моделі цих закладів у системі національної освіти і культури до гуманно-демократичного стилю психосоціального керівництва освітньою діяльністю учнів, студентів.

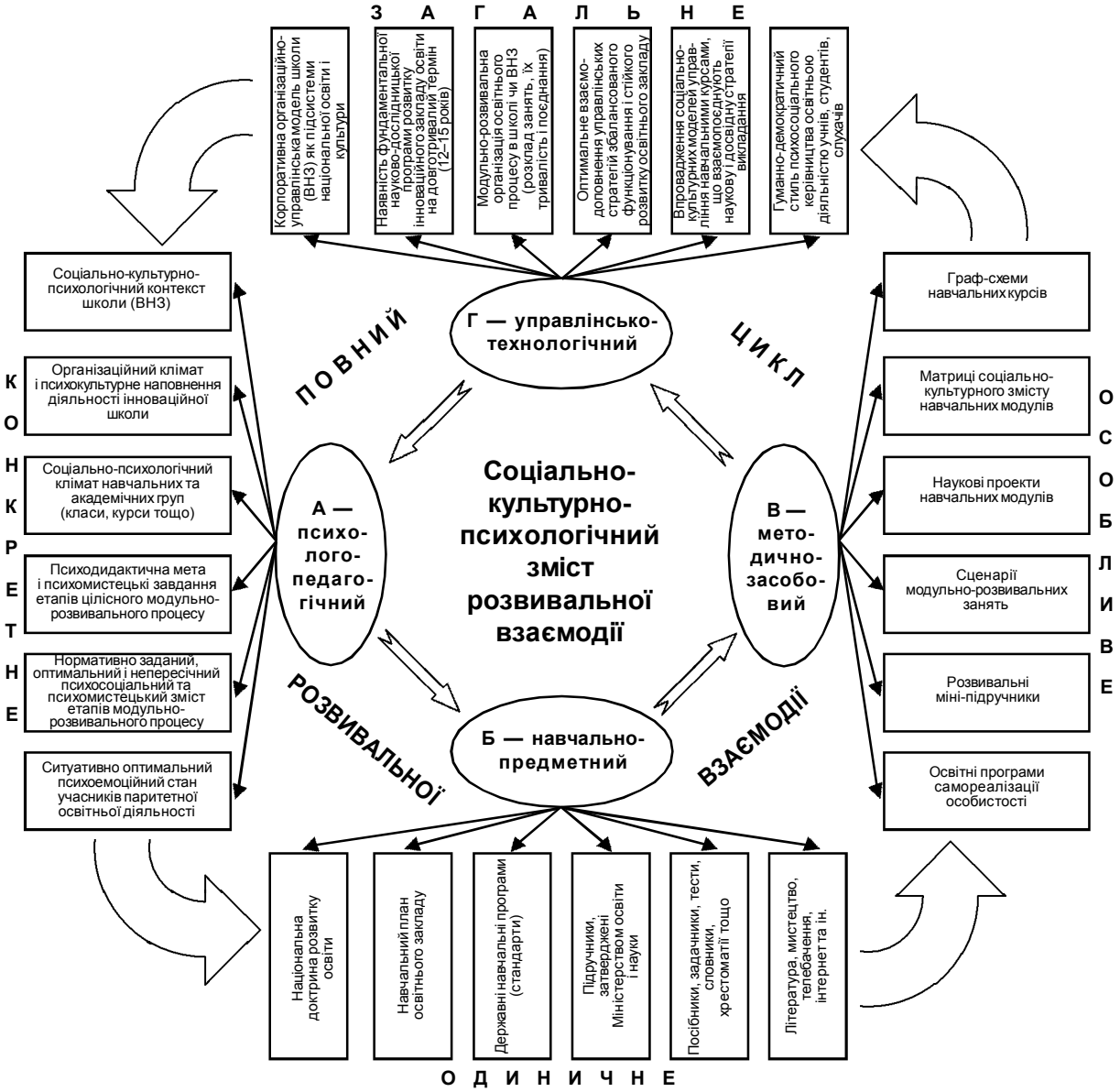

Рис. 2.
Основні складові і параметри різновидів змісту розвивальної взаємодії в інноваційній системі модульно-розвивальної освіти

Також очевидно, що сьогодні модульно-розвивальна освіта – тільки ***науковий проект*** *національної школи майбутнього,* а не реальна, повноінноваційна метасистема суспільного життя країни, оскільки більша частина складових і параметрів забезпечення розвивальної взаємодії в гуманітарній сфері не реалізована, а окремі з них і не можуть бути втілені протягом найближчого десятиліття (наприклад, упровадження соціально-культурних стратегічних моделей управління навчальними курсами чи багатоваріантних психомистецьких технологій і технік паритетного полілогічного контактування). Тому цілком природно, що модернізації та оновленню підлягають переважно посильні аспекти розвиткового зреформування діяльності освітніх закладів – переважно компоненти конкретного та одиничного оргспричинених розвивальних взаємостосунків.

Певною мірою надихає позиція Президента Віктора Ющенка [див. **26**] щодо стратегічної перспективи освіти України, котра у єдності з наукою стає основною виробничою силою, визначає конкурентноспроможність і життєздатність держави, "перетворюється на пріоритетну умову національного розвитку і запоруку національної безпеки". Ось чому "виховання справжнього інтелігента, громадянина і патріота, при-

щеплення любові до України, її мови, культури та історії, глибоке відчуття загальної причетності до долі нації, – зауважує Президент, – першочерговий обов'язок нашої школи. Тільки так можемо наповнити життя молодого покоління істинним високим смислом, об'єднати націю і мобілізувати її творчі сили на досягнення успіху". І далі: "Наше завдання – дати зрозуміти кожному викладачеві, кожному студентові: українська наука жива, вона розвивається, непохитно рухається вперед і без повноцінного знання української *(мови. – гол. ред.)* їм загрожує небезпека залишитися осторонь цього процесу. Україна створить майбутнє освіти – освіта забезпечить майбутнє України" **[26, с. 4]**.

Залишаючи осторонь суто ідеологічну тональність у визначенні Президентом України перспектив національної освіти, підкреслимо чітко заданий європейський вектор її розвитку, який з боку держави першочергово визначає потребу в *модернізації* середньої освіти, у структурній перебудові та новому змістовому наповненні вищої. Водночас укажемо на ***дві реальні небезпеки,*** котрі виникають на цьому шляху і котрі підтверджені власним оргуправлінським досвідом п'ятнадцятирічного проведення фундаментального експерименту в школах, ліцеях та гімназіях України на предмет зміни освітньої моделі.

Перша стосується, з одного боку, майже *тотального нігілізму* освітянського загалу країни стосовно того, що щось насправді можна змінити на краще, з другого – *самозаклопотаної посередності,* котра владарює в політичних, управлінських і науково-адміністративних кабінетах, володіючи стереотипами, приземленими мріями і думками фактично обдурених пересічних громадян **[17]**. В обох випадках на поверхні суспільного життя маємо один результат – хронічне відставання свідомості й особливо справ від конкретних глобальних проблем і цивілізаційних викликів у ситуації ідеологічно припудреного, номенклатурно розрекламованого й ущент заформалізованого, приєднання України до Болонського процесу (з 2005 року). Насправді ж має місце або пасивне ігнорування новацій за відомим принципом "цього немає, тому що ніколи не може бути", або ж відкрите саботування нововведень шляхом підставлення нових гасел під старий зміст. І це, як не прикро, відбувається на тлі типової підміни суспільного державним, традиційного зловживання з боку чиновників владними важелями, особливо у боротьбі з непокірними, занадто активними чи безшабашно правдивими. Тому без інтенсивного руху-поступу в реформуванні освітньої сфери "знизу" – від учителя, викладача, методиста, психолога, керівника – і до галузевого міністра це неминуче перетвориться в реальну загрозу подальшому конструктивному суспільствотворенню.

Друга небезпека пов'язана із *відсутністю оргуправлінського досвіду* успішного зреалізування в гуманітарній сфері суспільства *програм і проектів фундаментальних* (освітніх, культурно-просвітницьких, спортивно-оздоровчих тощо) *нововведень*. Річ у тім, скажімо, що наявні педагогічні інновації спрямовані на вдосконалення існуючої освітньої моделі суто традиціоналістського (інформаційно-трансляційного) типу. Цьому також сприяє держуправлінська модель "стратегії швидких успіхів", прийнята високопосадовцями, результати впровадження якої є не лише оманливими у благодатності поверхових змін, а й непрогнозованими у дії на соціум як живий організм-націю (від позитиву до руйнації його соціальних клітин та органів). Тоді як освітні та інші соціокультурні трансформації вимагають якісно іншої мисленнєвої роботи та похідної від неї практичної миследіяльності, а саме від розв'язання локальних завдань і задач до *проблематизації,* тобто до постановки і здолання низки засадничих проблем у контексті *розвивального,* а не лише цільового, *програмування*. Тільки у цьому разі можна повноформатно охопити всі аспекти життєдіяльності освітніх організацій у їх цілостності, в тому числі відкорегувати тематизми і цілі, оптимізувати взаємодоповнення змісту, форм, методів, технологій і засобів розвивального навчання у середній і вищій школі, ліквідувати невдалі спроби вирішення оргтехнічних і багатьох інших завдань та їх наслідки, а головне здійснити *вирішальний перехід від управління функціонуванням освітньою сферою країни до управління її розвитком* [див. **14; 16**]. І це закономірно спричинить більш різнобічне й ґрунтовне усвідомлення і переосмислення актуальної суспільної ситуації, що реально склалася у системі національної освіти, і на цій основі дасть змогу визначити пріоритети розвитку, спроектувати майбутнє і спрограмувати магістральний шлях його оптимального наближення.

У цій справі, на наше переконання, особливо продуктивним є **проблемно-модульний підхід,** що запропонований нами у 1997 році

1 – диференціація суспільного проблемного поля на рівневі блоки-комплекси з огляду на масштабність і складність реальних проблем державотворення

2 – дедуктивне обгрунтування взаємопов'язаної ланцюжкової сукупності суспільних критичних ситуацій (модулів) з опертям на вихідну, найзагальнішу

4 – обгрунтування програми конкретних управлінських рішень і заходів, а також зважених пропозицій щодо ефективності тих чи інших дій окремих державних структур (міністерства, відомства, управління)

3 – визначення системи похідних суспільних проблем до кожної основної проблемно-критичної ситуації, розв'язання яких можливе лише після успішного зняття останньої

Рис. 3.
Етапи оргтехнологічного зреалізування проблемно-модульного підходу

як одна із програмно-стратегічних версій конструктивного здійснення освітньої реформи в Україні [**16; 2**]. Його суть "зводиться до визначення *ієрархії суспільних проблемних модулів* (метасистем), що окреслює тактику розв'язання актуальних проблем дедуктивним способом: від глобальних, найзагальніших, до локальних, конкретно управлінських" [**14, с. 121**]. Технологія його втілення передбачає проходження чотирьох основних етапів ***(рис. 3),*** у підсумку яких є можливість уникнути типової на сьогодні помилки у прийнятті державних та інших вагомих рішень, коли одні суспільні проблеми розв'язуються безвідносно до інших проблемних комплексів вищого і нижчого рівнів організованості, а доречність державного прийняття рішень часто не відповідає вагомості окремої (локальної, місцевої) проблеми.

Підхід як певний спосіб трактування, сприйняття чи розуміння чого-небудь передбачає орієнтацію на рефлексію теоретико-методологічної позиції дослідника та вироблення під час науково-дослідної роботи адекватних цій позиції засобів миследіляльності. У цьому форматі проблемно-модульний підхід спирається, з одного боку, на технологію проблемного, або ще розвивального, програмування, що вироблена в *СМД-методології* [**21–24**], з іншого – на опрацьований інструментарій *професійного методологування* (категорії, принципи, методологічні моделі, мислесхеми, типологічний метод, параметри, засоби, процедури тощо) [**12**]. Зокрема, Г.П. Щедровицький довів, що "перехід від розв'язку задач до проблематизації є небанальним і нетривіальним продовженням процесу програмування за межами так званого цільового програмування", він є "результат певного осмислення і переосмислення *всієї ситуації,* що склалася під час попередньої роботи", насамкінець "проблематизація у своєму вихідному пункті базується на зміні об'єкта рефлексії і мислення, на виділенні у ролі об'єкта структур свого власного мислення і своєї діяльності" [**22, с. 122, 124, 129**]. При цьому відомий методолог пропонує п'ятипроцедурний умовний алгоритм, точніше – схему, що передбачає зреалізування такого розвиткового циклу: тема – завдання – набір цілей – задачі та їх розв'язки – проблематизація – повторна тематизація проблем, нові цілеутворення і вихід до інших задач чи проблем [**22, с. 123–132**].

Окремо відмітимо у зв'язку із сказаним особливе місце проектування як діяльності із створення наукових проектів як її продуктів-результатів у наближенні кращого майбутнього для конкретного (наприклад, українського) соціуму. Очевидно, що, скажімо, набутий професійний *досвід* освітян закономірно трансформується у педагогічні, психологічні, управлінські та інші *знання,* тобто набуває знаннєвої форми організації. Потім ці різноманітні, науково, соціально, культурно, практично чи суто досвідно зорієнтовані, знання більшою-меншою мірою повно переробляються у *проекти* різної вагомості, реалістичності, перспективності. Г.П. Щедровицький пише, що на цьому переході від знання, яке фіксує минулу ситуацію, немов позиція фотографа чи того, хто її відображає, до *проекту як плану перспективної ситуації,* й відбувається формування майбутнього. Відтак останнє передбачається і спрямовано наближується, тому що безпосередньо проектується [див. **22, с. 115–118**]. У такий спосіб майбутня ситуація у сфері освіти створюється не на основі знань, навіть найбільш систематизованих, фундаментальних, об'єктивних, а на засадах тих *реальних проектів,* котрі впроваджуються у систему національної освіти.

У цьому контексті зреалізування нашого авторського проекту освітньої реформи в Україні імовірно можливе у далекій перспективі, зважаючи на виняткову складність у межах країни двох умов: а) створення й поетапного виконання окремої *державної програми* впровадження модульно-розвивальної системи освіти і б) фундаментальної перепідготовки педагогічних кадрів у напрямку істотного розширення їхньої *професійної компетентності* – як учителів-психологів-дослідників, котрі спроможні ефективно взаємопоєднувати інноваційно-освітню діяльність із науково-дослідницькою. "Цілі, цінності, проекти, програми і плани, – говорив Г.П. Щедровицький, – осмислені лише тоді, коли є *люди,* здатні все це реалізувати ... *Підготовлені* люди" **[22, с. 133]**.

§ 2. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ НАВЧАЛЬНОЇ, ОСВІТНЬОЇ І ПРОБЛЕМНО-МОДУЛЬНОЇ ПРОГРАМ У ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОЇ ШКОЛИ

Проблемно-модульна програма паритетної освітньої діяльності вчителя і учня – основний засіб та *базовий інноваційний стандарт* модульно-розвивальної системи. Її якість залежить принаймні від трьох процедур: готовності виконавців експерименту до наукового проектування, достеменності її створення та ефективності використання в єдиному орг-технологічному циклі модульно-розвивального процесу. Наявність такої програми з окремого навчального курсу свідчить про створення належної соціально-культурно-педагогічної бази інноваційного навчання, є своєрідним загальним знаменником вдалого використання як учителем, так і учнем, специфічних методзасобів (наукові проекти і навчальні сценарії, міні-підручники та програми самореалізації). Отож зазначений проблемно-модульний інструментарій – це тільки г*раф-схеми навчальних курсів* **[8; 13]** у єдності з *матрицями соціально-культурного змісту навчальних модулів* **[7; 13]**, які чітко окреслюють контури кооперативної діяльності педагога і школярів у тому чи іншому, системно заданому, просторі актуалізованого етнонаціонального чи загальнолюдського досвіду. До того ж це є програми у повному розумінні слова, оскільки вони розкривають те, де, у чому і коли беруть участь учитель та учень, спільно організовуючи й психокультурно наповнюючи освітній процес.

Проблемно-модульні програми треба відрізняти від *навчальних,* що одержали широке використання в сучасній школі, та *освітніх,* що пропонуються переважно російськими науковцями для переходу загальноосвітніх закладів на інноваційний режим функціонування [див. **29–30**]. Навчальна програма, як відомо, – нормативна модель сумісної діяльності, яка розриває участь кожного – педагога і вихованців – у досягненні загальних цілей. З цього погляду, типові навчальні програми не є програмами, а інструктивними планами, оскільки являють собою декларативний опис тих відомостей, які учитель має викласти, а учні – засвоїти.

Традиційна навчальна програма має таку структуру: пояснювальна записка, що визначає мету і завдання шкільної дисципліни; тематичне і календарне планування, що вказує на зміст, обсяг і терміни проходження програми за темами; короткі методрекомендації вчителю щодо роботи за цією програмою, а також перелік вимог до оцінювання знань і вмінь учнів, у тому числі критерії бальних оцінок та особливостей відтворення учнем змісту конкретного матеріалу (правильність, точність, повнота, самостійність тощо).

Очевидно, що навчальна програма копіює теоретичний (ширше – науковий) рух-поступ думки в навчальному матеріалі, чітко регламентує послідовність проходження тем у визначені строки. Іншими словами, вона відтворює, а точніше реінтерпретує, у своєму змісті систему наукових знань (закони, теорії, поняття), що відібрані і задані для засвоєння всіма без винятку учнями. Відтак самим інформаційно-пізнавальним ("знаннєвим") методом побудови вона забезпечує перехід юної особистості від простого до складного, від відомого до невідомого за умов жорстко визначеного темпу вивчення матеріалу, який відпрацьований у науковому пізнанні і знайшов відображення у соціокультурних взірцях (канонах) змісту знань, уміннях їх застосовувати та відповідних навичках навчальної праці.

Отже, сучасні навчальні програми для середньої школи не реалізують основної вимоги: не розкривають того, як саме вчитель і учень беруть участь у навчальному процесі. Це – програми викладання і добору наукових знань, які, запозичуючи нормативний лексикон відповідної науки, не мають узагальненого психолого-педагогічного тексту. Як наслідок, типова шкільна програма являє собою не чітко окреслений взірець оптимального функціонування розвивальної взаємодії між

учасниками навчального процесу, є неорганізованим, з погляду дидактичних критеріїв, добором суспільно значущої наукової інформації.

Освітня програма здебільшого визначає системну діяльність навчально-виховного закладу (різного профілю, рівня, спрямування) і знаходить відображення в концепції навчального плану (перелік предметів, що підлягають вивченню; рік навчання, з якого вводиться та чи інша предметність; терміни навчання і тижневе навантаження). Проте зазначений методологічний підхід до побудови і реалізації навчального плану мало чим відрізняється від традиційного, зорієнтованого в цілому на одержання наукових знань, тому він також є пізнавально-інформаційним, або інформаційно-довідковим.

І.С. Якиманська детально дослідила проблему відмінностей між навчальними та освітніми програмами і виявила принципи змістово-структурної побудови останніх **[28]**. Щонайперше вона вказує на те, що значення терміна "освітня програма" може бути потрійним: як такого навчально-виховного закладу, котрий змінює режим діяльності – від функціонування до розвитку; як базовий (авторський чи експериментальний) навчальний план; як основа індивідуалізації навчання (виховання) учнів. Аналізуючи повноту реалізації принципу варіативності під час проектування навчальних планів ліцеїв, гімназій і загальноосвітніх багатопрофільних шкіл, а також їх зміст, структуру і функції, російська дослідниця говорить, що ці плани втілюють традиційну "знаннєву" парадигму, становлять лише інформаційну основу середньої освіти. "Проте в них немає навіть спроби визначити вимоги до особистісних властивостей ліцеїста, гімназиста, учня, тому що до нормативної бази навчального плану не входить уявлення про тип особистості і про ті види пізнавальної діяльності та їх сукупності, які визначають той чи той тип, особливості становлення і розвитку індивідуальності через освіту" **[28, с. 41]**.

У зв'язку з тим, що при розробці навчального плану інноваційних освітніх закладів його концептуальна база залишається традиційною, то, на думку І.С. Якиманської, використання терміна "освітня програма" є невдалим. Невиправдане його вживання й у тому разі, коли мовиться про варіативні програми різних складності, обсягу та професійної спрямованості, оскільки й тут основна критеріальна база зводиться до навченості учня, тобто до якості оволодіння ним знаннями, вміннями і навичками відповідно до програмних вимог.

Справжня освітня програма, на відміну від навчальної, характеризується такими ознаками **[28, с. 43–47]**:

1) має індивідуальний характер, тобто пристосована до пізнавальних можливостей учня, динаміки його розвитку і враховує індивідуальну налаштованість та соціальне вмотивування у процесі навчання;

2) забезпечує діалогічну "зустріч" особистісних знань учня із знаннями, що зафіксовані у соціально-науковому досвіді, сприяє обміну та узгодженню різних цінностей, смислів, значень, структурує його суб'єктивний досвід;

3) реалізує можливість подання навчального змісту в різній формі: словесній, графічній, знаково-символічній, змішаній, що розширює поле учнівського вибору як на рівні викладу матеріалу (опис, малюнок, схема, таблиця), так і на етапі його закріплення (багатоваріантні завдання, вправи, тести);

4) передбачає різноманітні способи навчальної роботи, а тому утримує не лише систему знань, а й метазнання, тобто відомості про організацію наукової інформації, прийоми її використання, правила збереження й у цілому – про методи добування цих знань у пізнавальному досвіді людства;

5) дає змогу виявити особистісну причетність учня до заданого програмою змісту через усвідомлені процеси учбової діяльності, які розкривають способи одержання наукових знань;

6) змінює орієнтир навчання з викладу результатів пізнання на процес реалізації пізнавальної діяльності, а тому учень має змогу використовувати наукові знання як засіб для розв'язання мисленнєвих задач, пропонує дослідницькі прийоми організації власного учіння;

7) формує більше освіченість, аніж навченість, тобто розвиває ті особистісні риси учня, які забезпечують його індивідуальне світобачення, можливість творення і самовдосконалення, використання свого ментального досвіду для оцінки фактів, подій з позиції особисто значущих цінностей і внутрішніх установок, самостійного вибору шляхів їх реалізації.

Водночас порівняння концептуальних підходів до проектування і створення освітніх та проблемно-модульних програм показує, що вони мають різне теоретико-методологічне і навіть світоглядне підґрунтя. Так, І.С. Якиманська обстоює *особистісно-діяльнісну основу* побудови навчального плану, яка спрямована на те, щоб наукова інформація, що підлягає

засвоєнню, відігравала роль не мети, а засобу, й вимагає виокремлювати конкретні види діяльності (наприклад, науковця, програміста, митця, рахівника, модельєра та ін.), "задавати" їх з урахуванням інтелектуальної спроможності учнів організувати навчальний матеріал як потенційно різні типи, форми і способи активності. На її переконання, саме ця основа дає змогу:

— гнучко диференціювати в межах окремої предметної сфери вимоги до побудови учбової діяльності;

— визначати пізнавальну базу, яка потрібна для реалізації певного виду учбової діяльності;

— надавати учневі на вибір ту інформацію, в межах якої він може успішно реалізуватися як особистість **[28, с. 40–41]**.

Нами сповідується *соціально-культурний підхід* як у теоретичному обґрунтуванні змісту шкільної освіти, так і на рівнях наукового проектування та експериментального втілення принципів, процедур і конкретних вимог щодо створення інноваційних програмово-методичних засобів **[12; 14; 18]**. Природно, що в такій ситуації маємо фундаментальні відмінності між навчальною, освітньою і проблемно-модульною програмами. Це наочно підтверджує відповідна порівняльна таблиця ***(табл. 2).***

Тому тільки прокоментуємо її суперечливі дані між двома останніми різновидами програм.

По-перше, особистісно-діяльнісна основа проектування навчальних програм залишається в обмежених культурних схемах пізнавально-інформаційної парадигми розвитку освіти. А тому твердження, що "в освітній програмі основна увага відводиться становленню і розвитку особистості як індивідуальності в сукупності її когнітивних, емоційних і потребо-мотиваційних характеристик" **[28, с. 44]**, не підтверджена ані новими завданнями та змістом навчання (диференціації підлягають тільки продукти наукової сфери: предметні знання – метазнання – оргтехзнання), ані окремими формами і методами педагогічної взаємодії, яка залишається соціально нерівноправною, однобоко інтелектуалістською.

По-друге, в досвіді російського новаторства, як і за традиційного підходу, проектуванню підлягає навчальний матеріал шкільної дисципліни, його форми і рівні пізнавальної презентації, в той час як у модульно-розвивальній системі конструюванню і практичному творенню піддається соціально-культурний зміст освітньої співдіяльності вчителя і учня, на чому вже наголошувалося.

По-третє, якщо у першому варіанті суб'єктивний досвід учня виявляється і структурується для того, щоб адаптувати його до суспільно значущих наукових знань за допомогою інформаційно-пояснювальних технологій навчання, то в другому – поетапному глибинному пристосуванню підлягає соціально-культурний досвід, який, крім того, презентується перед учнями просторово, полікультурно, динамічно, головно як зміст паритетної освітньої діяльності з учителем, що знаходить життєствердне втілення в інноваційних психомистецьких технологіях і техніках безперервної розвивальної взаємодії у класі.

По-четверте, у передовому педагогічному досвіді російських освітян переважають удосконалені варіанти традиційного методичного інструментарію (календарно-тематичний план, індивідуально зорієнтований план-конспект уроку тощо), що у єдності з іншими чинниками інформаційної дидактичної моделі й забезпечує майже незмінний результат – особистісну причетність учня до змісту програмного матеріалу; в експериментальній практиці українських освітян маємо інноваційний комплект програмово-методичних засобів, що збагачують модульно-розвивальну систему й гарантують фундаментальний результат – підготовку зовнішньо і внутрішньо культурної особистості-громадянина.

По-п'яте. Термінологічний апарат російських науковців є суто традиційним ("навчальний матеріал", "система наукових знань", "способи навчальної роботи", "процес здійснення пізнавальної діяльності" та ін.), тоді як нами не тільки запропонований авторський тезаурус модульно-розвивальної системи **[9; 13, с. 311–319]**, а й створені теоретичні моделі та організаційні схеми, які дають змогу науково-проектними засобами створювати інноваційний програмний інструментарій високої якості як для вчителя, так і для учня.

Отже, проблемно-модульні програми суттєво відрізняються від навчальних та освітніх теоретичною обґрунтованістю, культурним спрямуванням, проектним, діагностичним та експериментальним забезпеченням. Вони втілюють концептуальні вимоги соціально-культурної доктрини розвитку національної освіти, відповідають внутрішній природі модульно-розвивальної системи, а в реальному навчальному процесі є основним засобом керування паритетною освітньою діяльністю вчителя і учнів в адекватному

Таблиця 2

Відмінності між навчальною, "освітньою" і проблемно-модульною програмами

Складники програм	Традиційна (державна) навчальна програма	Освітня програма (за І. Якиманською)	Проблемно-модульна програма (за А. Фурманом)
1. Базовий матеріал	Система знань з основ наук і найважливіших способів діяльності як вагомий для соціалізації учня обсяг навчального матеріалу	Система адаптованих до особистості учня знань із основ наук, метазнань і найважливіших способів діяльності як необхідний для його розвитку обсяг навчального матеріалу	Передовий соціально-культурний досвід нації і людства у гармонійному взаємодоповненні його шести основних пластів (класична наука, культура, фізична і розумова діяльності, світогляд, мистецтво) як основа психокультурного розвитку особистості учня під час паритетної освітньої діяльності з учителем та однокласниками
2. Принцип побудови	Організація інформації, яка підлягає засвоєнню, має характеризуватися системністю, науковістю, інтегрованістю, диференційованістю тощо	Дидактично адаптоване подання інформації, різної за змістом, виглядом і формою, для забезпечення самостійного вибору її учнями	Соціально-культурна адаптація оптимального освітнього змісту до умов і можливостей національної школи, логіки модульно-розвивального процесу та ментального досвіду учнів певного віку
3. Основна мета	Викладання вчителем відібраних для засвоєння учнями знань, умінь і навичок та визначення навчальних еталонів такого засвоєння	Виявлення і структурування суб'єктивного досвіду учня, узгодження його із найважливішими для суспільства науковими знаннями та метазнаннями	Концептуально-стратегічне визначення соціально-психологічного простору потенційної розвивальної взаємодії вчителя і класу, а відтак можливостей психокультурного зростання та оптимальної самоактуалізації особистості за час освоєння окремого навчального курсу
4. Необхідні програмово-методичні засоби	Календарно-тематичний план, традиційний підручник, план-конспект уроку (конспект лекції, традиційний підручник чи посібник)	Календарно-тематичний план, диференційований підручник, план-конспект уроку, що передбачають індивідуальний підхід до учня (врахування пізнавальних можливостей, внутрішньої вмотивованості, особистих цінностей, смислів, значень тощо)	Достатні інноваційні програмово-методичні засоби для вчителя (наукові проекти навчальних модулів та освітні сценарії) і для учня (розвивальні міні-підручники та освітні програми самореалізації особистості)
5. Основний результат	Оволодіння змістом програми відповідно до навчальних норм її засвоєння кожним учнем	Виявлення і розвиток особистісної вибірковості учня до змісту програмного матеріалу	Позитивне збагачення власного ментального досвіду учня системою знань, норм і цінностей та зростання його психосоціального потенціалу як суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсуму

соціально-психологічному просторі їхньої розвивальної взаємодії, внутрішнього культурного збагачення.

Технологізація особистісно-орієнтованого освітнього процесу, пише І.С. Якиманська, передбачає спеціальне конструювання навчального тексту, дидактичного матеріалу, методичних рекомендацій до його використання, типів навчального діалогу, форм контролю за особистісним розвитком учнів під час оволодіння знаннями. Тільки за наявності дидактичного забезпечення, що реалізує

принцип суб'єктивності освіти, можна говорити про побудову особистісно-орієнтованого процесу [**27, с. 28**].

В контексті цих тверджень цікаво, на наш погляд, зіставити вимоги до розробки дидактичного забезпечення особистісно зорієнтованого процесу і параметри наукового проектування програмово-методичного забезпечення модульно-розвивального циклу. Така аналітична робота проведена нами, а її результати ***(табл. 3)*** однозначно вказують на докорінну відмінність наукових підходів до розв'язання проблеми змістової організації оптимальних умов функціонування освітнього процесу.

Перше. У теоретичному підході І.С. Якиманської зміст суб'єктивного досвіду учня, тобто ті здобутки його життєдіяльності, які одержані ним до школи за конкретних умов сім'ї і соціокультурного оточення [**27, с. 9–10**], є засобом інтенсифікації процесів розширення, структурування, інтегрування та узагальнення засвоюваних наукових знань *(п. 1, 2, 3)*, реалізації "способів опрацювання навчального матеріалу" *(п. 6)*, виконання загальнологічних і специфічних прийомів навчальної роботи *(п. 7)*; тобто цей суб'єктний досвід психологічно тонко використовується для більш успішного розв'язання завдань класно-урочного навчання й, щонайперше, повного засвоєння кожним учнем заданого обсягу знань, умінь і навичок. Зовсім інша картина взаємозалежностей між діяльністю учителя, освітнім змістом, його методзабезпеченням і діяльністю учня має місце за обстоюваного нами підходу: ментальний досвід юної особистості – це своєрідний внутрішній фільтр (світ) самодостатнього, персоніфікованого та вмотивованого, відбору кращого етнонаціонального і загальнолюдського досвіду завдяки: а) пристрасно-ситуативній причетності учня до нього *(п. 1)*, б) взаємопроникненню знань, умінь, норм і цінностей *(п. 2)*, в) наступності пошукової активності школярів *(п. 3)*, г) паритетній освітній співдіяльності з іншими учасниками навчання *(п. 4)*, д) взаємоспричиненню основних різновидів розвивальної взаємодії *(п. 5)*, е) взаємодоповненню зовнішньої і внутрішньої сторін полімотивації учіння *(п. 6)*, є) рефлексивному зануренню особистості в актуалізований фрагмент культурного досвіду *(п. 9)*, з) внутрішньому вивільненню учня як суб'єкта, індивідуальності та універсума творення середовища, взаємин, самого себе *(п. 10)*.

Друге. В центрі змісту особистісно зорієнтованого навчання знаходиться навчальний матеріал, що "повинен виявляти зміст суб'єктного досвіду учня" *(п. 1)*, узгоджувати останній із програмово заданими науковими знаннями *(п. 3)*, давати змогу "обирати напрям виконання завдань" *(п. 5)*, стимулювати різні способи його опрацювання *(п. 6)*, забезпечити контроль процесу учіння *(п. 8)*, у той час як основу модульно-розвивального навчання становить різнобічно адаптований та модульно спроектований соціально-культурний зміст навчальних курсів, що актуалізується у ситуаціях особистісної причетності учня до процесів постановки і розв'язування системи освітніх задач *(п. 1)*, передбачає наступність у розвитку пошукової активності і самоактивності учня *(п. 3)*, вимагає кожного моменту освітнього процесу безпосередньої наявності чотирьох різновидів змісту розвивальної взаємодії *(п. 5)*, реалізується через інтенсивний діловий та інформаційний обмін *(п. 6)*, втілюється у різних культурних формах і способах *(п. 7)*, перевіряється на ефективність перебігу розвивальної взаємодії *(п. 8)*, оцінюється як глибина рефлексивного занурення особистості в культурний досвід *(п. 9)* і водночас як її самоактуалізоване вивільнення в актах і вчинках суб'єктно-універсумного самотворення *(п. 10)*.

Третє. Разюча відмінність між аналізованими підходами до розв'язання проблеми психодидактичного забезпечення освітнього процесу полягає також у формі і характері постановки нормативних завдань: в описанні психологічних нововведень за традиційної системи навчання переважають наказово-декларативні вимоги, які спираються на прислівники й дієслова "повинен", "слід", "треба", "має" тощо ("навчальний матеріал повинен…", "виклад знань за підручником має…", "під час навчання треба…, "активне стимулювання… має…", "треба стимулювати…" і т. ін.); в обґрунтуванні обстоюваних нами міждисциплінарних соціально-психологічних інновацій за експериментальної освітньої системи вимоги сформульовані у вигляді параметрів наукового проектування програмово-методичного забезпечення модульно-розвивального процесу, що істотно піднімає як теоретичну зрілість наукового підходу, так і його проектні можливості. Нагадаємо, що "параметрами" є "ті комплексні або одиничні характеристики, які, з одного боку, існують як властивості пізнавальної реальності, а з другого – можуть

Таблиця 3

Порівняльна характеристика дидактичного і програмово-методичного забезпечення освітнього процесу

Класно-урочна система: вимоги до розробки дидактичного забезпечення особистісно-орієнтованого процесу (за І. Якиманською)	№ п/п	Модульно-розвивальна система: параметри наукового проектування програмово-методичного забезпечення цілісного освітнього процесу (за А. Фурманом)
Навчальний матеріал (характер його подання) повинен виявляти зміст суб'єктного досвіду учня, у т.ч. досвід його попереднього навчання	1	Особистісно-ситуативна причетність учня до актуалізованого соціально-культурного змісту шкільного курсу, навчального модуля та конкретної освітньої задачі, яка ним формулюється і розв'язується
Виклад знань за підручником (учителем) має спрямовуватися не лише на розширення обсягу, структурування, інтегрування, узагальнення предметного змісту, а й на перетворення наявного досвіду кожного учня	2	Позитивне, максимально можливе для розумового, соціального і духовного потенціалу учня, збагачення його ментального досвіду гармонійною сукупністю організованих наукових знань, навчальних умінь, соціальних норм і культурних цінностей
У процесі навчання треба постійно узгоджувати досвід учня з науковим змістом нормативних знань	3	Соціально-психологічна наступність у розвитку пошукової активності і самоактивності учня (пізнавальна – регуляційна – рефлексивна – духовна) під час проходження ним цілісного освітнього оргциклу
Активне стимулювання учня до самоцінної навчальної діяльності має забезпечити йому можливість самоосвіти, саморозвитку, самоствердження в оволодінні знаннями	4	Діалогічна участь кожного учня як унікального неповторного суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсума в паритетній освітній діяльності з учителем та однокласниками
Навчальний матеріал має бути організований у такий спосіб, щоб учень міг обирати найкращий для нього напрямок виконання завдань, розв'язування задач	5	Організація освітнього змісту не тільки як система відповідної культуротворчої діяльності, а й як взаємоспричинення різновидів змісту розвивальної взаємодії – психолого-педагогічного, навчально-предметного, методично-засобового, управлінсько-технологічного
Треба стимулювати учнів до самостійного вибору і використання найбільш значущих для них способів опрацювання навчального матеріалу	6	Взаємодоповнення зовнішньої і внутрішньої полімотиваційності актуального соціально-психологічного простору навчання, інформаційного та ділового обмінів учителя і учнів у цілісному модульно-розвивальному процесі
При введенні знань про прийоми виконання учбових дій треба виділити загальнологічні і специфічні прийоми навчальної роботи з урахуванням їх функцій в особистісному розвитку	7	Перевірка учнем особисто здобутих знань на істинність, сформованих учбових умінь – на виконання навчальних завдань, вироблених соціальних норм - на можливості конструктивного впровадження, прийнятих культурних цінностей – на особистісне обстоювання і керівництво під час здійснення моральних учинків
Треба забезпечити контроль й оцінку не лише результату, але, головним чином, процесу учіння, тобто тих трансформацій, які здійснює учень, засвоюючи навчальний матеріал	8	Соціально-психологічне відстеження (моніторинг) процесуально-результативної ефективності педагогічної розвивальної взаємодії модульно-розвивального заняття, навчальних та розвиткових досягнень учнів
Освітній процес має забезпечувати побудову, реалізацію, рефлексію, оцінку учіння як суб'єктивної продуктивної діяльності	9	Внітрішньо вмотивоване, пізнавально-смислове та рефлексивне занурення особистості учня у змістові пласти соціально-культурного досвіду нації і людства
Треба виділити і розмежувати одиниці учіння та одиниці навчання, описати використання перших на уроці, в індивідуальній роботі вчителя з учнем (різні форми корекції, репетиторства)	10	Внутрішнє, самоствердне і самоактуалізоване, вивільнення особистості учня як суб'єкта, індивідуальності та універсума творення позитивної Я-концепції і культурного довкілля під час змістовного наповнення цілісного модульно-розвивального оргциклу

використовуватися як змінні її вимірювання" [**5, с. 81**]. Крім того, пропоновані нами параметри наукового проектування задовільняють одну з головних методологічних вимог – вони сприяють синтезу знань різних наук (гносеологія, соціологія, дидактика, психологія, менеджмент, освітологія [**12; 23**]) про ефективне методично-засобове забезпечення сучасного освітнього процесу, а відтак мають широке поле можливих інтерпретацій та конструктивного впливу на становлення не лише теорії модульно-розвивального навчання, а й удосконалення наявної шкільної практики. До того ж кожний компонент авторських методзасобів у нашому досвіді експериментування проходить повноцінну науково-психологічну експертизу на відповідність критеріальним параметрам ефективності, для чого створені окремі системи групового оцінювання новаційних продуктів (див. далі).

§ 3. НАУКОВЕ ПРОЕКТУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЗМІСТУ ІННОВАЦІЙНОЇ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Учителі експериментальних шкіл перш ніж приступити до створення проблемно-модульних програм пройшли протягом одного-двох років тренінговий курс навчання мистецтву змістовного наукового проектування власної інноваційної освітньої діяльності. Основне завдання полягало в тому, щоб сформувати у них нормотворчі вміння, які становлять основу мисленнєвої діяльності методологічного рівня. З допомогою теоретичних та організаційних моделей їм після кожного навчального тренінгу надавалася можливість у співробітництві з науковцями та вчителями-колегами створювати і вдосконалювати авторські програмово-методичні засоби, а потім експериментально відпрацьовувати технологію їх використання у цілісному модульно-розвивальному процесі. Ця діяльність передбачала проходження чотирьох етапів наукового пошуку:

а) *дослідження* традиційної системи викладання окремого навчального курсу в школі чи ВНЗ;

б) її різнобічну *критику* з усіх відомих інноваційних позицій та підходів;

в) *перенормування* конкретної освітньої діяльності як побудову окремої модульно-розвивальної технології ведення ефективної розвивальної взаємодії у класі чи аудиторії;

г) *рефлексію* процесів і результатів повноти та успішності проходження перших трьох етапів колективної мисленнєдіяльності, у тому числі *експертизу* якості новостворених програмово-методичних засобів.

Іншими словами, вчителі-дослідники, займаючись видозміною, застосуванням і створенням нових форм розвивальної взаємодії з класом, практично долучались до безперервної організаційно-управлінської діяльності, яка сутнісно є комунікативно-мисленнєвою, рефлексивною. Проходження кожним виконавцем експерименту власних пошукових дій (критичне, міжособистісте, концептуальне, проектне і творче самоусвідомлення) давало йому змогу побудувати оптимальну соціально-психологічну модель паритетної освітньої співдіяльності з учнями, в якій ураховуються не тільки особливості культурного досвіду, а й особистісний потенціал учасників взаємин. При цьому *логіка тренінгового навчання* спочатку передбачала поступовий перехід від традиційної системи роботи школи до інноваційної на *макрорівні* (перепідготовка педагога, новий розклад модульних занять, створення граф-схем навчальних курсів і впровадження нової технологічної моделі навчання тощо), а потім поступово освітня картина доповнювалася практичними процедурами програмово-методичного переходу кожного вчителя від абстрактного рівня нормотворення до конкретного. Так, під час наукового проектування граф-схем найскладнішим для виконання є той етап мисленнєвої роботи педагогів, який пов'язаний із створенням *категоріального графу (профілю) курсу,* з допомогою якого є можливість концептуалізувати окремий фрагмент соціально-культурного досвіду у свідомості школярів (студентів). Ієрархічна організація сутнісного освітнього змісту у вигляді "дерева понять" дає змогу кожному учасникові навчання внутрішньо осягнути культуротворчі горизонти окремого пласта загальнолюдського досвіду, особисто прийняти глибоко осмислене і пережите у паритетній освітній співдіяльності та збагатити власний ментальний досвід знаннєвими опорами, які добре розуміються, правильно вживаються, з переконанням обстоюються.

Для прикладу подамо лише основні категорійно-понятійні гірлянди окремих навчальних курсів середньої школи, створені нами у спільній проектній діяльності з учителями-дослідниками гуманітарно-естетичної гімназії міста Сєвєродонецька (24–27 лютого 2000 р.):

КУЛЬТУРА (1–9 кл.):

1 кл.: Здивування, Краса, Відчуття → *2–3 кл.:* Пізнання, Свідомість, Взаємини → *5 кл.:* Творчість, Людина, Взаєморозуміння → *6 кл.:* Натхнення, Мистецтво, Порядність → *7–8 кл.:* Самотворення, Віра, Повага → *9 кл.:* Творіння, Гармонія, Корисність

УКРАЇНСЬКА МОВА (початкова школа):

1 кл.: Ознайомлення, Навчання грамоти, Сумління → *1 кл.:* Знання, Уміння, Усвідомлення → *2 кл.:* Норми, Правопис, Грамотність → *3 кл.:* Розуміння, Навички, Збагачення

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА (5–11 кл.):

5 кл.: Дитинство, Прекрасне → *6 кл.:* Вправність, Мистецтво → *7 кл.:* Відповідальність, Гуманність → *8 кл.:* Світогляд, Добро → *9 кл.:* Моральність, Свобода → *10 кл.:* Почуття національної гідності, Ментальність → *11 кл.:* Гармонія душі і поведінки, Духовність

БІОЛОГІЯ (6–11 кл.):

6 кл.: Природа, Життя, Еволюція → *7кл.:* Фауна, Систематика, Екологія → *8 кл.:* Анатомія, Фізіологія, Гігієна → *9 кл.:* Культура, Здоров'я, Характер → *10 кл.:* Земля, Життєдіяльність, Розвиток → *11 кл.:* Клітина, Взаємообмін, Гени

Під час наукового проектування соціально-культурного змісту навчальних курсів за модульно-розвивальної системи виходимо з відомого ***методологічного правила:*** *чим масштабніший і складніший поворот передбачається у життєдіяльності школи, тим кардинальніше мають змінюватися об'єктивні критерії проектування.* Тому в нашому досвіді, по-перше, створення програмово-модульних засобів здійснювалося як взаємодоповнення стратегії, тактики, техніки і досвіду проектно-конструкторської діяльності науковців і практиків [див. **18**], по-друге, ґрунтувалося на докладному вивченні (концептуалізація, структурування, гармонізація) змістових модулів конкретного навчального курсу.

Щодо стратегії і тактики проектування, то вони контурно задаються *нормативним змістовим наповненням* етапів довершеного модульно-розвивального циклу-процесу (***табл. 4,*** а також див. **3; 13**). Оскільки реалізація нової освітньої системи на орг-технічному рівні можлива тоді, коли встановлені нами етапи однозначно наповнюються відповідними психодидактичними завданнями і змістом, то під час наукового проектування найважливіше описати (практично, мисленнєво, словесно, рефлексивно), як саме учитель-дослідник має працювати з різними компонентами соціально-культурного змісту курсу, спираючись на пропоновані теоретичні, методологічні, організаційні та методичні моделі. При цьому всі моделі мають нормативно-інструктивний характер. Тому з їх змістом треба не просто ознайомитися, а постійно працювати як основою організації власної мисленнєво-проектної діяльності. Зокрема, дотримання вимог *таблиці 4,* як переконує досвід, дає змогу вчителеві оптимально визначати дидактичні й розвивальні завдання, організаційні форми, інноваційні методи і прийоми пошукової активності учнів на всіх етапах функціонування навчального модуля, а у підсумку забезпечує прогресивний психокультурний розвиток кожного.

Процедура наукового проектування соціально-культурного змісту навчальних модулів у нашому досвіді здійснювалася на основі державних програм та новостворених графсхем (див. далі) і передбачала проходження шести етапів:

а) конкретно-змістового визначення будови модулів знань, умінь, норм, навичок, цінностей, смислів і психодуховних форм на основі універсальної структури сфер змістового модуля ***(рис. 4)*** й у широкому діапазоні – від наявного соціокультурного досвіду учнів і студентів певного віку до вершин спів-, взаємо-, і самотворення всього найкращого у пізнанні, довкіллі, взаємостосунках і самозреалізуванні;

б) обґрунтування оптимального змісту розвивальної взаємодії вчителя і конкретного учня з огляду на унормоване психолого-педагогічне поле етапів цілісного модульно-розвивального циклу-процесу;

в) створення повного набору матриць соціально-культурного змісту навчальних

Таблиця 4

Цільове змістове наповнення етапів довершеного модульно-розвивального процесу і рейтинг сфер змістового модуля

№ п/п	Етапи модульно-розвивального циклу-процесу	Психодидактична мета		Квінтесенція пошуково-розвивальної міжсуб'єктної взаємодії	Рейтинг сфер змістового модуля за критерієм домінування
		під час проектування	за умов практичної реалізації		
0	**Чуттєво-естетичний** (необов'язковий): *здивування*	Визначення внутрішньої налаштованості і психологічної готовності учня до розвивальної взаємодії з учителем, а також його спроможності до ефективної освітньої діяльності	Позитивна емоційно-психологічна атмосфера міжсуб'єктних взаємин, захоплення учнів як особистістю вчителя, так і змістом нового курсу або розділу	Пошук нових приємних вражень, особистісне взаємозацікавлення вчителя і учня на тлі позитивних емоцій та естетичних вражень, межових захоплень і духовних переживань	1. Психоформи 2. Цінності 3. Знання 4. Уміння 5. Норми
1	**Настановчо-мотиваційний:** *бажання*	З'ясування внутрішніх умов оптимального перебігу проблемно-діалогічного мислення учнів класу, ціннісних орієнтацій і пізнавальних потреб кожного учня зокрема	Психологічне настановлення щодо близької і далекої перспектив вивчення теми учнями, внутрішнє мотивування їхньої змістовно спроектованої навчально-розвивальної діяльності	Ситуативно вмотивований пошук учнями реальних соціальних, наукових та особистісних проблем, їх осмислення і грамотна постановка в усній, графічній та писемній формах	1. Цінності 2. Уміння 3. Психоформи 4. Норми 5. Знання
2	**Теоретично-змістовий:** *добування*	Визначення психолого-дидактичних умов організації безперервної пошукової пізнавальної активності і самостійності учнів через ситуації особистісної невизначеності, інтелектуального утруднення, пізнавально-смислової суперечності	Постійна педагогічна підтримка ментальної самоактивності і прагнення учнів реалізуватися в емоційно піднесеному пошуку прийняті способи виходу з актуального проблемного поля як усунення внутрішнього дискомфорту	Безперервний внутрішній пошук кожним учнем універсальних теоретичних залежностей (теорії, закони, категорії, поняття тощо) на ментально прийнятному рівні розумово-емоційної активності і самоактивності із задіянням вольових резервів кожного	1. Знання 2. Уміння 3. Цінності 4. Норми 5. Психоформи
3	**Оцінювально-смисловий:** *осмислення*	Окреслення пошуково-смислового простору кожного учня шляхом актуалізації механізмів оцінювання і самооцінювання, контролю і самоконтролю перебігу мисленнєвого експериментування і ситуативної теоретичної рефлексії	Педагогічне стимулювання процесів первинного і глибинного осмислення науково значущого фрагмента соціально-культурного досвіду і внутрішньої організації теоретичного знання як цілісності чи системи	Внутрішньо активне оперування учнем теоретичними зв'язками і залежностями та пошук нових смислових контекстів ситуативного використання здобутих наукових знань з допомогою пізнавальних умінь і досвіду проектування	1. Уміння 2. Знання 3. Норми 4. Психоформи 5. Цінності
4	**Адаптивно-перетворювальний:** *нормування*	Розкриття нормотворчої функції (призначення) теоретичного знання, подання інформаційно-пізнавального модуля у прийнятних соціально-нормативних формах (інструкція, програма, технологія, методика тощо)	Організоване залучення учнів до нормативно-регуляційної діяльності, під час якої відбувається переструктурування та адаптація до потреб практики фундаментальних знань, реальна оцінка їх соціального значення	Взаємоскоординований пошук можливих способів конструктивного застосування наукового знання на практиці, що спричинює вироблення соціальних норм, формування умінь і навичок розумно й гуманно контактувати з оточенням	1. Норми 2. Уміння 3. Психоформи 4. Цінності 5. Знання
5	**Системно-узагальнювальний:** *збагачення*	Створення психодидактичної програми адаптованого входження здобутих знань і норм до ментального досвіду учнів, систематизація особистісних знань і вмінь кожного	Педагогічно кероване формування цілісної системи особистісних знань і норм як конструктивних компонентів ментального досвіду учня з ціннісно значимим, світоглядним відтінком	Пошук нових систем та узагальнень у загальнонауковому та світоглядному контекстах усвідомленого пізнання світу і власного Я та розвиток емоційно-ціннісного потенціалу особистості учня у світоглядному контексті	1. Уміння 2. Знання 3. Цінності 4. Психоформи 5. Норми
6	**Контрольно-рефлексивний:** *самоусвідомлення*	Обґрунтування психолого-педагогічних умов прискореного морального прозріння, естетичного захоплення та ціннісного переструктурування здобутих знань і норм у загальному соціальному зростанні індивідуальності учня	Розвиток процесів критичної і творчої рефлексії, збагачення чуттєво-ціннісної сфери особистості та її моральне зростання у ситуаціях теплих, довірливих особистісних взаємин у навчальній групі	Внутрішній пошук конструктивних опор (значення, смисли, образи) у ментальному досвіді учня, і подальший розвиток його позитивно-гармонійної Я-концепції, якій притаманні самоповага, самоствердження і свобода вольових дій	1. Цінності 2. Уміння 3. Психоформи 4. Знання 5. Норми
7	**Духовно-естетичний:** *самозреалізування*	Гуманізація взаємин особистості з довкіллям через межові чуттєві переживання, внутрішнє творення самої себе і духовно-естетичне збагачення власного психодуховного досвіду	Готовність і здатність розширювати вплив внутрішньо-духовної енергетики своєї самості на актуалізацію й істотне збагачення психоформ надлюдського буття за канонами добра, краси, гармонії	Психодраматичний пошук способів (шляхів) духовного самовдосконалення особистості як неподільна єдність у звеличеному і естетичному переживанні внутрішнього розвитку, творчості, вірування і любові	1. Психоформи 2. Уміння 3. Цінності 4. Норми 5. Знання
8	**Спонтанно-креативний:** *самотворення*	Багатообразна реалізація індивідуальнісного та універсумного потенціалу учня у ситуаціях самотворення і самоплекання психодуховних форм свободи, істини, правди, краси, добра, мудрості тощо й відтак саморозвиток своїх уподобань, відчуттів, талантів	Плекання прагнення учнів до вільного творення свободи, краси та гармонії, що досягається засобами художньої, словесної і конструкторської творчості, музичного та візуального сприйняття й забезпечує внутрішню гармонію почуттів, розумі, волі	Внутрішнє прийняття й проживання вищих рівнів, форм і механізмів самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції учня шляхом здійснення особливої, довільно творчої роботи над психокультурним об'єктивуванням здобутків і потенцій власного досвіду	1. Цінності 2. Психоформи 3. Уміння 4. Знання 5. Норми

курсів за універсальною методологічною моделлю;

г) підготовка авторських наукових проектів навчальних модулів як проектної

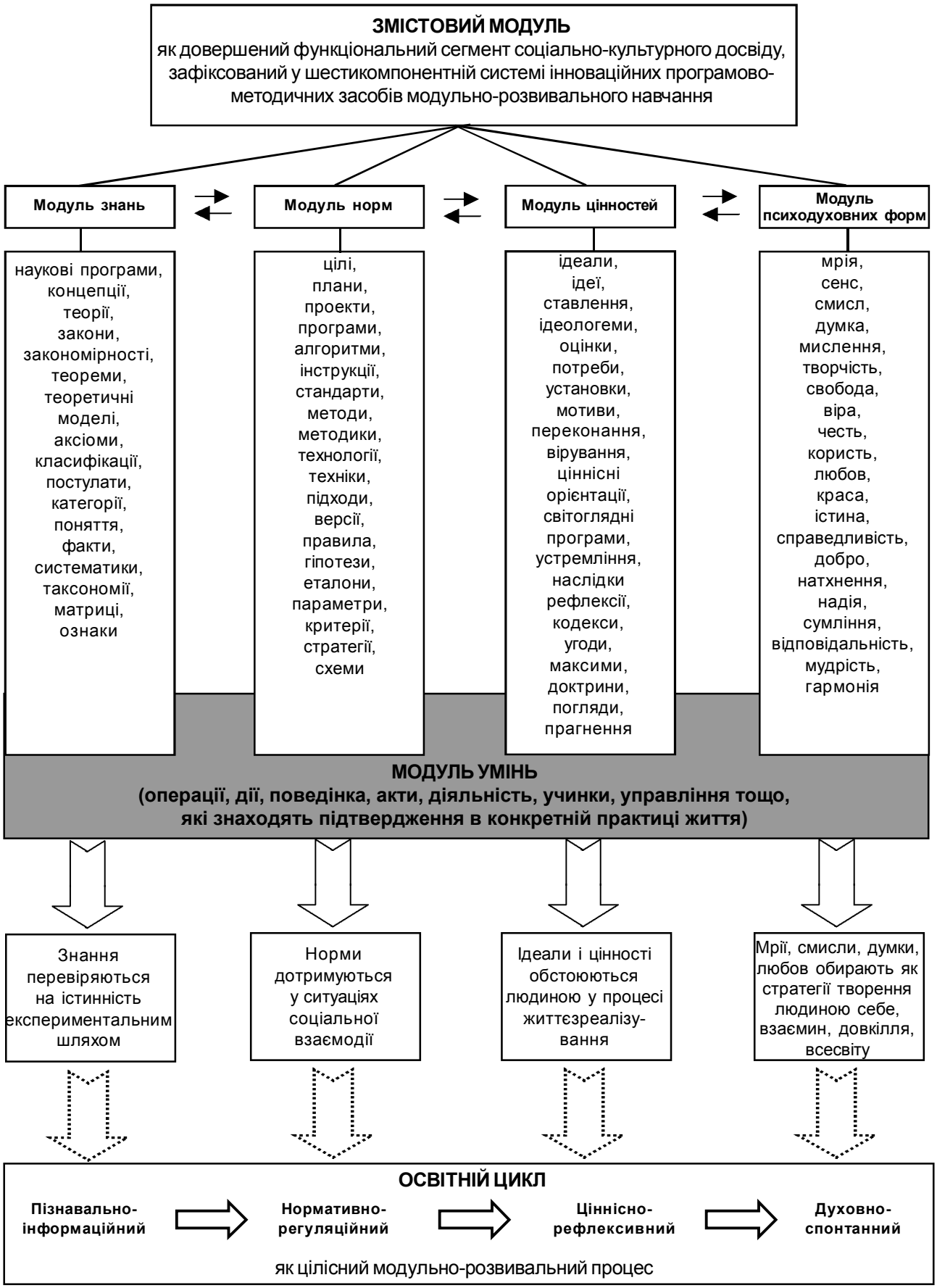

Рис. 4.
Універсальна структура змістового модуля

основи паритетної освітньої діяльності вчителя і учнів, їхньої ситуативно безперервної розвивальної взаємодії;

д) створення, апробація і вдосконалення вчителями модульно-розвивальних підручників і зошитів як своєрідних психодидактичних проектів ефективної освітньої діяльності школярів як особистостей та індивідуальностей;

е) проектування освітніх сценаріїв і програм самореалізації особистості учня, тобто створення достатньої інноваційно-методичної бази для організації ефективної розвивальної взаємодії на рівні психомистецького та внутрішньо-індивідуального перебігу модульно-розвивального метапроцесу.

Паритетна освітня діяльність організується у формі **розвивального модуля**, тобто як довершена система-цикл цілісної розвивальної взаємодії вчителя (викладача), навчальної групи та окремого змістового блоку навчання у діалектичній єдності і дидактичній наступності чотирьох різновидів змісту – психолого-педагогічного, навчально-предметного, методично-засобового та управлінсько-технологічного, що моделює повноцінний *соціально-культурно-психологічний простір* і змістовно забезпечує ефективну освітню співпрацю педагога і вихованця [див. **7; 13, с. 45–66**]. Водночас її основу і сутнісне ядро розвивального циклу (модуля) становить **змістовий модуль** – науково адаптована, відкрита і взаємозалежна, багатофункціональна система знань (теорії, закони, поняття), умінь (дії, прийоми, навички), норм (алгоритми, програми, інструкції, технології тощо), цінностей (ставлення, оцінки, ідеали, переконання, наслідки рефлексії) і психодуховних форм (мрія, смисл, думка, творчість, свобода, віра та ін.), що цілісно відображає довершений сегмент соціально-культурного досвіду за допомогою шестикомпонентного комплекту інноваційних програмово-методичних засобів і створює логіко-змістове підґрунтя модульно-розвивального освітнього циклу *(див. рис. 4).* Саме цей модуль є основою навчального модуля та психокультурно повноцінної розвивальної взаємодії в цілому й вичерпно характеризує її навчально-предметний зміст, тобто реальне освітнє наповнення.

Пропонована модель змістового модуля як цілісної *соціокультурної системи освітнього змісту* вигідно відрізняється від поширеної концепції навчального матеріалу [див. **13, с. 15–23**]. До того ж взаємозалежність сфер і компонентів цього модуля не монологічна, статична чи односпричинена. Проектно-мисленнєву діяльність уже на цьому етапі підготовки модульно-розвивальних занять ускладнюють багаторівневість, різноплановість і холістичність соціокультурного змісту навчального модуля. Фундаментальні пласти знань (гуманітарна інформація), умінь (діяльна компетентність), норм (плани, проекти, програми), цінностей (духовні ідеали та вартості) та психодуховних форм, об'єднуючись у концептуальні блоки і змістові модуси, є основною для організації похідних одиниць – *освітніх задач*, постановка і розв'язання яких під час розвивальних взаємостосунків приводить (завдяки інноваційним технологіям та авторським методзасобам) до добування, адаптування, збагачення і поширення ментального досвіду учня (студента) як культурного, етнічно багатого і суспільно значущого. При цьому програмується оптимальна наступність самозреалізування кожного – суб'єктне, особистісне, індивідуальне, універсумальне.

І все ж саме зазначена взаємозалежність сфер і компонентів змістового модуля наповнює конкретну архітектоніку освітнього циклу модульно-розвивального процесу, яка безпосередньо реалізується в динамічному контексті нормативного функціонування навчального модуля і рамкового ланцюжка формальних і міні-модулів, а також під концептуальним спрямовуючим впливом дидактичного модуля та під управлінським – оргтехнологічного (головно модульно-розвивальний розклад занять за схемою 3х30 хв) ***(рис. 5).***

І коли знання стають інструментом свідомої діяльності, уміння здійснюються як узагальнені способи дії з теоретичним чи практичним матеріалом, норми знаходять системне втілення у програмах творення довкілля, цінності заповнюють простір моральних учинків особи, а психодуховні форми спричинюють істотне розширення внутрішніх горизонтів віри, надії, свободи, добра, любові, творення, тоді актуалізований соціально-культурно-психологічний зміст (простір) одержує найвичерпніше – надсистемне і багатодинамічне – відображення в конкретній освітній практиці модульно-розвивального експериментування. Це також підтверджують результати інших аналітичних досліджень: тип освітнього середовища, як пише російський психолог В.О. Ясвін, "визначається передусім наявними у ньому умовами і можливостями, які сприяють розвитку ак-

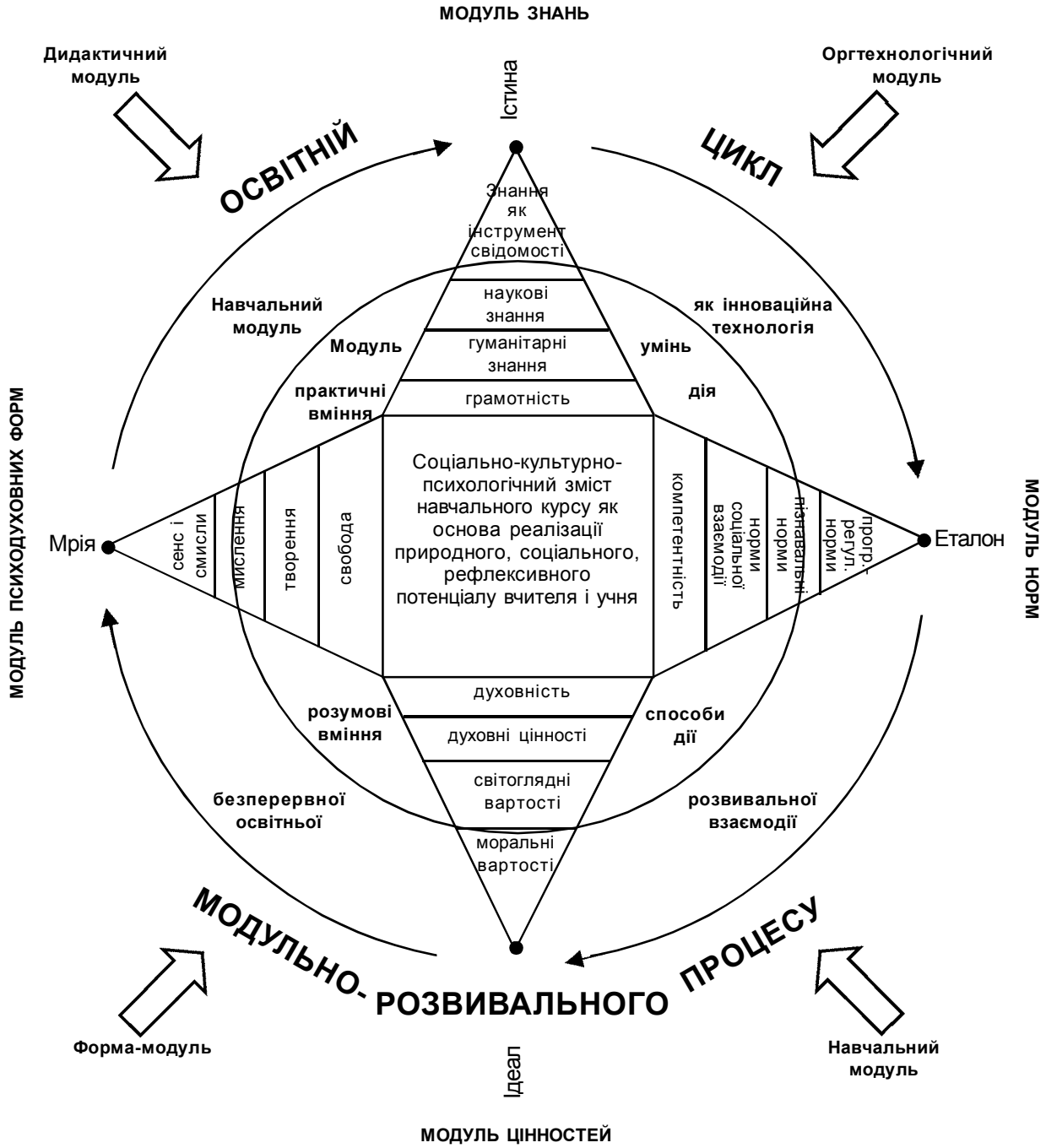

Рис. 5.
Модель взаємозалежності сфер і компонентів змістового модуля як завершений освітній цикл модульно-розвивального процесу

тивності (або пасивності) дитини та її особистісної свободи (або залежності)"; і чим більше і повніше особистість використовує можливості організованого середовища, тим успішніше відбувається її вільний й активний саморозвиток [**31, с. 80, 81**].

Безперечно, що саме **проблемно-модульна програма** навчального курсу – основний засіб модульно-розвивальної системи. Її ґрунтовне наукове проектування і грамотна практична реалізація багато в чому визначає успіх як започаткування пропонованого експерименту, так і впровадження нової системи в комплексі її базових принципів, передумов, технологій, засобів. Про високу складність і трудомісткість проектно-конструкторської діяльності наочно свідчить модель покомпонентного і різнорівневого структурування змістового модуля ***(рис. 5, табл. 5),*** яке визначається:

Таблиця 5

Матриця рівнів взаємозалежного функціонування сфер змістового модуля як основа паритетної освітньої діяльності вчителя і учнів

		Сфери змістового модуля				
		Модуль знань	**Модуль умінь**	**Модуль норм**	**Модуль цінностей**	**Модуль психодуховних форм**
УНІВЕРСАЛЬНІ КРИТЕРІЇ	**Конкретне**	Істина	Дія	Еталон	Ідеал	Мрія
	Одиничне	Знання як інструмент свідомості	Уміння як універсально-узагальнені способи дії	Програмово-регуляційні норми	Моральні вартості	Сенс і смисли
	Особливе	Наукові знання	Розумові вміння	Пізнавальні норми	Світоглядні вартості	Мислення
	Загальне	Гуманітарні знання	Практичні вміння	Норми соціальної взаємодії	Духовні переживання і цінності	Творення
	Універсальне	Грамотність	Майстерність	Компетентність	Духовність	Свобода

– соціально-культурною доктриною розвитку національної освіти;

– ідеями, принципами, моделями і новаціями теорії модульно-розвивальної системи освіти;

– типом дидактичного модуля та особливостями навчального курсу;

– поєднанням комплексних, системних, інтегративних і локальних цілей і завдань розвивальної взаємодії вчителя і учнів під час проходження окремого функціонального циклу навчального модуля;

– етапом модульно-розвивального процесу;

– поперемінним домінуванням інформаційно-пізнавальної (знання), нормативно-регуляційної (норми), цілісно-рефлексивної (цінності) і психодуховної різновидам активності школярів;

– фаховою грамотністю вчителя у проектуванні і забезпеченні оптимального організаційного клімату та відповідної емоційно-психологічної атмосфери актуальної розвивальної взаємодії в навчальному кабінеті;

– ситуативно-діалогічною гармонійністю психолого-педагогічного, навчально-предметного, методично-засобового та управлінсько-технологічного різновидів змісту міжсуб'єктних розвивальних взаємостосунків;

– ґрунтовністю зворотнього зв'язку в модульно-розвивальному процесі, який передбачає вхідний, проміжний та узагальнюючий контроль і самоконтроль навчальних та особистісних досягнень учнів;

– особистісною причетністю кожного учасника навчання до позитивного творення і культурного збагачення етнонаціонального досвіду під час паритетної освітньої діяльності вчителя, учня, однокласників.

Отже, у системі модульно-розвивального навчання основний зміст паритетної освітньої діяльності, зважаючи на чотириперіодний функціональний цикл модульно-розвивального процесу,становлять чотири *сфери соціально-культурного досвіду*: а) **добування** наукових знань і будь-якої, в т. ч. емпіричної, інформації про навколишній світ; б) **використання** здобутих знань, умінь і соціальних норм в актуальній і потенційній практиці життя особистості; в) **збагачення** навколишнього середовища, соціальної взаємодії і власного ментального досвіду

знаннями, уміннями, нормами і цінностями; г) **творення** особистістю психолого-педагогічного, навчально-предметного, методично-засобового та управлінсько-технологічного різновидів змісту розвивальної взаємодії із соціумом й у такий спосіб позитивний розвиток себе і світу в контексті психодуховних форм самозреалізування та за законами істини, добра, справедливості, свободи, гармонії, краси.

Водночас типологізувати соціально-культурний зміст шкільної і ВНЗ освіти дають змогу запропоновані нами більше десяти років тому специфічні матриці навчальних модулів [див. **7**]. Рівнева диференціація знань, умінь, норм, цінностей і психодуховних форм, з одного боку, і сутнісне функціональне розмежування їх конкретних різновидів (наприклад, наукові, соціальні і світоглядні програми, теоретичні моделі, мисленнєві експерименти і моральні кодекси тощо) залежно від змісту конкретної розвивальної взаємодії, – з іншого, мають винятково важливе значення для розвитку *методологічного мислення* учителя-психолога, формування його як дослідника, котрий професійно займається створенням проблемно-модульних програм та інших інноваційних програмово-методичних засобів учасників психокультурно зорієнтованого навчання.

ВИСНОВКИ

1. Наукове проектування змісту шкільної освіти – об'єктивно надважлива, проміжна ланка у запровадженні інноваційних процесів, яка долає широку відстань розбіжностей між психодидактичними теоріями і реаліями навчально-виховної практики й завдяки головному знаряддю – *науковому проекту* – дає змогу конструювати освітні системи оптимальних функціональних режимів, створювати найефективніші моделі організованого втілення паритетної освітньої діяльності вчителя і учнів, викладача і студентів.

2. Науковий проект *"Модульно-розвивальна система національної освіти"* не тільки інтегрує здобутки наукової думки у розумінні суспільно-гуманітарних проблем сучасності, а й взаємозалежно спричиняє професійну інноваційно-пошукову роботу теоретичного, методологічного та експериментального змістів у напрямку переходу від Школи Знання до Школи Культури і Духовності, причому не лише як продуктивних метафор, а й як конкретних програм науково-дослідної діяльності.

3. За модульно-розвивального навчання учитель і викладач першочергово працюють із психолого-педагогічним наповненням розвивальної взаємодії у класі чи аудиторії, а тому дотримуються не лише принципів, умов і вимог наукового проектування та мистецького втілення цілісного освітнього метапроцесу, користуються різними методиками презентації освітнього змісту та навчального культуротворення, а й навчаються професійно працювати з *інноваційним програмово-методичним змістом* паритетних міжособових стосунків (граф-схеми, проекти навчальних модулів, соціокультурні матриці, освітні сценарії, міні-підручники, освітні програми самореалізації особистості).

4. Навчання освітян-дослідників *мистецтву наукового проектування* програмово-методичних засобів у системі фундаментального експерименту організується в кілька етапів: тренінговий курс теоретико-методологічної підготовки – групова мисліедіяльність дослідницького, критичного, нормоінноваційного і культуротворчого спрямування – експериментальне випробування авторських методзасобів на ефективність упродовж навчального року – первинна соціально-психологічна експертиза здобутого інноваційного інструментарію – доопрацювання та удосконалення адаптованих засобів – повторна системно-наукова експертиза кожного компонента програмово-методичного забезпечення освітнього процесу й, у разі позитивного висновку, його масове використання у навчально-виховних закладах України.

5. Інноваційні програмово-методичні засоби, фільтруючи міжнауковими засобами соціально-культурний зміст осучасненого навчання, характеризуються розвивально-адаптивним спрямуванням, оскільки за різних способів психодидактичної організації еталонного досвіду забезпечують досягнення кожним учасником розвивальних взаємостосунків вищих рівнів *соціального розуміння* – від фактологічного і змістового до особистісного та спонтанно-креативного, від інтелектуального та рефлексивного до діяльного і духовного, тобто у два взаємозалежних цикли розгортання процесів освітнього розуміння.

6. Проблемно-модульна програма – *основний засіб керівництва паритетною освітньою діяльністю* вчителя і учнів в інноваційній системі модульно-розвивального навчання, що на стратегічному (граф-схеми навчальних курсів) і тактичному (матриці соціально-культурного змісту навчальних модулів) рівнях організації освітнього метапроцесу забезпечують ефективне використання інших авторських методзасобів (наукові проекти, міні-підручники тощо).

7. Проблемно-модульні програми навчальних курсів, ґрунтуючись на відмінних від загальноприйнятих парадигмально-світоглядних і теоретико-методологічних засадах, вигідно відрізняються від навчальних (традиційних) та освітніх (особистісно зорієнтованих) програм соціально-культурним наповненням та гуманітарно-демократичним спрямуванням, а тому дають змогу активізувати *найпродуктивніші психоформи ментального досвіду учня,* залучити його до культуро- і самотворення й у такий спосіб плекати зовнішньо і внутрішньо компетентного громадянина самобутньої європейської країни.

8. Процедури проблематизації, концептуалізації, структурування, гармонізації покомпонентного наповнення (форми знань, умінь, норм, цінностей і психодуховних переживань, устремлінь і станів) змістових модулів навчального курсу становлять основний зміст *проектно-конструкторської діяльності* науковців і практиків під час створення інноваційних програмово-методичних засобів для вчителя (викладача) і учня (студента) й водночас базуються на нормотворчих здібностях як передумові ефективної мисленнєвої роботи методологічного рівня досконалості.

9. Будь-який *науково спроектований змістовий модуль* є універсальною формою презентації соціокультурної системи окремого освітнього змісту та основою для виваженого обґрунтування похідних одиниць – *освітніх задач,* набір яких закладається в інноваційні програмово-методичні засоби і за допомогою модульно-розвивальних технологій і психомистецьких технік дає змогу кожному учасникові навчання добувати, адаптувати, збагачувати, поширювати і творити кращий етнонаціональний досвід.

10. Стратегія, тактика і техніка проектування й утілення соціально-культурно-психологічного змісту інноваційної освітньої діяльності вчителя і учнів, викладача і студентів оптимально задаються універсально-нормативним (щонайперше, психодидактичним) змістовим наповненням восьми основних етапів *довершеного модульно-розвивального оргциклу* (від настановчо-мотиваційного до спонтанно-креативного), що забезпечує паритетність їхньої міжособистісної співпраці, і завдяки гармонії зовнішніх та внутрішніх стимулів, спонукань, тенденцій освітнього метапроцесу, гарантує вітакультурну повноту, різнобічність і ділову інтимність мистецьки зорієнтованої розвивальної взаємодії, безперервність якої постійно підтримується новітнім програмово-методичним інструментарієм й оптимізує розумове, соціальне, діяльно-смислове та духовне зростання кожного учасника інноваційного навчання.

1. *Абушенко В.Л.* Понимание // Новейший философский словарь. – 3-е изд., испр. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 767–769.
2. *Гуменюк О.* Проблемно-модульний аналіз соціально-психологічного стану українського суспільства // Вітакультурний млин. – 2007. – Модуль 5. – С. 15–20.
3. *Гуменюк О.Є.* Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: Монографія. – Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.
4. *Гуменюк О.Є.* Психологія впливу: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 304 с.
5. *Казмиренко В.П.* Социальная психология организаций: Монография. – К.: МЗУУП, 1993. – 384 с.
6. *Кримський С.Б.* Проективна наука постіндустріального суспільства // Пульсар. – 1998. – №1. – С, 49–54.
7. Модульно-розвивальна система: соціально-культурний зміст навчальних модулів. Фундаментальний експеримент у СШ №80 м. Дніпропетровська // Рідна школа: Спецвипуск. – 1998. – №10. – 80 с.
8. Модульно-розвивальна система: теорія, технологія, досвід. Фундаментальний експеримент у СШ №10 м. Бердичева Житомирської області // Рідна школа: Спецвипуск. – 1997. – №2. – 80 с.
9. Модульно-розвивальна система як соціокультурна організація // Психологія і суспільство: Спецвипуск. – 2002. – №3-4. – 292 с.
10. Національна доктрина розвитку освіти. Затверджено указом Президента України від 17 квітня 2002 р. за №347 // Інтернет-сайт Президента України. – 14 с.
11. *Фурман А.В.* Вступ до теорії освітньої діяльності: Курс лекцій. – Тернопіль: ІЕСО, 2006. – 86 с.
12. *Фурман А.В.* Ідея професійного методологування: Монографія. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
13. *Фурман А.В.* Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення: Монографія. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.
14. *Фурман А.В.* Психокультура української ментальності: Наук. вид. – Тернопіль: Економічна думка, 2002 – 132 с.
15. *Фурман А.В., Семенюк Т.В.* Школа розуміння. Програма дослідно-експериментальної роботи СШ №10 м. Бердичева на 1995–2007 роки. – К.–Бердичів, 1996. – 35 с.
16. *Фурман А.* Соціально-культурна доктрина розвитку національної освіти // Освіта: Спецвипуск. – 1998. – 10 березня. – С. 2.
17. *Фурман А.* Талант проти нігілізму. Пам'яті друзів // Психологія і суспільство. – 2008. – №1. – С. 5–8.
18. *Фурман А.* Теоретична концепція інноваційного програмово-методичного забезпечення освітнього процесу // Психологія і суспільство. – 2008. – №3. – С. 120–156.
19. *Фурман А.В.* Теорія і практика модульно-розвивального підручника: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 288 с.
20. *Фурман А.В.* Теорія освітньої діяльності як метасистема // Психологія і суспільство. – 2001. – №3. – С. 105 –144; 2002. – № 3-4. – С. 20–58.
21. Путеводитель по методологии Организации, Руководства и Управления: Хрестоматия по работам Г.П. Щедровицкого / гл. ред. А.Г. Реус; сост. А.П. Зинченко. – М.: Дело, 2003. – 160 с.
22. Путеводитель по основным понятиям и схемам методологии Организации, Руководства и Управления: Хрестоматия по работам Г.П. Щедровицкого / гл. ред. А.Г. Реус; сост. А.П. Зинченко. – М.: Дело, 2004. – 208 с.
23. *Щедровицкий Г.П.* Избранные труды / ред.-сост. А.А. Пископпель, Л.П. Щедровицкий. – М.: Школа. культ. политики, 1995. – 760 с.
24. *Щедровицький Г.* Розуміння та інтерпретація схеми знання // Психологія і суспільство. – 2001. – №4. – С. 8–15.
25. *Юрчук В.В.* Современный словарь по психологи. – Мн.: Современное радио, 1998. – 768 с.
26. Ющенко В. Перспективи освіти України // Голос України. – 2008. – №183. – 26 вересня. – С.4.
27. *Якиманская И.С.* Личностно-ориентированное обучение в современной школе. – М.: Директор школы, 1996. – 120 с.
28. *Якиманская И.С.* Принципы построения образовательных программ и личностное развитие учащихся // Вопросы психологии. – 1999. – №3. – С. 39–47.
29. *Якиманская И.С.* Развивающее обучение. – М.: Просвещение, 1979. – 144 с.
30. *Янчук В.В.* Введение в современную социальную психологию: Уч. пособие для вузов. – Мн.: АСАР, 2005. – 768 с.
31. *Ясвин В.А.* Психологическое моделирование образовательных сред // Психол. журнал. – 2000. – Т.21, №4. – С. 79–88.

Надійшла до редакції 1.10.2008.

ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ,
надрукованих у журналі "Психологія і суспільство" за 2008 рік

Фундатори українотворення

Кушерець В.	Знання як святість. Наукове та духовне просвітництво професора Володимира Шинкарука	№4. – С. 5–12.

Фундатори української психології

Рибалка В.	Микола Грот: Теоретичні питання філософії і психології особистості	№1. – С. 9–24.

Проблеми суспільствотворення

Васюник І.	Звернення до української інтелігенції	№2. – С. 7.
Фурман А.	Талант проти нігілізму. Пам'яті друзів	№1. – С. 5–8.

Фундаментальні дослідження

Глузман О.	Методологічні засади дослідження університетської педагогічної освіти	№2. – С. 8–44.
Шинкарюк А.	Модель психомоторно-рівневої структури активності та свободи суб'єкта	№3. – С. 5–18.

Філософія культури

Морщакова О.	Самовизначення особистості у системі відносин "людина – світ" у рамках філософії вітакультури	№1. – С. 25–34.

Методологія як сфера миследіяльності

Фішман І.	Основа Соціальної Алхімії	№4. – С. 13–32.
Фішман І.	Постання методософії	№2. – С. 45–51.
Фішман І.	Сповідь Нового Праксису	№3. – С. 19–27.

Методологія науки

Фурман А.	Категоріогенез як напрям професійного методологування	№2. – С. 53–58.

Методологія психології

Бугерко Я.	Категорійний аналіз рефлексії як явища, процесу, стану, властивості	№1. – С. 93–105.
Яценко Т.	Об'єктивність та об'єктність у глибинно-психологічному пізнанні	№1. – С. 88–92.

Теоретична психологія

Карпенко З.	Предмет і метод аксіопсихології особистості	№1. – С. 35–62.
Надвинична Т.	Теоретико-методологічне обґрунтування задачного підходу в психології	№1. – С. 63–87.

Педагогічна і вікова психологія

Авдєєва І.	Модель організації особистісно зорієнтованої педагогічної освіти	№1. – С. 127–129.
Городецька Н.	Феномен педагогічної інноватики як психологічна проблема	№1. – С. 134–137.
Мартинюк О.	Розвиток професійних ціннісних орієнтацій майбутніх учителів	№3. – С. 28–40.
Мартинюк О.	Соціально-психологічні концепції сім'ї як теоретична основа її емпіричного вивчення	№4. – С. 104–115.
Ситнікова Н.	Психологія самоствердження особистості старшокласника	№2. – С. 75–104.

Сціборовська Н.	Аналіз факторів формування моральних взаємовідносин у педагогічному колективі	№1. – С. 130–133.
Фурман В.	Проблематика особистісної рефлексії студента в аналітичному висвітленні	№4. – С. 116–121.
	Освітня психологія	
Надвинична Т.	Психологічне проектування навчальних задач у контексті особистісно зорієнтованого навчання	№3. – С. 41–55.
	Психологія особистості	
Когутяк Н.	Становлення автентичності особистості в період життєвої кризи: концептуальна модель	№1. – С. 115–126.
	Історична психологія	
Гірняк А.	Психоаналіз Зигмунда Фройда як теорія, система і соціокультурне явище	№4. – С. 33–44.
	Економічна психологія	
Ревасевич І.	Психокультурна взаємодія людини та економіки	№3. – С. 56–62.
	Політична психологія	
Гуменюк О.	Громадянська відповідальність у контексті політичного сьогодення	№2. – С. 65–74.
Гуменюк О.	Рівні громадянської відповідальності та їх емпіричне вивчення у молоді	№4. – С. 92–98.
	Юридична психологія	
Синєокий О.	Індивідуально-психологічні умови професійної деформації слідчого	№1. – С. 138–142.
	Кримінальна психологія	
Синєокий О.	Індивідуально-психологічні особливості типології ґвалтівників	№4. – С. 127–136.
	Психологія діяльності в особливих умовах	
Олійник В., Титов Ю.	Корекція ненормативної поведінки особистості прикордонника	№3. – С. 63–66.
Самойлов О.	Психологічний зміст бойової підготовки у контексті діалогу двох логік	№4. – С. 122–126.
	Глибинно-психологічна теорія і практика	
Аврамченко С.	Взаємозв'язок внутрішньої суперечливості психіки суб'єкта із феноменом Едипового комплексу	№2. – С. 156–160.
Богданова Н., Кононова М., Кононенко Н., Харенко С.	Дезадаптація суб'єкта та її зв'язок з об'єктними відношеннями	№2. – С. 164–168.
Бондаревська Л.	Вплив травмуючих переживань на виникнення психічного вигоряння	№2. – С. 185–188.
Євтушенко І.	Символічне вираження агресивних тенденцій у казках і міфах	№2. – С. 176–179.
Іваненко Б.	Особливості формування та вияву інваріантності психіки суб'єкта	№2. – С. 148–151.
Калашник І.	Проблема психологічної смерті у контексті профілактики психічного вигорання психолога-практика	№2. – С. 183–185.
Педченко О.	Проблема релігійної віри у глибинній психології	№2. – С. 151–153.
Раджабова С.	Вплив ідентифікації на формування глибинно-психологічного змісту психіки	№2. – С. 153–156.
Святка О.	Професійне вигорання у контексті психологічного опору	№2. – С. 179–182.

Стасько О.	Специфіка пізнання умовних цінностей суб'єкта в контексті методу АСПН	№2. – С. 161–163.
Туз Л.	Інтерпретація в психоаналізі як категорія і процедура	№2. – С. 140–147.
Усатенко О.	Супервізія як метод підвищення професіоналізму психолога-практика	№2. – С. 168–172.
Харенко С.	Деструктивний вплив контрпереносу у психокорекційній роботі з підлітками	№2. – С. 172–175.

Експериментальна психологія

Бугерко Я.	Дослідження психологічних особливостей розвитку рефлексивності освітньої діяльності	№3. – С. 67–92.
Полунін О.	Відтворення часових інтервалів: роль референтної пам'яті та її зв'язку з компаратором	№1. – С. 143–150.
Ревасевич І.	Вікова динаміка розвитку структурних компонентів особистісної адаптованості у системі фундаментального експерименту	№2. – С. 105–115.

З історії психології

Фройд А.	Техніка дитячого психоаналізу	№3. – С. 93–115.
Фройд З.	Три нариси з теорії сексуальності	№4. – С. 45–91.

Галузеві та спеціальні соціології

Андрух А.	Соціальний механізм сприяння здоров'ю в умовах медичного страхування	№1. – С. 106–114.
Івасюк Ю., Когут О.	Теоретичне обґрунтування типології сімейної структури	№4. – С. 99–103.

Інструментальна психодидактика

Гірняк А.	Систематика навчальних завдань модульно-розвивального підручника	№2. – С. 116–138.
Гірняк А.	Система психолого-педагогічної експертизи модульно-розвивальних підручників	№1. – С. 151–157.

Болонський процес

Москаль Ю.	Світові тенденції розвитку заочної та дистанційної вищої освіти	№3. – С. 116–122.
Фурман А.	Порівняння принципів і параметрів наукового проектування традиційної та інноваційної систем освіти	№4. – С. 137–163.
Фурман А.	Теоретична концепція інноваційного програмово-методичного забезпечення освітнього процесу	№3. – С. 123–159.

Наукове життя

	Наукова школа Анатолія Фурмана	№2. – С. 52.
	Наукова школа Тамари Яценко	№2. – С. 139.
	Міжнародна науково-практична конференція "Сімейні об'єктивні відношення у світлі сучасних психоаналітичних (глибинно-психологічних) концепцій"	№1. – С. 158–159.

Інформація

	Приклади оформлення бібліографічного опису	№3. – С. 160–164.

НАШІ АВТОРИ

Василь Кушнерець — доктор філософських наук, професор, голова правління Товариства "Знання" України, м. Київ.

Ігор Фішман — письменник-футуролог, м. Одеса.

Андрій Гірняк — кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології РВНЗ "Кримський гуманітарний університет", м. Ялта.

Зигмунд Фройд (1856–1939) — психіатр, доктор медицини, фундатор психоаналітичної наукової школи та терапевтичного напрямку в психології.

Оксана Гуменюк — кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної і політичної психології АПН України, заступник головного редактора журналу "Психологія і суспільство", м. Київ.

Юрій Івасюк — викладач Інституту менеджменту філії Тернопільського національного економічного університету, м. Івано-Франківськ.

Оксана Когут — кандидат філологічних наук, доцент Державного університету, м. Рівне.

Ольга Мартинюк — кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології РВНЗ "Кримський гуманітарний університет", м. Ялта.

Вікторія Фурман — аспірантка кафедри дистанційного навчання ІЗДН Національного авіаційного університету, м. Київ.

Олександр Самойлов — доктор психологічних наук, провідний спеціаліст науково-дослідницької лабораторії громадської безпеки Державного університету внутрішніх справ, м. Дніпропетровськ.

Олег Синєокий — кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та правосуддя Національного університету, член Науково-методичної ради при прокураторі області, м. Запоріжжя.

Анатолій Фурман — доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри соціальної роботи, в. о. директора НДІ методології та економіки вищої освіти Національного економічного університету, член Національної спілки журналістів України, головний редактор журналу "Психологія і суспільство", м. Тернопіль.

ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ У ЖУРНАЛІ "ПСИХОЛОГІЯ І СУСПІЛЬСТВО"

Відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України №7-06/1 від 15 січня 2003 року "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України", наукова стаття має структурно містити такі підрозділи, що виділяються напівжирним шрифтом як підзаголовки: 1. Постановка суспільної проблеми. 2. Мета (цілі і завдання) дослідження. 3. Авторська концепція, або авторська ідея. 4. Сутнісний зміст (анотація). 5. Ключові слова. 6. Аналіз останніх досліджень і публікацій. 7. Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. 8. Виклад основного матеріалу дослідження й отриманих наукових результатів. 9. Висновки і перспективи подальших розвідок. 10. Література (оформлена згідно з чинними вимогами ВАК України).

Редакція приймає до портфелю наукові статті і брошури набрані у текстовому редакторі Word (версій 6 і вищих), кеглем 14 пт шрифтом Times New Roman через 1,5 інтервали та один примірник тексту, роздрукований на лазерному принтері. Автор несе персональну відповідальність за правильність і достовірність пропонованого наукового матеріалу. Водночас редакція зберігає за собою право наукового та літературного редагування. Рукописи не рецензуються і не повертаються. Автор вказує своє ПІБ, поштову та електронну адреси, службовий і домашній телефони, посаду, науковий ступінь, вчене звання, короткі біографічні відомості про себе.

Для потенційних авторів річна передплата на журнал обов'язкова. До редакції надсилається один примірник тексту, в т.ч. таблиці, схеми, рисунки на окремих сторінках, і лазерний диск або дискета. Стаття (брошура) нумерується без пропусків і буквених позначень.

РЕДАКЦІЯ

SUMMARIES

Vasyl Kusherets
"Knowledge as holiness.
Scientific and spiritual elucidative of professor Volodymyr Shynkaruk"
Article about the scientific and spiritual elucidative of professor Volodymyr Shynkaruk.

Ihor Fishman
"Basis of Social Alchemy"
It is explored a Basis of Social Alchemy.

Andriy Hirniak
"Psycho-analysis of Sigmund Freud
how a theory, system and sociocultural phenomenon"
It is explored a psycho-analysis of Sigmund Freud how a theory, system and sociocultural phenomenon

Sigmund Freud
"Three essays from the theory of sex appeal"
Classic work of founder of psyñhoanalytical theory.

Oksana Humeniuk
"Levels of civil responsibility but their empiric study in young people"
It is explored the levels of civil responsibility but their empiric study in young people.

Yuriy Ivasiuk, Oksana Kohut
"Theoretical ground the typology of domestic structure"
Article about the theoretical ground the typology of domestic structure.

Olha Martyniuk
"Social-psychological conceptions
of family how the theoretical basis of empiric study"
Article to conduct the methodological reflection of scientific material in the field of social-psychological study of family.

Viktoriya Furman
"The problematic of personality reflection of student in analytical illumination"
Article toproblematic of personality reflection of student in analytical illumination

Oleksandr Samoilov
"Psychological maintenance of the combat training
in the context of dialog of two logics"
It is explored a psychological maintenance of the combat training in the context of dialog of two logics.

Oleh Syneokyi
"Individual-psychological features typology rapists"
It is explored a individual-psychological features typology rapists.

Anatoliy Furman
"Comparison of principles and parameters of the scientific planning
of traditional and innovative systems of education"
It is explored a comparison of principles and parameters of the scientific planning of traditional and innovative systems of education.

Chief Editor
Anatoliy Furman

Assistant Editor
Yuriy Yakovenko,
Oksana Humeniuk,
Yuriy Moskal'

Executive Secretary
Nadiya Kolisnyk

Editorial Board:
Vil' Bakirov,
Heorhiy Ball,
Leonid Burlachuk,
Olena Donchenko,
Zinoviya Karpenko,
Vyacheslav Kaz'mirenko,
Mykhailo Mel'nyk,
Viktor Moskalets,
Petro Myasoyid,
Eleonora Nosenko,
Maria Piren,
Valentyna Podshivalkina,
Yuriy Romanenko,
Oleksandr Samoilov,
Myroslav Savchyn,
Oleh Skidin,
Vitaliy Tatenko,
Olexandr Timchenko,
Mykhaylo Tomchuk,
Anatoliy Shynkaryuk,
Tamara Yatsenko

Editorial Council:
Serhiy Yuriy (Head),
Anitoliy Vykhrushch,
Oleksandr Gluzman,
Mykola Drobnokhod,
Serhiy Maksymenko,
Alla Mel'nyk (Vice-Head),
Volodymyr Movchan,
Myroslav Popovytch,
Mykola Sliusarevskyi,
Maksym Strikha,
Oleksandr Oustenko,
Vasyl Shynkariuk

Psychology & Society

Address: **1, Lvivska St. 4, 7; 46009, Ternopil, Ukraine, tel./fax: (0352) 435985**

Founder and publisher: Ternopil National Economic University
Registration certificate KB #4715, issued in 2000

Copyright © Psychology & Society (Psyholohiya E Suspilstvo), 2008